

Claus Rønlevs bibliotek

Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Digitaliseret efter aftale med Jens Vellew og Forlaget Hikuin. PDF-filen er kun til ikke kommercielt brug.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine mange tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

hikuin 35

hikuin 35

Regionalitet i Danmark i vikingetid og middelalder

Tværfagligt symposium på Aarhus Universitet 26. januar 2007

hikuin

35

Forlaget Hikuin

2008

hikuin 35

er udgivet af
Forlaget Hikuin
Moesgård
DK – 8270 Højbjerg

Sat med Baskerville og trykt hos
Special-Trykkeriet Viborg a-s
Papir: Satimat 135 g
Indbinding: J.P. Møller, Haderslev
© Copyright Forlaget Hikuin og forfatterne
Redaktion: Peder Gammeltoft,
Søren Sindbæk og Jens Velle
Tilrettelæggelse: Ea Rasmussen
Udgivelse: Jens Velle
ISSN 0105-8118
ISBN 978-87-90814-53-3

Udgivet med støtte af
Kulturministeriets bevilling
til almenkulturelle tidsskrifter
Hielmstierner-Rosencroneske Stiftelse
Det letterstedske Selskab

Kopiering fra denne bog kan kun finde
sted på institutioner eller virksomheder,
der har indgået aftale med COPY-DAN,
men kun inden for de i aftalen nævnte
rammer. Institutioner og virksomheder, der
ikke har indgået aftale med COPY-DAN,
skal ved ønske om kopiering henvende sig
til Forlaget Hikuin.

Bogens omslag viser nogle af middelalderens danske landskaber,
inddelt og sammenstillet som regioner.

Indhold

<i>Peder Gammeltoft og Søren M. Sindbæk: Historisk regionalitet på tværs af faggrænser</i>	7
<i>Johnny G.G. Jakobsen: Naturgeografi og historisk regionalitet</i>	15
<i>Peder Dam: Historisk geografi og regionaliseringer.</i> Muligheder og problemstillinger	35
<i>Bertil Helgesson: Kan regionalitet påvises gennem arkeologisk fyndmateriale?</i> Några metodiska och källkritiska närmanden	49
<i>Søren M. Sindbæk: Kulturelle forskelle, sociale netværk og regionalitet i vikingetidens arkæologi</i>	63
<i>Jette Linaa: Region, netværk og materiel kultur</i>	85
<i>Peder Gammeltoft og Jakob Povel Holck: Regionalitet og sproglig kontakt i vikingetid og middelalder.</i> Strofer om silke og ærlig pæl	99
<i>Birgit Eggert: Regionalitet i danske stednavne med fokus på <i>torp</i>, <i>rød</i>, <i>tved</i>, og <i>holt</i>-navne</i>	117
<i>Jens Christian Moesgaard: Udbredelsen af reguleret møntøkonomi i geografisk perspektiv ca. 600 - ca. 1150</i>	133
<i>Jørgen Steen Jensen: Regionale forskelle på udmøntning og møntbrug i Danmark ca.1050 - ca.1500</i>	151
Summaries	161

Historisk regionalitet på tværs af faggrænser

Af Peder Gammeltoft og Søren M. Sindbæk

Historisk regionalitet er i øjeblikket emne for megen ny forskning. Det er der mindst to grunde til.

For det første har spørgsmål om identitet og kulturelle forskelle i en årrække stået i stærkt fokus i de historiske kulturfag. Siden Balkankrigene og Sovjetunionens sammenbrud i begyndelsen af 1990'erne satte spørgsmålet på den politiske dagsorden, er der også blevet spurgt til betydningen af identitetsfællesskaber og grænser i andre historiske perioder. Denne interesse er ikke blevet mindre i lys af de seneste års globaliseringsdebat, kultursammenstød og identitetspolitik.

For det andet er der siden midten af 1990'erne skabt nye praktiske muligheder for forskning i historisk regionalitet, idet mange forskere og studerende har taget geografiske informationssystemer (GIS) i brug som arbejdsredskab. Det har gjort det enkelt at registrere alt fra arkæologiske fund til kortoplysninger, stednavne og skriftlige kilder i en rumlig dimension og analysere dem i relation til andre geografiske data. Inden for de seneste år – ofte efter årelange projekter – er en række store registre, historiske kort og arkiver endvidere blevet digitaliseret i deres helhed. Det har gjort en imponerende mængde kilder tilgængelige for nye undersøgelser og sammenstillinger.

I studiet af vikingetidens og middelalderens Danmark har projekter inden for arkæologi, historie, numismatik og sprogforskning hver især bidraget med ny viden om regionalitet og kulturel forskellighed.

Resultaterne er imidlertid ikke altid i tilfredsstillende omfang blevet kendte uden for de enkelte fag. Det skyldes til dels selve fagopdelingen, der stadig danner skel i de faglige netværk og deres diskussionshorisonter. Mere vanskeligt er dog, at de forskellige metodiske tilgange kan gøre det vanskeligt for udenforstående umiddelbart at relatere til resultaterne og inddrage dem i et tværfagligt overblik.

Nærværende bog samler en række bidrag, som sætter ny forskning i tværfagligt perspektiv, og gør opmærksom på upåagtede fænomener, problemstillinger i relation til regionalitet i vikingetidens og middelalderens Danmark. I denne indledning vil vi sætte fokus på nogle af de forskelle i tilgange og tolkning, som traditionelt har adskilt fagtraditionerne, men som i vidt omfang kan vendes til nye perspektiver for fremtidig forskning.

Arkæologi og etnologi: kulturel identitet og grænser

Inden for arkæologi har regionalitet især optrådt som forskningsemne i to delvist beslægtede studiefelter. Det ene udgøres af den bebyggelsesarkæologiske tradition, der i skikkelse af regionalstudier har sigtet mod at beskrive enkelte topografisk eller historisk definerede regioners kulturhistorie. Her har arkæologiske levn indgået i samspil med andre kilder og i direkte kontinuitet med historisk geografi, jf. Johnny G.G. Ja-

kobsens bidrag til denne bog. I arkæologisk sammenhæng har denne forskning været tæt forbundet med og til dels inspireret af tysk *Siedlungsarchäologie*.¹ Siden 1990'erne har nordiske – og tyske – arkæologer efter engelsk forbillede flyttet fokus og tilgang til dette felt i form af det, der i stedet betegnes landskabsarkæologi.² Her inddrages subjektive og symbolske dimensioner af kulturlandskabet i et mere refleksivt studiefelt.

En anden arkæologisk tilgang til regionalitet – eller rettere en anden forskningspraksis, der har inddraget det regionale som dimension – er studiet af udbredelsen af forskellige materielle kulturfænomener, typisk sammenfattet i udbredelseskort. I sit historiske udspring er denne forskning også blevet døbt *Siedlungsarchäologie*, nærmere bestemt i Gustaf Kossinnas berømte og siden berygtede bog *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie* fra 1920.³ Kossinnas *Siedlungsarchäologie* sigtede mod at identificere forhistoriske etniske gruppers territorier ud fra udbredelsen af bestemte genstandstyper, og mere specifikt mod at hævde de germanske folks historiske førsteret i vide områder af Nordeuropa.

Uagtet den misbrug, som fulgte af Kossinnas etniske tolkninger, er studiet af enkeltfænomeners rumlige udbredelse en metodisk grundpille i arkæologien. Tilgangen har arkæologien – i hvert fald i perioder af fagenes historie – haft tilfælles med såvel etnologi som navne- og dialektforskningen. I forhold til etnologi har arkæologi langt ringere muligheder for at se forekomsterne i en tæt kulturel kontekst. Mulighed for i stedet at studere kulturfænomener i indre sammenhæng fik allerede i 1960'erne etnologer til stort set at forlade de rene udbredelsesstudier som arbejdsfelt.⁴ Til forskel fra sproglige fænomener som stednavne eller dialekter indebærer de arkæologiske levn i mange tilfælde ikke blot kulturel lighed, men

ofte konkret transport af fysiske genstande. Trods umiddelbar lighed med sprogforskningens kartografi bevæger den arkæologiske tolkning sig derfor til dels i et andet tolkningsrum.

I de tilfælde, hvor genstande eller træk er spredt over store afstande eller kan henføres til et specifikt produktionsområde, retter tolkningen sig ofte mod handel og udveksling.⁵ Drejer det sig derimod om regionalt afgrænsede kulturfænomener – f.eks. særlige former for keramik eller huskonstruktioner – har tolkninger og diskussioner derimod haft tendens til at kredse om gruppeidentitet og grænser. Netop forholdet mellem materiel kultur og kulturelle grupper har imidlertid lige siden Kossinna været et af arkæologiens varigste stridsemner. På et generelt plan er den forståelse, at udbredelsen af bestemte genstandstyper eller inventarer kan tolkes som spor efter individuelle etniske grupper, for længe siden blevet modgået af en bevidsthed om, at materiel kultur præges af mange uafhængige faktorer – miljømæssige betingelser, historiske forudsætninger, eller endda den specifikke situation i hvilken ting modtages.⁶ I det arkæologiske materiale kompliceres dette yderligere af de forskellige faktorer, der hører til deponering, bevaring og fremdragelse.⁷

Trods mange års kritik lever »Den etniske Tolkning« dog i praksis i bedste velgående i arkæologien. Et skoleeksempel udgør de arkæologiske levn fra vikingetidens Skandinavien, der med karakteristiske smykker, ornamentik, grave og bygninger m.v. ofte fremstilles som en fællesskandinavisk nationalkultur, på trods af at det arkæologiske billede hverken er internt homogent eller velafgrænset, men netop præget af betydelige regionale forskelle.⁸

Inden for mange felter af arkæologi har nye studier siden midten af 1990'erne omtolket forholdet mel-

lem kulturel identitet og regionalitet i lyset af det, som med en vis forsimpning er blevet kaldt »den socialantropologiske basismodel for etnicitet«. ⁹ En hjørnesten heri udgøres af den relationelle kulturopfattelse, der grundlagdes af bl.a. Fredrik Barth inden for etnografi i 1960'erne, og som betragter etnisk identitet som situationelle konstruktioner, der kommunikerer skiftende grænser mellem »os« og »andre«. ¹⁰ I denne optik dannes grupper i et stadigt samspil mellem selvbetegnelse og andres kategorisering. Denne opfattelse relateres ofte til sociologen Bourdieus fremstilling af sociale identiteter som bundet i *habitus*, dvs. indarbejdede, kropsliggjorte, kulturelle tilbøjeligheder, udspillet i forskellige felter af praksis. ¹¹

I forsøg på at anvende dette relationelle syn på identitet i arkæologisk analyse har det imidlertid vist sig vanskeligt at fastlægge en farbar metodisk tilgang. Hvis kulturelle forskelle udtrykkes i vilkårlige, materielle symboler, der kun åbenbarer deres budskab for dem, som allerede er indforståede i det kulturelle spil, hvilken mulighed kan der da være for at arbejde sig tilbage fra tegnet til det betegnede? I voksende forståelse for dette dilemma har arkæologer enten benægtet arkæologiens mulighed for at beskæftige sig med etnicitet og kulturel identitet overhovedet; ¹² eller de har opfordret til at spørgsmålet må behandles på baggrund af en bredere, men sjældent tilgængelig kontekst. ¹³

Reelt er det arkæologiske studium af kulturel identitet på denne måde blevet fanget mellem en stærkt idealistisk opfattelse af identitet og en skeptisk, nærmest platonisk tilgang til materiel kultur som mangelfulde refleksioner af en virkelighed, som ligger uden for og bag dem. Roden til dette dilemma ligger i en kunstig isolering af sociale relationer fra den materielle verden – herunder den geografiske dimension,

som ligger i spørgsmålet om regionalitet. Denne adskillelse er i de seneste år blevet kritiseret fra flere sider i etnografi og socialvidenskab, måske stærkest og mest præcist fra den retning, der er blevet kendt som aktør-netværksteori. ¹⁴

Fra et aktør-netværksperspektiv kan man for det første indvende, at etniske og kulturelle grænser ikke er isolerede fænomener, men momenter i den stadige dannelse og omdannelse af sociale netværk. Gruppedannelse »stopper« ikke ved den kollektive selvopfattelse, men flyder uafslædt sammen med alle former for kommunikation, naturgeografiske forudsætninger, materielle ressourcer og praktikker. Derfor er materielle genstande heller ikke blot afspejlinger af ideelle kategorier. De mønstre, der aftegner sig i det arkæologiske materiale, var i mange tilfælde realiteter i sig selv, som mennesker i samtiden kunne iagttage og forsøge at forstå. En særlig byggeskik kan være fremkommet uden anden hensigt end at huse et typisk hushold med brug af tilgængelige materialer og kendte teknikker. Ikke desto mindre vil resultatet have påkaldt sig vurdering og sammenligning og kan dermed være blevet inddraget i identitetsdiskurser. Arkæologiske spor kan således have været aktive deltagere i fortidens kulturelle praktikker. ¹⁵

I dette udgangspunkt ligger spændende muligheder for en fremtidig arkæologisk regionalitetsforskning. Det arkæologiske materiale viser os netværk af mennesker, der brugte bestemte former for keramik, erhvervede hvæssesten fra bestemte stenbrud eller boede i huse med en bestemt, rumlig organisation. Selvom ingen af disse ting afslører en ideel (men derimod sikkert ofte en illusorisk) etnicitet, så var de alle elementer i en stadig dannelse og omdannelse af grupper. Andre forbindelser, f.eks. sproglige dialekter, kan være forsvundet uden spor. Men at kortlægge

forbindelsen mellem bevarede genstande og rumlige regioner og kontekster kan bringe os tættere mod at forstå karakteren af kulturelle og sociale sammenhænge i ældre historie, end vi kan komme ved at søge efter en tabt, essentiel identitet.

Sociolingvistikens bidrag til sprogforskning: regionale spejlinger i sproget

Da sprog ofte har spillet en hovedrolle i spørgsmålet om definitionen af national identitet, har ideen om én nation med ét sprog og én fælles identitet været meget udpræget i den traditionelle sprogforskning. Derfor synes udforskningen af regionale træk og særegenheder, f.eks. dialekter, at have levet en noget tilbagetrukket tilværelse. Har indennationale sproglige forskelle været diskuteret, har det som regel været ud fra en betragtning om at disse forskelle er resultatet af sene eller sekundære udviklinger. Samme tendens kan observeres i behandlingen af fremmede indslag i sproget – låneord har ikke samme status som *vore arveord*, og behandles ofte overfladisk og ganske stedmoderligt.

Kombinationen af nationalsprogsideologien og en nærmest darwinistisk orienteret sprogudviklingsforståelse, har resulteret i flere uhensigtsmæssige sprogtolkninger. Eksempelvis har man tidligere afvist at forleddet i stednavnet Fribrødre Å skulle have et slavisk ophav med begrundelsen at det forekommende \emptyset i stednavnets ældste kildeform (1354 Pribrød) ikke har nogen lydlig pendant i slavisk.¹⁶ Med opkomsten af sociolingvistikken, og især den mere specialiserede kontaktlingvistik, bl.a. repræsenteret af Uriel Weinreichs *Languages in Contact*, kommer sproglig variation i fokus, og det menneskelige aspekt fremhæves. Især har Weinreichs forskning vist at når forskellige

sprog eller dialekter kommer i kontakt med hinanden, sker der udviklinger i de berørte sprog der har rod i selve kontakten og ikke nødvendigvis i sprogenes forventede udviklingsmønstre. Dermed kan sociolingvistikken bibringe væsentligt nyt til både den klassiske sprogforskning, idet den tilvejebringer forklaringsmodeller for udviklingstræk der ikke følger de forventede sprogregler. At \emptyset ikke forekommer i slavisk er ifølge kontaktlingvistikken derfor ingen forhindring for at et slavisk **pri Broda* »ved vadestedet« i dansk kan få formen *Pribrød*.

Dog har sociolingvistikken oftest været skarpt afgrænset til udforskningen af samtidige sprogforhold. Samtidig har sociolingvistikken koncentreret sig om socialt afgrænset sproglig variation, til forskel fra klassisk sprogforskning, hvor fokus har været på rummeligt afgrænset variation. Derfor har sociolingvistikken og den klassiske sprogforskning ofte kørt i parallelle spor næsten uden kontaktflade, selv om hverken sociolingvistikken eller den klassiske sprogforskning forudsætter en sådan sontring. At især sociolingvistikken kan bidrage til at forklare »uforklarlige« sproglige træk og udviklinger i et temporalt og spatialt perspektiv, kommer klart til udtryk i et regionalitetsorienteret sprogstudie. Faktorer som typen af kontakt, kontaktintensitet, kontaktbehov og sprogforholdninger er vigtige faktorer i påvisningen af sproglig kontakt, der igen kan sige noget om hvilke regionale strukturer et sprog, en dialekt eller en sociolekt er eller var del af.

Selv om navneforskningen har været bidragsydende i nationalitetsdefinitionen, har navneforskning også altid beskæftiget sig med regionale aspekter, overnationale (skandinaviske stednavne i Danelagen og Normandiet) såvel som indennationale (fx studier af stednavnetyper med begrænset udbredelse). De

sproglige udtryk der indgår i stednavne kan på forskellig vis påvise regionale aspekter, både på sproglige, naturgeografiske samt historisk geografiske plan. På det sproglige plan gælder det især udbredelsen af bestemte stednavnelementer eller ordformer til bestemte områder, dvs. klassisk navneforskning. Men derudover beskriver stednavne for en stor dels vedkommende også de naturgivne forhold på lokaliteten. Hermed kan man i stednavne aflæse tidligere tiders naturforhold (dvs. på lokaliteten forekommende dyr, planter, jordsmon, anvendelse, m.m.), og derigennem aflæse ikke længere synlige naturforhold. For eksempel kan man finde ganske mange eksempler på skov- eller kratindicerende stednavne i dele af Jylland der historisk set er kendt for at have været enten skovfattige eller hedeegne. Her kan stednavne belyse forhold man geografisk og historisk set ikke har kunne påvise på andre måder. Også kulturforhold forekommer ganske ofte i stednavne, navne betegnende broer, møller, huse, o.a. Disse kulturforhold kan være for længst forsvundne men alligevel være synlige igennem stednavne. Eksempelvis gemte stednavnet Nybro ved Varde faktisk på et tidligt vikingetidigt broanlæg, hvis eksistens ikke blev kendt før end arkæologer tilfældigvis stødte på den.

Kunsthistorie og numismatik: centre og værkstedskredse

Også inden for andre fag findes der tilgange til studier af regionalitet, der kan danne grundlag for inspiration i tværfaglig sammenhæng.

I numismatikken har regionalitet, som Jørgen Steen Jensen beskriver i denne bog, i mange år været et uglest forskningsområde, i modreaktion på ældre tiders overfortolkninger. Det er uheldigt, da

netop mønter har et særligt potentiale som kilde til historisk regionalitet. Numismatikeren ved ikke blot, hvor en given mønt er fundet, men kender i det fleste tilfælde også dens udgangspunkt – udmøntningsstedet. Desuden har mønter i kraft af stempelidentitet og stempelkombinationer en mere entydig formel identitet end f.eks. mange låneord. Det gør det muligt at skelne direkte transport fra lån og imitationer af elementer på en måde, som ikke altid er mulig for sprogforskeren eller arkæologen.

Til gengæld for dette er mønter per definition genstand for en mere omfattende cirkulation end mange andre kulturfænomener. Vejen fra prægning til fundsted må som hovedregel antages at være gået gennem mange led. Netop derfor må der imidlertid også være markante kræfter i spil, når regionalt begrænsede udbredelser viser sig i møntudbredelsen. I frit omløb, som det herskede i store dele af vikingetidens Nord- og Østeuropa, kunne mønter påviseligt nå fra Samarkand til Birka, eller omvendt fra Hedeby til Volga. Når mønttyper til andre tider kun optræder inden for bestemte landskaber, kræver der sandsynligvis mere end blot ændrede kulturelle normer eller kontaktmønstre. Derfor er bl.a. administrativ kontrol en uomgængelig del af numismatikens forklaringsramme.

En anden vigtig indgang til regionalitetsstudier, inspireret af en kunsthistorisk tradition, ses bl.a. i studier af middelalderens kunst og arkitektur, herunder kirkebygninger og kirkeinventar.¹⁷ Her regnes dels med kunsttopografi – registreringer af de studerede fænomeners rumlige udbredelse – dels kunstgeografi, der søger at forklare denne fordeling.¹⁸ Forklaringsrammen kan omfatte et bredt spektrum af faktorer, inklusive markante personligheders eller miljøers indflydelse, eller spørgsmål om en et områdes mere eller mindre håndfaste kulturelle »karakter« eller mentalitet.

Kunstgenstande og arkitektur er til forskel fra bl.a. mønter eller mange slags arkæologiske genstandsfund kendetegnede ved at være komplekse og unikke, og oprindeligt fremstillet i ret begrænsede antal. Denne situation har indbudt til at søge mere specifikke forklaringer på de regionale træk, som også ses i dette materiale, i form af forsøg på at identificere værkernes individuelle kunstnere og bygmestre. Det har givet ophav til begrebet mester- eller værkstedskredse. Når f.eks. en række romanske kirker i Randersområdet har indgangspartier smykket med de karakteristiske sløjfeportaler, som ikke kendes fra andre egne, så er det nærliggende at forestille sig, at denne udsmykning er blevet skabt af en bestemt stenhugger, eller af flere stenhuggere fra samme værksted.¹⁹

Forestillingen om værkstedskredse er blevet kritiseret for at overse mere komplekse udbredelsesmekanismer som læring og efterligning. Flere har endvidere advaret om, at begrebet projicerer en moderne, individfikseret kunstopfattelse på middelalderen, hvis kunsthåndværkere arbejdede kollektivt og ofte rejste flittigt rundt. Men i de tilfælde, hvor regionalt afgrænsede former og stiltræk kan påvises, tilbyder det ikke desto mindre en plausibel og i nogle tilfælde uomgængelig forklaringsramme.

Trods mange forskelle har de numismatiske og kunsthistoriske tilgange til regionalitet fællesskab på et par centrale punkter. De fokuserer til forskel fra etnografi og sociolingvistik på centre frem for zoner, og om at sætte fokus på individuel handling i modsætning til kollektive normer. Heri ligger et perspektiv, som også kan være relevant for andre fagområder. I lighed med kirkekunst og mønter kan både stednavne og genstandstyper i nogle tilfælde tænkes at have et mere specifikt fælles ophav, end deres udbredelse umiddelbart antyder.

Historie og geografi

Naturen og landskabet danner rammen om menneskets muligheder for overlevelse. Men rammerne er ikke faste og mennesket har til enhver tid forsøgt at forme landskabet efter sine behov. Naturgeografien og den historiske geografis forudsætninger har altid været at belyse, hvordan de naturgeografiske forhold har determineret hvilke muligheder, mennesket har haft for at agere i landskabet. Landskabet som vi ser i dag er således resultatet af de valg, mennesket har foretaget i respons til de naturgivne forhold, og udforskningen af disse trækker sine tråde tilbage til Lucien Febvres *La terre et l'évolution humaine* fra 1922.²⁰ I erkendelsen af at menneskets valg varierer fra område til område, blev regionalitet et centralt forskningsområde fra 1930-50. I 1990'erne har fremkomsten af GIS skabt fornyet interesse om den regionale geografi, da der er blevet skabt et nyt digitalt analysegrundlag med mulighed for at kunne kombinere geologiske temaer med tilsvarende jorbundsrelaterede temaer, arkæologiske fund, bonitære og matrikulære temaer.

Som med de fleste andre regionalitetsstudier har regional geografi den fysiske afgrænsning som central problemstilling. Traditionelt set har regional geografi været anvendt på et sub-nationalt niveau, dvs. i et antal regioner indenfor en nationalstats grænser. Regionalitet kan både gælde generelle forhold sammenlignet med resten af overenheden (nationalstaten) og med interne variationer der findes i området. Men regional geografi kan også foregå på et supranationalt plan. Sådanne studier er dog forholdsvis sjældne, idet de ofte bliver besværliggjort pga. forskellige kildesituationer fra nationalstat til nationalstat.

Centralt i regional historisk geografi er rekonstruktionen af tidligere tiders organisation som respons på de

givne naturforhold. Da kilderne til Danmark og Sydkandinaviens vikingetid og middelalder er yderst begrænset, må disse perioders kulturgeografi og regionalisering søges genskabt gennem retrogressive analyser af senere kildemateriale, fx matrikler, vådbundskortlægnings-, udskiftnings- og boniteringskort, m.m. Her må man agte sig for kildematerialets repræsentativitet i forhold til tidligere tider og være klar over kildernes svagheder i denne henseende. Alligevel kan man komme til vigtige kulturhistoriske erkendelser, der kan anvendes til påvisning af regionale tendenser.

Perspektiver og skæringspunkter

I forskningshistorisk henseende har forskellene i metodisk tilgang og tolkningsrammer i høj grad stået som barrierer mellem de enkelte fag. Som det fremgår, har de grundlæggende problemstillinger imidlertid så mange lighedspunkter, at forskellene snarere burde indbyde til at lære af hinandens tilgange. Arkæologien kunne i højere grad inddrage den bevidsthed om efterligning og kulturelle forbilleder, som kendetegner sociolingvistikken. Som modstykke til de grænsemærker, som har stået i fokus i de etnografiske modeller, kunne det fremme opmærksomhed om processer, der skaber lighed. Skyldes afgrænsningen af regionale træk i materiel kultur måske oftere en orientering mod forskellige forbilleder end bevidst stræben mod at markere forskel? Omvendt kunne sprogforskningen måske tage arkæologiens fokus på betydningen af centrale pladser og begivenheder i spredningsprocesser til efterretning. Er det netop på grund af dem, visse fænomener kan slå igennem meget hurtigt og konsekvent, og i rumligt perspektiv diskontinuerligt?

Den historiske regionalitetsforskning med fokus på vikingetidens og middelalderens Danmark er et

produktivt studiefelt, som bidragene i denne bog afspejler. Foruden de studier, der præsenteres her, har større projekter og afhandlinger nyligt behandlet bl.a. kirkearkitektur, runeindskrifter og romanske granitskulpturer. Hertil kommer samlende studier af enkeltregioner som Sønderjylland eller Storstrømsregionen. Denne indsats vinder en ekstra dimension, når den som her sættes i tværfaglige perspektiver. Skæringspunkterne kan vise upåagtede sider af de enkelte fænomener, og helheden forhåbentlig give inspiration til fremtidige undersøgelser.

Denne bog er resultatet af et tværfagligt seminar, afholdt på Aarhus Universitet d. 26. januar 2007. Seminaret var arrangeret i samarbejde mellem Center for Vikingetids- og Middelalderstudier ved Aarhus Universitet og Afdeling for Navneforskning ved Københavns Universitet. Seminaret og bogen er blevet støttet af Det letterstedske Selskab og af Hielmstjerne-Rosencronske Stiftelse, som hermed takkes varmt. En stor tak skal også rettes til Gillian Fellows Jensen for velvilligt at have bistået med revision af de engelske resuméer.

Noter

- 1 Jankuhn 1977.
- 2 Fabech, Hvass, Näsman & Ringtved 1999.
- 3 Kossinna 1920.
- 4 Stoklund 2003, s. 17.
- 5 F.eks. Renfrew 1977; Ringsted 1987.
- 6 Jones 1997; Brather 2004 for kritisk sammenfatning af forskningshistorien.
- 7 Shennan 1989.
- 8 Svanberg 2003, s. 190.
- 9 Jenkins 1997, s. 13; jf. også Jenkins 2004; Lucy 2005.
- 10 Barth 1969, s. 14.
- 11 Bourdieu 1986, s. 226ff.; 1990, s. 54.
- 12 Trigger 1995, s. 277; Díaz-Andreu & Champion 1996, s. 21; Werbart 2001, s. 60.
- 13 Graves-Brown 1996, s. 89; Jones 1997, s. 125f.; Pohl 1998, s. 21;

- Lucy 2005, s. 102.
 14 Latour 2005.
 15 Latour 2005, s 179f.
 16 Danmarks stednavne, bd XI, s. 17.
 17 F.eks. Nyborg 1999; Bertelsen 2003.
 18 Haussherr 1965; 1970; Se også Dacosta Kaufmann 2004.
 19 Vellev 1981.
 20 Febvre 1922.

Litteratur

- Barth, F.: Introduction. *Ethnic groups and Boundaries* (red. F. Barth), Oslo 1969.
- Brather, S.: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternative*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42, Berlin & New York 2004.
- Bertelsen, T.: Værkstedstradition, mesterrelationer og bygherre, *hikuin* 30 (2003), s. 7-24.
- Bourdieu, P.: *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. New York & London 1986.
- Bourdieu, P.: *The Logic of Practice*, Cambridge 1990.
- Dacosta Kaufmann, T.: *The Place of Art: Toward a Geography of Art*. Chicago 2004.
- Danmarks Stednavne*. Udgivet af Stednavneudvalget/Institut for Navneforskning/Afdeling for Navneforskning bd. 1-. København 1922-.
- Díaz-Andreu, M. & T. Champion.: Introduction. *Nationalism and archaeology in Europe* (red. M. Díaz-Andreu & T. Champion), London 1996, s. 1-23.
- Fabech, C., S. Hvass, U. Näsman & J. Ringtved: Settlement and Landscape – a presentation of a research programme and a conference. *Settlement and Landscape* (red. C. Fabech & J. Ringtved), Højbjerg 1999, s. 13-28.
- Febvre, L.: *La terre et l'évolution humaine: introduction géographique à l'histoire*, Paris 1922.
- Frandsen, L.: Nybro – gamle bro – et vejanlæg fra tidlig vikingetid. *Mark og Monte – Årbog for Ribe Amts Museer* 1999, s. 39-51.
- Graves-Brown, P.: All things bright and beautiful? Species, ethnicity and cultural dynamics. *Cultural identity and archaeology. The Construction of European Communities* (red. P. Graves-Brown & S. Jones), London & New York 1996, s. 81-95.
- Haussherr, R.: Überlegungen zum Stand der Kunstgeographie. Zwei Neuerscheinungen. *Rheinische Vierteljahresblätter* 30 (1965), s. 351-372.
- Haussherr, R.: Kunstgeographie – Aufgaben, Grenzen, Möglichkeiten. *Rheinische Vierteljahresblätter*, 34 (1970), s. 158-171
- Jankuhn, H.: *Einführung in die Siedlungsarchäologie*, Berlin 1977.
- Jenkins, R.: *Rethinking ethnicity: arguments and explorations*. Thousand Oaks, CA 1997.
- Jenkins, R.: *Social identity*, London & New York 2004.
- Jones, S.: *The archaeology of ethnicity: Constructing identities in the past and present*, London 1997.
- Karker, A.: *Politikens Sproghistorie. Udviklingslinjer for nudansk*. København 1996.
- Kossinna, G.: *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*, Leipzig 1920.
- Lucy, S.: Ethnic and Cultural Identities. *The Archaeology of Identity – Approaches to Gender, Age, Status, Ethnicity and Religion* (red. M. Díaz-Andreu, S. Lucy, S. Babić & D.N. Edwards), London & New York 2005, s. 86-109.
- Nyborg, E.: Dansk træskulptur 1100-1400 – egenproduktion, import og eksport, *hikuin* 26 (1999), s. 167-190
- Pohl, W.: Telling the Difference: Signs of ethnic Identity. *Strategies of distinction* (red. W. Pohl & H. Reimitz). Leiden, Boston, Köln 1998, s. 17-69.
- Renfrew, C.: Alternative Models for Exchange and Spatial Distribution. *Exchange Systems in Prehistory* (red. T.K. Earle & J.E. Ericson), New York 1977, s. 71-90.
- Ringsted, N.: Artefact diffusion – exchange, trade, and other explanations. *Theoretical approaches to artefacts, settlement and society*. Studies in honour of M.P. Malmer, Oxford 1987, s. 469-477.
- Shennan, S.J.: Introduction. *Archaeological approaches to Cultural Identity* (red. S.J. Shennan), London 1989, s. 1-30.
- Stoklund, B.: Kulturgrenser og økotypen. *Forskellige mennesker? Regionale forskelle og kulturelle særtræk* (red. I. Adriansen & P.O. Christiansen), Ebeltoft 2003, s. 15-37.
- Svanberg, F.: *Decolonizing the Viking Age I*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No. 43, Stockholm 2003.
- Trigger, B.G.: Romanticism, Nationalism and Archaeology. *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology* (red. P. L. Kohl & C. Fawcett), Cambridge 1995, s. 263-279.
- Vellev, J.: Sløjfeportalerne omkring Randers, *Romanske Stenarbejder* 1, 1981, s. 9-68.
- Werbart, B.: Role of archaeology in bridging the gap between Eastern and Western Europe. *Quo vadis archaeologia. Whither Archaeology in the 21st century?* (red. S. Kobylinski), Warsaw 2001, s. 57-65.

Naturgeografi og historisk regionalitet

Af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen

1. Indledning – og brug af regionalitet i historisk naturgeografi

Naturgeografi er det oplagte udgangspunkt for et seminar og en antologi om historisk regionalitet. Med risiko for at lyde vel natur-deterministisk kan man hævde, at det simpelthen ikke giver mening at undersøge de historiske forhold i eksempelvis Danmark, hvis man ikke først gør sig klart, hvordan de naturgeografiske forhold forholder sig. Og det gælder da ikke mindst, når fokus som her er på det regionale. Dette ville i hvert fald være et anerkendt synspunkt i den tidlige historiske geografi, som den udformede sig i 1800-tallets Tyskland og England, ikke mindst under indflydelse af den tyske geograf Carl Ritter, hvor eksempelvis englænderen J.R. Green i 1881 formulerede sammenhængen således: »History strikes its roots in Geography; for without a clear and vivid realisation of the physical structure of a country, the incidents of the life which men have lived in it can have no interest or meaning«. ¹ I den franske *géographie humaine* flyttede fokus dog snart over på menneskets respons på de naturgivne forhold. Lucien Febvre talte således i 1922 for at lade de deterministiske geografers positivisme erstatte af en kulturgeografisk *possibilisme*, der tog hensyn til menneskets valg inden for de muligheder, som naturen måtte byde. ² Det er vel snarest Febvres »possibilistiske« historisk-

naturgeografiske sammenhæng, som jeg vil gøre mig til talsmand for her.

Faktisk kan man også hævde, at nærværende seminarudgivelses overordnede tema, regionalitet, som historisk analyseværktøj er udsprunget af geografin, hvor ikke mindst folk som Marc Bloch, H.C. Darby og Carl Sauer gjorde regionaliteten til et centralt punkt i den historiske geografi i 1930-50'erne. Herefter gik begrebet af mode i 1970-80'erne, hvor tiden var til universalitet og mere deduktive metoder, men i 1990'erne vendte regionaliteten tilbage i form af det, som geograferne – meget opfindsomt – har kaldt *New Regional Geography*.

Et problem med regional geografi, og herunder også regional historisk geografi, er selve regionerne. For hvad er en region? En region er som udgangspunkt en afgrænset del af et større område, men det stiller jo mere et nyt spørgsmål end det besvarer det første. For hvad er regionen så en del af? Jeg vil ikke bruge meget plads på denne begrebesteoretiske diskussion, og jeg vil i endnu mindre grad plædere for, hvornår og hvordan begrebet bør bruges, men hvorom alt er, så er det ikke uden betydning at gøre sig klart, at vi ofte bruger begrebet *region* på lidt forskellige måder.

Den traditionelle brug af regionalitet i udenlandsk historisk geografi er på et »sub-nationalt niveau«, altså en inddeling af en nationalstat i et overskueligt antal

regioner med hvert deres præg. Dermed bliver regionernes størrelse afhængig af nationernes størrelse, hvorfor vi gennemgående finder betydeligt større regioner i f.eks. Frankrig, Tyskland og Sverige end i Danmark. Men dertil kommer, at vi i Danmark har haft større tradition for regionale studier på, hvad man kan kalde et »provinsielt niveau« – idet jeg straks skal understrege, at der ingen tiltænkte værdiladninger her er lagt i ordet »provinsielt«. Idéen er, at man har udvalgt et landområde inden for nationen, en

provins eller en region, kald det hvad man vil (og det gør man), og her har man så studeret de regionale eller intra-regionale variationer inden for dette område. Regionalitet kan altså her både gælde de generelle forhold, der gør sig gældende i det udvalgte område – f.eks. sammenlignet med resten af nationen – og de interne variationer, der eventuelt kan findes i området. Et af de klassiske eksempler på den sidstnævnte brug af regionaliteten er fra Skåne, nemlig Åke Campbells og siden Sven Dahls berømte inddeling af denne

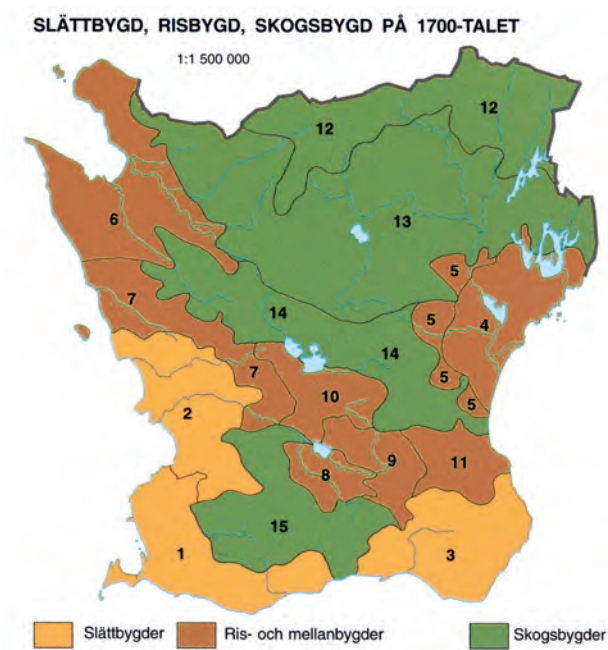

Fig. 1a-b. Eksempel på provinsiel regionalisering i historisk geografi med tydelig forbindelse til naturgeografien. Til venstre en inddeling af 1700-tallets Skåne i forskellige bygdetyper baseret på oplysninger om landskabsgeografi og landbrugsproduktionens økonomiske orientering (efter Campbell 1928 og Dahl 1942). Til højre et naturgeografisk kort over det øvre morænelags indhold af forskellige bjergarter. Hvor urbjergarterne i det nordøstlige Skåne giver en sandet og stenet moræne, giver bjergarterne i moræneaflejringerne langs syd- og vestkysten en anderledes lerholdig og stenfri jord. Betydningen heraf for Skånes kulturhistoriske udvikling er til at få øje på. Begge kort efter Germundsson & Schlyter 1999, s. 74 og 22.

landsdel i forskellige bygdetyper (fig. 1a). En (vest) dansk tilpasset udgave af bygdeinddelingen blev anvendt på det nutidige Danmark af Per Grau Møller og Erland Porsmose i 1997 (fig. 2a).

Især i nyere tid har der i Danmark været flere studier, der har set på en række afgrænsede undersøgelsesområder fra forskellige dele af landet: »punkt-regionale analyser«, kan man kalde dem. Et eksempel er

det i skrivende stund endnu ikke publicerede *Agrar 2000*-projekt, der har set nærmere på i alt ni søer med deres respektive oplande, hvor sådanne områder både i sig selv kan betegnes regioner, og samtidig kan siges at repræsentere forskellige regioner (fig. 2b). Endelig har der i de senere år, i hvert fald inden for historiefaget, måske knap så meget i geografien, været en tendens i retning mod, hvad man kan kalde

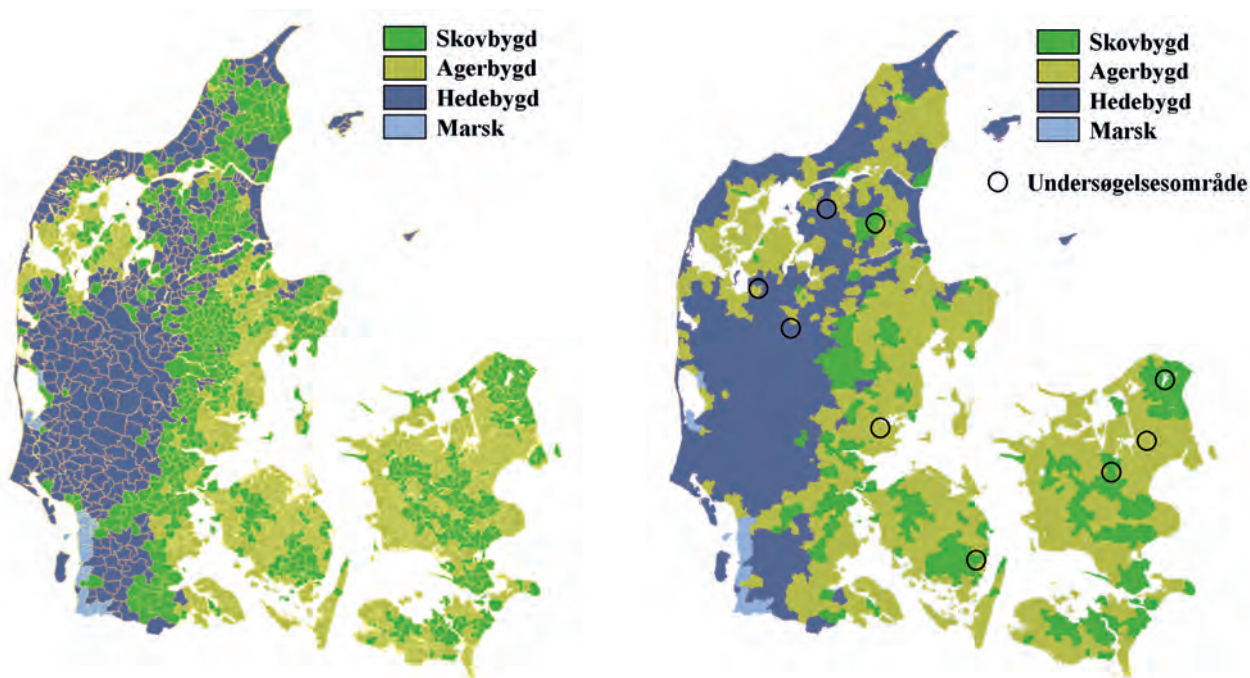

Fig. 2a-b. Under inspiration fra den skånske bygdeinddeling (fig. 1) har vi i Danmark i de senere år set en inddeling af landet i skov-, ager- og hedebygder, der kan betegnes som en »splittet subnational regionalisering« i den forstand, at eksempelvis skovbygderne kan siges at udgøre én stor region med fælles karakteristika spredt i mindre enheder ud over det meste af landet. Bygdeinddelingen er baseret på den historiske arealanvendelse (på gennemsnitligt sogneniveau), som den kommer til udtryk i 1688-matriklen og på Videnskabernes Selskabs kort fra 1768-1805, og den synes i udtalt grad at være afledt af naturgeografiske parametre som jordbundsforhold og landskabstype. Den oprindelige inddeling til venstre er foretaget af Per Grau Møller og Erland Porsmose (1997). Denne ligger også til grund for inddelingen til højre anvendt i *Agrar 2000*-projektet, hvor en del af især den jyske skovbygd er blevet til agerbygd, hvilket skyldes valg af andre grænseværdier. Særlig Møllers og Porsmoses oprindelige definition på »skovbygd« har efterfølgende været omdiskuteret.

regionalitet på et »super-nationalt niveau«, hvor regionen får lov at bevæge sig på tværs af nationale landegrænser; typiske eksempler på vore breddegrader er Øresundsregionen, Østersøregionen og Nordsøregionen.

2. Nyere regionale studier af middelalderens Danmark med relation til naturgeografien

Op gennem 1990'erne søsattes adskillige store og ofte tværfaglige projekter og seminarer med deltagelse af en række forskere, der tilsammen skulle forsøge at belyse udviklingen i det historiske kulturlandskab – nogle gange i en udvalgt region. Blandt disse kan nævnes *På opdagelse i Kulturlandskabet*,³ *Ribeegnen gennem 10.000 år*,⁴ *Settlement and Landscape*,⁵ *Mellem hav og hede*,⁶ *Foranderlige Landskaber*⁷ og *Agrar 2000*. Mange af deltagerne havde tidligere medvirket i regionsprojekterne i forbindelse med *Det Nordiske Ødegårdsprojekt*, der i Danmark fokuserede på Hornsherred, Falster og Århuseggen. Samtidig med Ødegårdsprojektet foregik på den anden side af Øresund det store *Ystadprojekt*, der indledtes i 1979 og involverede tre fakulteter ved Lunds Universitet. Projektet udløste en serie udgivelser sidst i 1980'erne samt en hovedudgivelse i 1991, hvori en række forskere har givet en detaljeret, bredt favnende og syntetiserende beskrivelse af den historisk-geografiske udvikling i Sydskåne fra stenalderen frem til nutiden.⁸ En af de nyeste antologier med udtalt relevans for nærværende regionalhistoriske opsamling er den nyligt udgivne beretning fra et seminar om *Bygder* på Skarrildhus i 2003 med fokus på regionale variationer i dansk landbrug fra jernalder til nutiden.⁹

Dertil knytter sig adskillige mindre én-mandsprojekter med fokus på enten regionalisering eller en

udvalgt region eller lokalitet, hvor naturgeografi og middelalder indgår. En absolut ikke fyldestgørende oprensning af eksempler på sådanne kunne passende indledes med den arkæologisk trænede historiker Erland Porsmose, der har foretaget en uddybende analyse af bebyggelses- og landbrugsudviklingen på Fyn fra vikingetidens slutning og frem til de store matriklers tid, der i dag kan anses for selve ryggraden af vor forståelse for periodens rurale Danmark.¹⁰ Senere har også Per Grau Møller set nærmere på bebyggelsesudviklingen i forskellige fynske landskabstyper.¹¹ På den anden side af Lillebælt har Bjørn Poulsen foretaget en række landbrugs- og økonomihistoriske studier i Sønderjylland,¹² mens Carsten Porskrog Rasmussen har set på regionale variationer i slesvigske godsstrukturer.¹³ Længere oppe i Jylland er den historiske geografi blevet tegnet af Jørgen Rydén Rømer, der har specialiseret sig i 1600-tals-matriklerne og bl.a. sammenholdt disse med naturgeografien,¹⁴ mens Kristian Dalsgaard har gjort en stor indsats for en tværfaglig inddragelse af jordbundsforholdene i den historiske geografi – ikke mindst i arkæologien.¹⁵ På Sjælland har geologen Niels Schrøder sammenholdt jordbundsforhold og fortidig hydrografi med stednavnetyper og økonomiske data fra 1688 i Lejreområdet.¹⁶ I Skåne har den nyere historiske geografi været domineret af geografen Mats Riddersporres analyser af bebyggelses- og landskabsstrukturen¹⁷ og arkæologen Mats Anglerts undersøgelser af landsdelens kirkebyggeri og sognedannelse – begge dele med tydelige linier tilbage til naturgeografien.¹⁸ I Blekinge har Kristina Franzén set på samspillet imellem landskabet og middelalderens kirkebyggeri,¹⁹ mens den historiske geografis førstemand i Sverige i nyere tid, Mats Widgren, blandt meget andet har kombineret arkæologiske, kulturgeografiske og vegetationshisto-

riske studier af de sydsvenske højlandsområder.²⁰ I relation til vegetationen vil jeg som afslutning på denne uretfærdige opremsning fremhæve Bo Fritzbøgers studier af dansk skovhistorie.²¹

Efter ovenstående, overfladiske gennemgang vil jeg supplere navnerækken med en håndfuld eksempler på nyere regionale studier med relation til naturgeografi og middelalderens Danmark, som jeg vil gå en smule mere i dybden med.

For nu ubeskedent at starte med mig selv, så har jeg efterhånden udført adskillige studier af, hvordan jordbunds- og terrænforhold korrelerer med middelalderens bebyggelsesmønstre og jordboniteringer forskellige steder i Danmark, flere af dem i øvrigt sammen med Peder Dam. Disse undersøgelser er både blevet udført med »sub-nationale regioner« på landsplan²² og med »intra-regionale« studier på provinsregionalt plan,²³ ikke mindst i Nordvestsjælland, som jeg i mit historisk-geografiske speciale netop søgte at bruge som provinsregional model for en gennemgang af, hvilke typer kilder og analysemetoder, der eksisterer for en typisk østdansk region til studier af vikingetidens og middelalderens naturgeografisk-kulturhistoriske sammenhæng (fig. 3a-d).²⁴

Ovennævnte Peder Dam, historiker og geograf, har i forbindelse med sit speciale ikke blot foretaget en digitalisering af hoveddataene i Matriklen 1688 til brug i GIS, men tillige ved samme lejlighed skabt et nyt digitalt analysegrundlag inden for naturgeografien.²⁵ Det er nemlig sådan, at Danmark har to forskellige jordbundskortlægninger, hvor den bedst kendte blandt ikke-geografer er den geologiske kortlægning eller »jordartskortet«, der viser, hvordan jorden ser ud nede i ½-1 meters dybde, og desuden giver et kvalificeret bud på, hvordan jorden er blevet dannet,

f.eks. som en moræneaflejring under isen eller som en vådbundsjord dækket af ferskvand. Den mindre kendte kortlægning, der bl.a. kaldes »teksturkortet« eller »jordtypekortet«, viser teksturen i det øverste lag, og er den, som nutidens landbrug i vidt omfang benytter sig af. Her er det så, at Peder Dam har lavet »kombinationskortet«, en digital samkøring af det geologiske jordartskort med jordtypekortet, hvilket varmt kan anbefales til fremtidige historisk-geografiske studier i Danmark, idet netop kombinationen af jordart og jordtype efter alt at dømme har været ret afgørende for jordens historiske bonitet. I sit speciale har Dam kørt sammenlignende GIS-analyser på matrikeldataene (fig. 4) og jordbundsforholdene (foruden terrænforhold og arealanvendelsen på Videnskaberne Selskabs Kort) for hele landet, hvilket der er kommet en masse spændende iagttagelser og tolkninger ud af – også hvad »sub-nationale regionaliseringer« angår.

Men ligesom man kan sætte spørgsmålstegn ved, om 1600-tallets matrikler kan benyttes retrospektivt til belysning af forholdene i middelalderen, så kan man også spørge, om nutidens jordoverflade kan projiceres tilbage til middelalderen med tanke på alt, hvad den er blevet udsat for i mellemtiden, såsom dræning, gentagen pløjning, gødskning, mergling og meget andet. Boniteten er utvivlsomt både et resultat af »jordens godhed og bondens flid«, som det så poetisk er blevet formuleret af Jens Andresen, men kan vi på nogen systematisk og objektiv måde vurdere, hvor meget hver faktor har spillet ind?²⁶ Det har jordbundsgeografen Mogens Greve faktisk forsøgt med udviklingen af den såkaldte »bonitetsdifference«, en metode, der meget kort fortalt går ud på, at man ud fra jordens fysiske beskaffenhed kan beregne en »naturlig bonitetsfaktor«, og ved at trække denne fra den

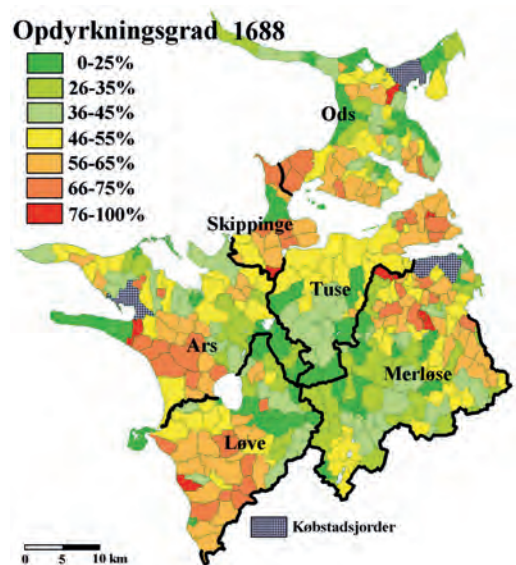
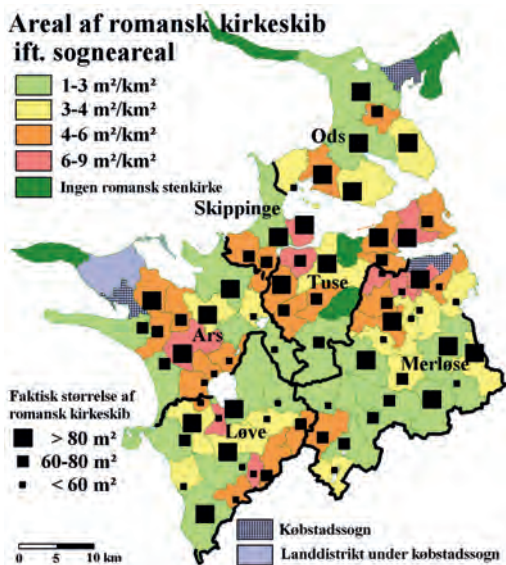
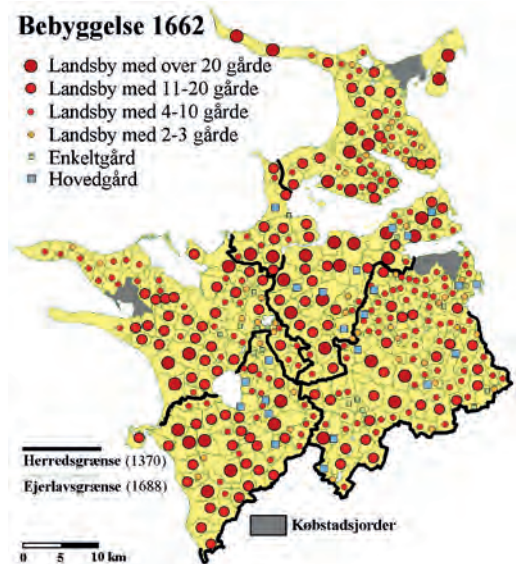

Fig. 3a-d. Eksempel på provinsregional analyse af intra-regionale variationer i Nordvestsjælland. Øverst til venstre en terrænmodel, der foruden terrænhøjder viser nutidens søer, vandløb og vådområder, ligesom senere inddæmmede fjorde og vige er rekonstrueret. Øverst til højre bebyggelseskort anno 1662, der viser forskelle i regionens bebyggelsesstruktur jf. Matriklen 1662. Nederst til venstre forsøg på brug af højmiddelalderens kirke-/sogneforhold til belysning af befolkningstætheden i højmiddelalderen ved at sætte arealet af det romanske kirkeskib i forhold til det tilhørende sogneareal. Nederst til højre kort over regionens opdykningsgrad jf. Matriklen 1688 (agers størrelse i forhold til hele ejerlavet). Som det burde fremgå, har naturgeografien spillet kraftigt ind på de intra-regionale variationer i regionens middelalderlige opdykning og bebyggelse, men billedet fra 1600-tals-matriklerne kan ikke på alle punkter blindt projiceres tilbage på ældre tid. Hvis man ellers vil fæste lid til metoden anvendt i kirke-/sogneanalysen, kunne en sammenligning med opdyrkningen i 1688 indikere en øget bebyggelse og rydning langs regionens Storebæltskyst efter 1100-tallet. Efter Jakobsen 2004.

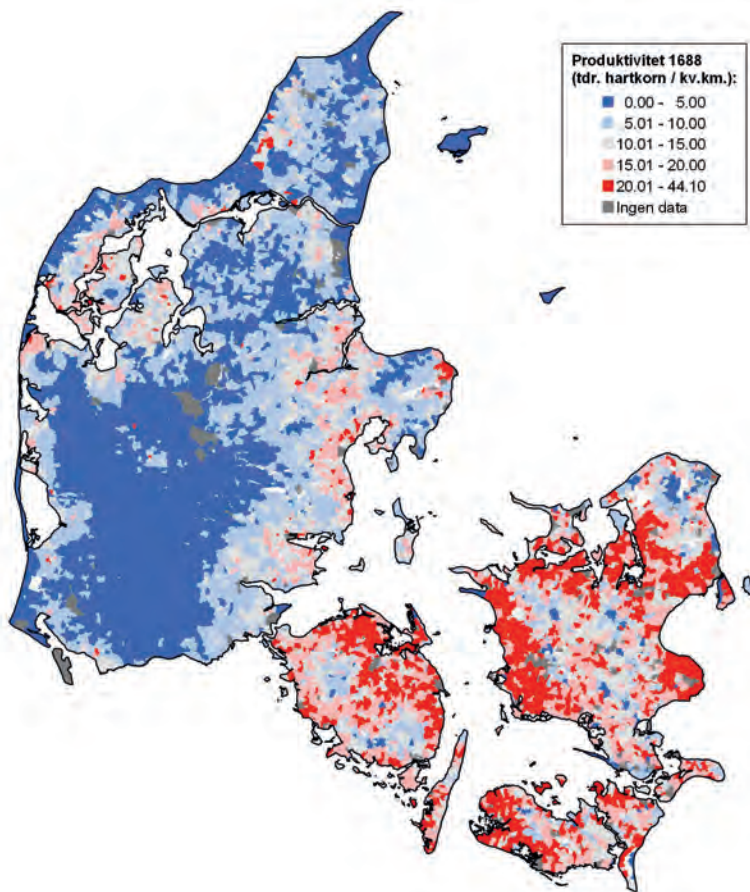

Fig. 4. Regionale variationer i landbrugsproduktiviteten i 1680'ernes Danmark, som den kommer til udtryk i Matriklen 1688. Produktiviteten er her beregnet på ejerlavs niveau som ejerlavets samlede hartkornstaksering (tdr. hartkorn) ift. ejerlavets areal (km²). Som det fremgår, er ejerlavene på Øerne generelt takseret markant højere end i Jylland. I hver af de to hovedregioner er der mindre delområder, der har en henholdsvis lavere og højere taksering. Forskellene kan som udgangspunkt forklares med mere produktive jorder på Øerne, men også andre faktorer synes at have spillet ind. Mangelen af Slesvig skyldes, at hertugdømmerne ikke indgik i matrikuleringen. Efter Dam 2004, fig. 7.1, s. 81.

samlede bonitering givet ved matriklen i 1844 ender man med det, vi kan kalde den »kulturelle bonitetsfaktor«. ²⁷ Metoden er ikke uden sine indre problemer, vil jeg mene, men tankegangen er bestemt interessant og værd at arbejde videre med.

Nu skal det jo ikke lyde som om, at naturgeografer bare har jord i hovedet, og naturgeografien har bestemt også været involveret i flere andre historisk-geografiske undersøgelser inden for det sidste tiår. Det gælder f.eks. terræn og vådbundsforhold, der af arkæologen Almut Schülke er blevet anvendt til nogle meget spændende studier af kommunikationslandskabet i sen jernalder og vikingetid. Studierne bygger på den tankegang, at landskabets infrastrukturelle fremkommelighed har haft stor betydning for, hvordan vore forfædre har organiseret sig i lokalsamfundet – såvel fysisk som mentalt. Rent praktisk foregår det bl.a. ved at forsøge at rekonstruere det historiske landskabs topografi i form af bakker, skove, moser og andre vådområder, og dels se hvordan den arkæologiske bebyggelse samler sig i forhold hertil, men også hvordan man gennem landeveje, søveje, landingssteder og overgangssteder har stået i forhold til de tilstødende områder – og dermed opbygget regioner. Denne type studier er på regionalt niveau endnu i en tidlig fase, men i det vikingetidsdanske område har Almut Schülke foreløbig bidraget med nogle interessante studier fra regionerne omkring Uppåkra i Skåne og Tissø på Vestsjælland. ²⁸ Beslægtet hermed er studierne fra en anden ung forsker, arkæologen og historikeren Mette Busch, der foruden den ældre vejhistorie også har haft fokus på kystlandskabets naturgeografi og dennes betydning for kommunikationsvilkår og fiskeri i middelalder og tidlig moderne tid, først og fremmest langs Vadehavet og den nordsjællandske Øresundskyst. ²⁹

Et andet tema, som jeg tillader mig at regne til naturgeografien, er den historiske vegetation. Her har vi i Danmark en fornem tradition for brugen af pollenstudier, hvilket bl.a. Svend Andersen tilbage i 1970-80'erne søgte at gøre mere konkret og kvantitativt brugbart til eksempelvis historisk-geografiske analyser. Hvor tæt og hvor høj har skoven stået forskellige steder i Danmark gennem vikingetid og middelalder? Hvilke træarter har domineret i forskellige egne, og kan vi ud af artssammensætningen af træer, græsser og blomster sige noget om, hvad jorden har været brugt til – og hvordan og hvornår dette har ændret sig? Her har Anne Birgitte Nielsen i de senere år taget arven op fra Svend Andersen og arbejdet videre med de mange problemer, der unægtelig er forbundet med at lave historiske landskabsmodeller på baggrund af pollenstudier, men jeg kan kun anbefale, at man følger med i hendes meget lovende projekt. ³⁰

Blandt de senere års tiltag må jeg endvidere nævne en serie områdestudier foretaget landet over i forbindelse med planerne om at oprette nationalparker i natur- og kulturhistoriske områder, der skønnes at have særlig stor national værdi (fig. 5). I sin punktregionale tilgang kan projektet siges at minde lidt om det førnævnte *Agrar 2000*-projekt. Det er i skrivende stund fortsat uvist, hvorvidt parkerne rent faktisk bliver til noget, men de har i det mindste afstedkommet en mængde interessante forundersøgelser, hvor der f.eks. til flere af de udpegede områder har været gennemført en særlig naturgeografisk og landskabsmæssig kortlægning, der har haft til formål at identificere og karakterisere forskellige landskabstyper i området, deres indbyrdes sammenhæng, deres bevaringsmæssige muligheder og i et vist omfang også deres

Fig. 5. Kort over aktuelle undersøgelsesområder til oprettelse af nationalparker i Danmark. De røde cirkler markerer syv såkaldte »nationalpark-pilotprojekter« udpeget af Miljøministeriet, mens endnu tre projekter (her markeret med mindre, sorte cirkler) er kommet i gang på mere lokalt/regionalt initiativ med støtte fra Friluftsrådet.

relation til den historiske kulturgeografi. Her havde jeg selv fornøjelsen af at deltage i undersøgelserne til en mulig nationalpark i *Kongernes Nordsjælland*, hvor vi brugte en »landskabskaraktermetode« udviklet til lejligheden af Vibeke Nellemann og Ole Hjort Caspersen fra Landbohøjskolen, en metode, der også har været brugt i tre af de øvrige områder (Møn, Mols Bjerge og Vadehavet).³¹

Et par væsentlige pointer ved det danske nationalparkprojekt er, at det dels drejer sig om *nationalparker* og ikke blot om *naturparker*, dels at det *ikke* handler om at fastfryse udviklingen eller forsøge at

rekonstruere fortiden i et statisk landskabeligt museum. Formålet med landskabsanalysen har været at inddеле de potentielle nationalparkregioner i et antal landskabstyper og landskabskarakterområder og på den baggrund udpege nogle potentielle landskabsstrøg, der kan udlægges som forbindelsesled af særlig landskabelig, oplevelsesmæssig værdi, omkring og imellem de statsejede kerneområder i en mulig nationalpark. Eksempelvis i pilotprojektet *Kongernes Nordsjælland*, hvor landskabsanalysen er foretaget i samarbejde mellem Skov & Landskab (KVL), Institut for Geografi (RUC) og Frederiksborg Amt, gik opgaven på at kortlægge og beskrive landskabet omkring Gribskov og Arresø, og på den baggrund udpege potentielle landskabsbindeled imellem disse kerneområder og regionens mange mindre, statsejede naturområder.³² I kulturmiljø-sammenhæng kan analysen altså bruges til at sætte regionens kulturhistorisk-geografiske variationer op imod det naturgeografiske udgangspunkt, ligesom det nuværende landskab kan vurderes ud fra såvel dets fysiske som dets historiske særpræg. På den baggrund bliver det muligt at udpege forskellige delområder, der skønnes at have en særlig naturmæssig og kulturmiljø-mæssig værdi – som her f.eks. til en nationalpark.

Dermed er jeg nået til det punkt i min beretning, hvor jeg skal forsøge at besvare det altid svære spørgsmål: *Hvad bringer fremtiden?* Jeg kan jo starte med den lidt negative side. Det sidste tiår har som nævnt været tegnet af udgivelser fra de mange store kulturlandskabsprojekter, der på forskellig vis fandt statslig finansiering i 1990'erne, og uden at jeg skal forfalde til unødigt politisering og dertil hørende akademisk klynken, så synes der ikke at være meget belæg for

at vente en tilsvarende udgivelsesrække i det kommende tiår. Det nærmeste, vi kommer i øjeblikket, er måske de forskellige nationalparkprojekter, hvor man, uanset hvordan det ellers går med selve gennemførelsen af parkerne, kan håbe på, at de indsamlede data vil blive udgivet og benyttet i en eller anden sammenhæng.

På klynkesiden kan man desuden fremsætte et generelt, dybt suk på vegne af den historiske geografi, der ikke blot i Danmark, men også i udlandet i disse år er en noget bleg skygge af fordums glans og storhed. Men som inkarneret tilhænger af disciplinen vælger jeg at være positiv og sætte min lid til fremkomsten af en *New Generation of Historical Geography*, hvilket jeg ud over desperat naivitet først og fremmest bygger på den teknologiske udvikling. Gennem stadig flere digitale kortlægninger af både naturgeografiske og kulturhistoriske data får vi stadig bedre mulighed for at udføre nye spændende analyser og præsentationer i GIS – hvilket man altså kan håbe på vil tiltrække nye rekrutter til rækkerne.

Samme nye digitale muligheder kunne tænkes at ville bidrage til en øget tværfaglighed, hvor eksempelvis naturgeografer, arkæologer og stednavnefolk lettere vil kunne benytte hinandens viden. Og nu ved jeg godt, at mange forskere får trætte ansigter og nervøse trækninger ved ordet *tværfaglighed*, og jeg kender også godt til de mange skrækhistorier fra fortiden, men jeg vil nu stadig tillade mig at mene, at tværfaglighed – eksempelvis i form af små forskerteams med to til fire personer fra forskellige fag – kan være en væsentlig del af vejen frem. Personligt kunne jeg også både forvente og ønske mig et øget forskningsamarbejde på tværs af nationalgrænserne.

Endelig kan man spekulere i, hvilke nye emner, der eventuelt kunne tænkes at blive sat øget fokus på

i de kommende år? Nu har den historiske forskning det jo med at afspejle, hvad der snakkes om i samtiden, »hvad der er sexet«, for nu at bruge en god akademisk term, og her kan man inden for naturgeografien for tiden finde nogle oplagte emner i klimaet og den dertil hørende vandstand såvel inde i landet som ude langs kysterne. I de fleste lærebøger kan man læse om en varmeperiode i vikingetiden og et omslag til koldere vejr i senmiddelalderen, men hvor meget ved vi egentlig med sikkerhed om disse ting, og er det muligt med nutidens teknik at lave modeller for den faktiske vandstand til forskellige tider? Alt det må fremtiden vise. Der er i hvert fald opgaver nok at tage fat på for den næste generation af historisk indstillede naturgeografer. Så håber jeg bare, at der kommer rigtig mange af dem.

3. Forsøg på naturgeografisk regionsinddeling af middelalderens Danmark

I den efterfølgende del af artiklen vil jeg forsøge at give et bud på, hvordan en naturgeografisk regionsinddeling af middelalderens Danmark kunne se ud. Den historiske dimension i dette projekt er vigtig at understrege, idet jeg netop kun baserer min inddeling på naturgeografiske variationer i det omfang, at jeg mener, sådanne har haft eller kan have haft indflydelse på vikingetidens og middelalderens kulturhistoriske forhold. Den historiske tidsfaktor har endvidere den særlige udfordring i sig, at den undersøgte periodes Danmark som bekendt også omfatter Sydslesvig, Skåne, Halland og Blekinge; områder, der traditionelt ikke er blevet inddraget i naturgeografiske regionaliseringer i Danmark og yderligere indebærer et kildemæssigt problem, idet kortlægningerne i Slesvig-Holsten, Danmark og Sverige afviger indbyrdes

på flere områder, hvortil kommer det helt konkrete problem, at jeg til denne undersøgelse kun har haft adgang til de digitale kortlægninger fra Danmark. Jeg skal derfor på forhånd bede læserne undskylde det sammenstykkede udseende af de efterfølgende gen-givne oversigtskort, hvor de danske kortlægninger er blevet suppleret med indskannede beslægtede kort fra Skåne.

Et altid godt udgangspunkt for naturgeografiske studier i Danmark er jordbundsforholdene. Nu har jeg tidligere plæderet for brugen af Peder Dams digitale kombinationskort med både jordart og jord-

type, men for ikke at komplicere sammenkædningen med de skånske forhold yderligere, har jeg her valgt kun at benytte jordartskortet, hvilket til en regionalisering på subnationalt niveau som her også er fyldestgørende; faktisk vil jeg hævde, at variationer i jordarts-jordtype-forholdet primært har betydning på intra-regionalt analyseniveau. Den dansk-skånske jordartsfordeling er vist i fig. 6.

Umiddelbart kan de mange farver give indtryk af meget varierede jordartsforhold, men når man først får styr på, hvad farverne dækker over, og dertil får indstillet brillerne på det subnationale niveau, bliver det mere overskueligt. I det vestlige Limfjordsområ-

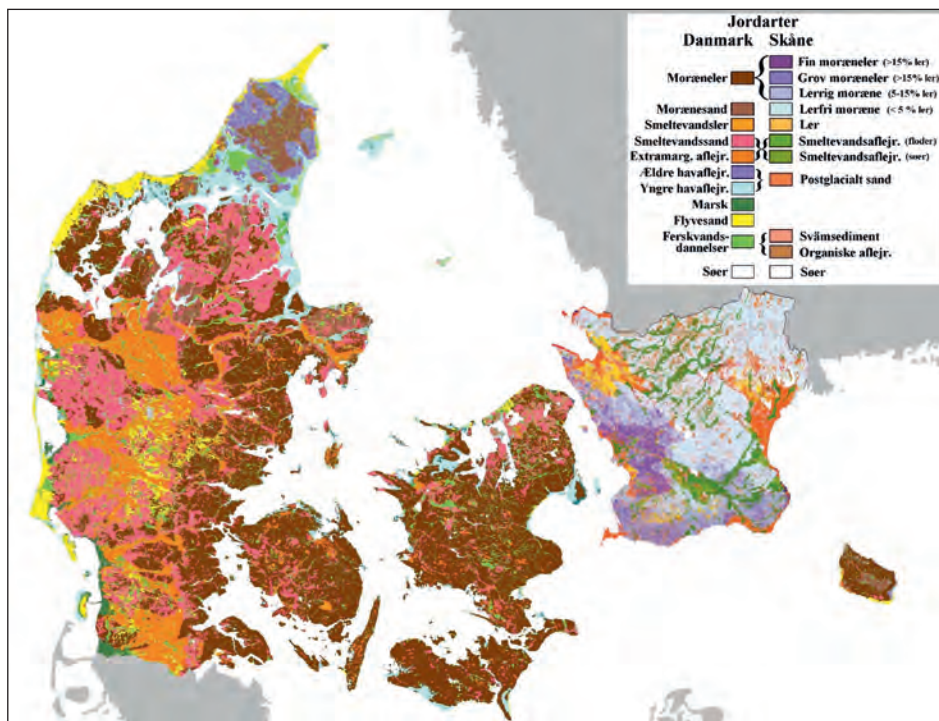

Fig. 6. Forsøg på kombineret jordartskort for Danmark og Skåne. Som det fremgår, veksler såvel klassificering som farveskala i dansk og svensk jordartskortlægning, men i den indsatte legende er betegnelser og farver forsøgt sammenholdt. Den danske jordartskortlægning er fra GEUS (1:200.000), den skånske fra SGU (1:700.000), til lejligheden indskannet og indsat fra Germundsson & Schlyter 1999, s. 23.

de, i Østjylland, på Øerne og i Vest- og Sydsåne, samt på Bornholm, er jordarten i langt overvejende grad af typen *moræneler*. Moræne eller *till*, som danske geologer kalder den slags i dag, er en sammenblandet masse af ler, sand, grus og sten, som gletschere har gravet op og aflejret igen på deres vej henover landet i den foreløbig sidste istid (Weichsel). Det teksturelle sammenblandingforhold af ler, sand, grus og sten, samt indholdet af kalk, kan variere ganske betydeligt i moræneaflejringer, hvilket har stor betydning for jordens dyrkningsmæssige anvendelighed – både hvad angår den fysiske bearbejdning og *edafologien*, dvs. jordbundens interaktion med levende organismer. Den østdanske og sydvestskånske moræneler er gennemgående meget ler- og kalkholdig, hvilket hænger sammen med, at den er blevet afsat af en gletscher, der har bevæget sig ind over landet sydøstfra gennem Østersøbassinet (»den baltiske gletscher«), hvor den har opsamlet finkornet og kalkholdigt materiale. Denne teksturblanding giver en særdeles dyrkningsvenlig og frugtbar jordbund.

I det nordøstlige Jylland og i det nordøstlige Skåne ligger der også et lag af moræne, men her er tekturen betydelig mere lerfattig, ligesom kalkindholdet er ganske lavt. Det skyldes bl.a., at de gletschere, der har afsat denne moræne, er kommet fra andre retninger, hvor de har opsamlet et mere sand- og grusholdigt materiale. I Nordøstjylland (syd for Limfjorden) er store dele af jordarten endvidere klassificeret som smeltevandssand og -grus, hvilket i teorien betyder, at den skulle være aflejret under isens afsmeltning, men i praksis er jordartstyperne *smeltevandssand* og *morænesand* uhyre vanskelige at skelne fra hinanden, og dyrkningsmæssigt er forskellen også til at overse; begge er markant ringere landbrugsjorder end moræneler. Som det fremgår af fig. 6, findes der også større

mængder smeltevandssand i det nordøstlige Sjælland og på det vestlige Fyn, hvilket på Fyn menes at skyldes, at en stor klump »dødis« har ligget og spærret for den baltiske gletscher, mens Nordsjælland formentlig sidst har været overskredet af en nordøstfrakommen gletscher. I Skåne markerer de store grønne områder mod syd og nord et tilsvarende stort indhold af sand og grus, aflejret af smeltevand på den også her generelt lerfattige moræne.

Omkring den østlige del af Limfjorden og i Vendsyssel er den lerfattige moræne i vidt omfang suppleret med *hævede havaflejringer* af såvel ældre som yngre karakter. Da isen trak sig tilbage, blev disse områder i første omgang dækket af hav, men herpå begyndte landet i den nordligste del af Danmark at hæve sig hurtigere end havet, hvilket i Vendsyssel har afstedkommet en betydelig landvinding gennem naturlig dræning af gamle hav- og moseområder. Sådanne jorder kan være ganske frugtbare, om end de i middelalderen ofte har behøvet ekstra, kunstige dræningstiltag.

Vestjylland blev slet ikke overdækket af gletschere under Weichsel-istiden. Den dominerende jordart her er derfor *ekstramarginale aflejringer*, dvs. en forholdsvis ren sandjord, der er blevet aflejret af smeltevandsfloeder foran den afsmeltende is. I Vestjylland omkranser sandet på smeltevandssletten de såkaldte bakkeøer, der er moræneaflejringer fra forrige istid (Saale). På kortet er bakkeøerne klassificeret som smeltevandssand, hvilket geomorfologisk set er noget misvisende, men i historisk-geografisk sammenhæng er betegnelsen ikke helt gal, idet morænen formentlig allerede som udgangspunkt har været ret lerfattig og siden da kun synes udsat for yderligere udvaskning af ler og kalk, således at den i historisk tid ikke har været stort mere dyrkningsegnet end de omkringliggende sandjorder; en undtagelse er dog Toftlund bakkeø syd

for Ribe, der er usædvanlig ler- og kalkholdig. Ellers har den bedste landbrugsjord her været at finde i de store ådale, hvor post-glaciale *ferskvandsaflejringer* har dannet en ganske god engjord.

Endelig skal to jordarter langs den jyske vestkyst nævnes. Helt ude langs kysten fra grænsen og op til Esbjerg, samt i mindre omfang langs de store vestjyske indfjorde, er jorden betegnet som *marisk*, hvilket geologisk set er marine leraflejringer, som her typisk er afsat i rolige laguner på oversvømmede hedesletter, ofte ovenpå et tørvelag fra forudgående rørsumpe. Toplaget af lerdynd eller *klæg* i Vadehavsmarsken er gennemgående 1-2 m tykt. Både alder og lagtykkelse aftager i nordlig retning, hvilket hænger sammen med, at marsken dannes i forbindelse med den relative landsænkning, der i Danmark er kraftigst og ældst i sydvest. Marskens frugtbarhed er ofte endnu højere end de bedste morænejorders. Problemet kan dog være et stort vandindhold, der gør sådanne marskjorder svære at dyrke med korn, men til gengæld kan de bære en frodig græsafgrøde, der pga. salt fra havet er meget velegnet til dyreføde. Mens marsken geologisk set er forholdsvis ung (omkring Ribe fra ca. 500 f.Kr.), satte dannelsen af en anden markant vestjysk jordart i gang allerede ved istidens slutning: *flyvesand*. I første omgang lagde det luftbårne sand sig især på bakkeøerne. Siden da har både hav og vind aflejret store mængder sand op langs vestkysten, hvor en ny indlandsvendt flyvesandsbevægelse igen fik betydning ved middelalderens slutning og videre op i tidlig moderne tid.

Den anden naturgeografiske faktor, som indgår i min regionalisering, er terrænet. Terrænforholdene i Danmark og Skåne er forsøgt visualiseret i fig. 7. Hvis vi starter i Jylland, så går der en højderyg –

eller faktisk flere rygge – ned gennem halvøen på langs. Disse rygge kan geomorfologisk betegnes som randmoræner, idet de markerer, hvor langt de store gletscherfremstød nåede under sidste istid. Vest for højderyggen er landskabet forholdsvis fladt, præget af smeltevandsletter og de allerede omtalte »bakkeøer« fra den forrige istid, hvortil kommer nogle relativt brede ådale fra de store smeltevandsfloder. Øst og nord for israndslinien har både Danmark og Skåne været dækket af is, hvilket som udgangspunkt har afstedkommet såkaldte morænelandskaber, der alt efter det forudgående landskabs form kan veksle fra helt flad moræneslette over det normalt mere bølgede morænelandskab til generelt småbakked terræn. I morænelandskabet kan også findes flere mindre randmorænevolde fra små genfremstød under isens generelle tilbagetrækning. Dertil kommer de såkaldte dødislandskaber, hvor et større stykke is har revet sig løs af gletscheren, for at ligge isoleret tilbage og smelte ned, hvilket kan forårsage et særdeles kuperet og orienteringsmæssigt kaotisk bakkelandskab; et af de mere berømte eksempler herpå er Vissenbjergområdet på Vestfyn. Under isen kan der tillige være skabt sælsomme, aflange tunneldale og åsbakker, hvilket inden for det middelalderdanske område især kendes fra Skåne. I det øvrige Danmark er dale efter smeltevandsfloder især tydelige i Østjylland, ikke mindst i Nordøstjylland, hvor terrænkortet i fig. 7 viser et »spættet« billede af relativt dybe dalstrøg i morænelandskabet. En terrænæssig indflydende faktor i Skåne er tillige det underliggende grundfjeld, der her i modsætning til i Danmark ligger ganske højt, og selvom det primært er på det yderste af Kullen, at grundfjeldet for alvor stikker frem, så skal man ikke grave dybt efter bjergmassivet i det sydøstlige og nordlige Skåne, hvilket er med til at give et ef-

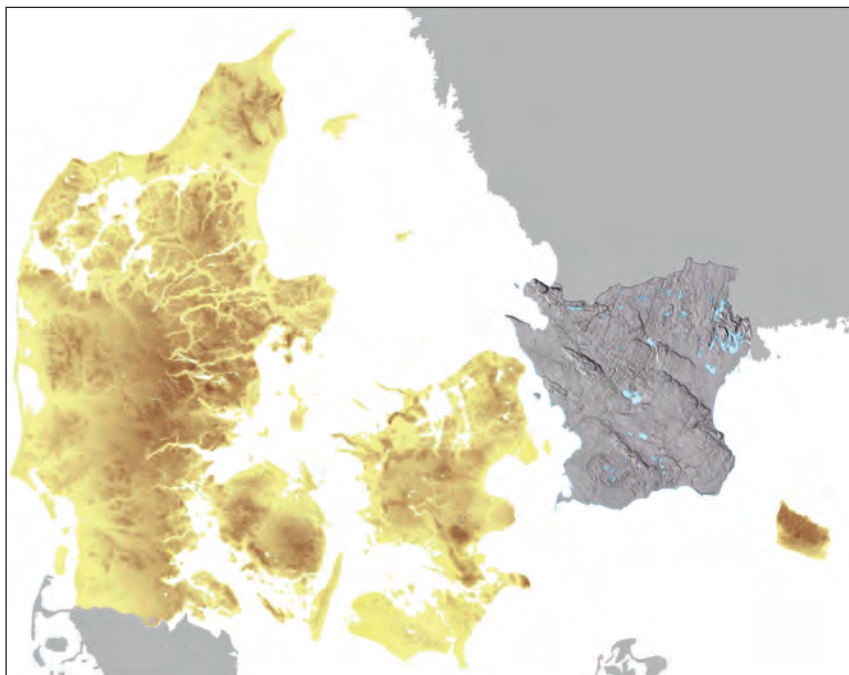

Fig. 7. Forsøg på kombineret terrænmodelkort for Danmark og Skåne. I den gul-brune danske del er fokus lagt på højdeforskelle, således at mørk farve viser højtliggende terræn; herved fremhæves bl.a. den jyske højderyg og de nordøstjyske ådale. I den metalgrå skånske del er fokus lagt på terrænets relief, hvor skyggelægningen illustrerer en solindstråling fra sydvest; herved bliver den diagonale orientering (nordvest-sydøst) i det skånske terræn tydelig. Baseret på KMS' digitale terrænmodelkort (Dms 50) og Lantmäteriverkets digitala höjddatabas, sidstnævnte her indskannet og indsat fra Germundsson & Schlyter 1999, s. 17.

ter danske forhold bemærkelsesværdigt højtliggende terræn med store sammenhængende områder i mere end 100 m over havet, hvor højdepunktet Högalteknall findes længst mod nordvest i Hallandsåsen med 226 moh. Den markante diagonale orientering i det skånske terræn stammer i øvrigt ikke fra gletscherbevægelser eller tunneldale, men er skabt længe inden istiden gennem forkastninger i grundfjeldet.

Når man er ude i international sammenhæng og begynder at tale om terræn som en væsentlig parameter i dansk historisk geografi, så udløser det forståeligt nok ofte nogle skæve smil. Danske terrænvariationer kan selvsagt ikke imponere kollegaer fra eksempelvis Norge og Italien, end ikke når vi regner de skånske med, og selv i andre flade småstater som Holland og

Estland har de hjørner af landet, som er mere kuperede end hos os. Ikke desto mindre tyder en række studier på, at terrænet har haft endog ganske stor indflydelse på Danmarks historiske geografi. Årsagen hertil kan deles op på tre hovedforhold. Selvom en dansk bakkeskråning ikke fører op i norske eller alpine højder, så kan selve hældningen være rigelig stejl til, at jorden har været svær at dyrke helt op i nyere tid. Per Grau Møllers studier fra Fyn har f.eks. vist, at man endnu i tidlig moderne tid generelt lod jorder med en hældning over 6° ligge uopdyrkede hen.³³ Det dyrkningsmæssige problem består dels i den rent mekaniske bearbejdning af jorden med plov, harve, udkørsel af gødning og lign., dels i en stor risiko for erosion og udvaskning af jorden, når det regner.

Et andet negativt forhold i landbrugsmæssigt øje med ved kuperet terræn står i forbindelse med de allerede omtalte jordbundsforhold. Bakker i Danmark består meget forenklet sagt af to hovedtyper, nemlig randmorænebakker og dødisbakker, og uden at komme nærmere ind på deres geomorfologiske dannelsesproces, er det her nok at konstatere, at jorden i den slags bakker typisk er meget sand- og grusholdig, evt. med indslag af stiv lerjord, og dertil som oftest også med mange sten. Jo mere bølget eller decideret kuperet et område er, desto flere afløbssløse lavninger vil det endvidere rumme. I sådanne lavninger vil der ofte samle sig vand fra nedbør samt eventuelle kildevæld og højtstående grundvand, og selv hvor det ikke resulterer i dannelse af vandhuller, moser og egentlige vådbundsjord, så kan jorden stadig stå under vand i kortere eller længere perioder af året, hvilket generelt ikke er befordrende for jordens dyrkningsvenlighed. Igen er årsagen både af edafologisk og mekanisk natur. Dels har et langvarigt højt vandindhold nogle agromisk set uheldige fysiske og kemiske indvirkninger på jorden, ligesom de fleste kornarters rodnet populært sagt vil drukne i vandlidende jord. Dertil kommer et væsentligt dyrkningsmekanisk problem. Selvom de vandlidende pletter på en agerjord er nok så små og samlet måske kun dækker et ret begrænset areal, så griber de forstyrrende ind i opdyrkingen af hele ageren, hvor man siden slutningen af vikingetiden og frem til landboreformerne synes at have foretrukket de ofte 2-300 meter lange langagre. Baggrunden for denne præference bliver det for vidt at komme ind på her, men pointen er, at man i det kuperede terræn havde svært ved at praktisere de lange agre, der var en væsentlig forudsætning for agerbrugets effektivitet i middelalderen.

Kuperet terræn rummer desuden det edafologiske forhold i sig, at en skrånings dyrkningsværdi er meget afhængig af dens placering i forhold til verdenshjørnerne. En solbeskinnet sydvendt skråning kan trods alle de førnævnte forhold alligevel være værd at give sig i kast med, mens mere nordligt orienterede skråninger har været næsten helt umulige at få et fornuftigt udbytte ud af.

Et sidste forhold ved terrænet i Danmark, som man ofte glemmer i historisk-geografisk sammenhæng, er terrænhøjdens klimatiske indvirkning. Den gennemsnitlige temperaturforskel på bakketop og bakkedal har i et land med Danmarks højder ingen reel betydning, men til gengæld har terrænhøjden tydelig indflydelse på nedbørsmængden. I Skåne, hvor vi finder de største højdeforskelle i middelalderens Danmark, har man således beregnet, at den gennemsnitlige årsnedbør i nutiden vokser med 150 mm pr. 100 m stigning. I Skåne ligger den nutidige, årlige nedbør generelt på 550-650 mm i sletlandet langs kysterne, hvilket stiger mærkbart til over 700 mm, når man kommer ind i det højereliggende indland, og over 800 mm på de højeste områder. Lignende forhold gælder på Sjælland og Fyn, hvor man dog sjældent kommer op over 700 mm om året på selv de højestliggende indre områder – der jo så til gengæld heller ikke når op i de skånske højder. Mens Østjylland og Vendsyssel rent nedbørsmæssigt opfører sig som resten af Danmark, er situationen markant anderledes i Vestjylland og Thy. Allerede ude langs vestkysten ligger årsmiddelnedbøren i niveauet 750-850 mm og inde på den ellers så flade jyske hede falder der så meget som 850-950 mm om året. Om noget kan man her snarest betegne den jyske højderyg som en slags dæmning imod nedbøren, idet de vestfrakommende regnskyer i vidt omfang synes at smide deres vand,

inden de skal over bakkerne, hvor nedbørsmængden ligger på de mere normale 700-900 mm. Man kan ikke entydigt sige, at f.eks. meget nedbør er godt eller skidt i landbrugshistorisk sammenhæng. Det afhænger bl.a. af jordbundsforholdene og afgrøden, men generelt kan man hævde, at behovet er dækket på de fleste jorder ved 700 mm, og at yderligere nedbør snarere skader end gavner. Noget andet er så, at vi bestemt ikke uden videre kan tillade os at projicere nutidens nedbørsmængder og klimaforhold i Danmark tilbage på ældre tider. Det kunne som allerede nævnt være ønskeligt, om vi i de kommende år fik flere undersøgelser af middelalderens og vikingetidens vind og vejr. Men uanset hvor meget det har regnet, og hvorfra vejrsystemerne dengang kom, så har den relative forskel på nedbør i lavlandet og i »højlandet« rimeligvis også da været mærkbar.

På baggrund af ovennævnte naturgeografiske faktorer med potentiel betydning for den kulturhistoriske udvikling i vikingetidens og middelalderens Danmark har jeg udpeget i alt otte »naturgeografiske regioner« (fig. 8).

Region 1: *Centrale Danmark* består af Østjylland op til Mols, Øerne (på nær Sjællands nordkyst) og Vest- og Sydsåne. Regionen er kendetegnet ved sletteprægede til let kuperede morænelandskaber med en dyrkningsvenlig jordbund bestående af kalkholdig moræneler. Landskabet er internt orienteret med vandafstrømning i såvel Jylland som Skåne i retning mod regionens indre og med relativt korte sejlaftande mellem landsdelene. På bygdekortet er området generelt klassificeret som agerbygd med mindre indslag af skovbygd.

Region 2: *Kattegatsregionen* består af landsdelene omkring Kattegat, dvs. Vendsyssel, Nordøstjylland,

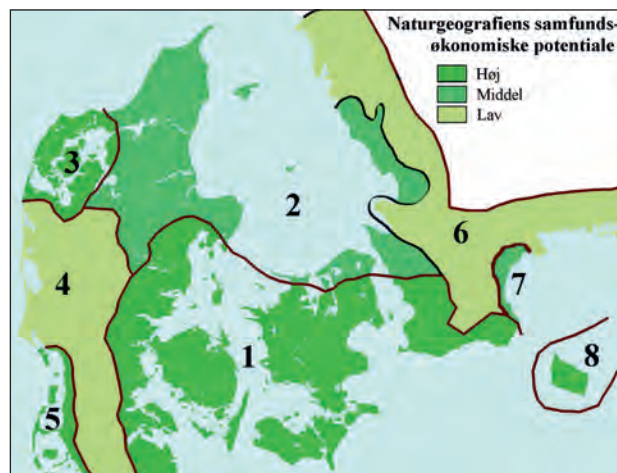

Fig. 8. Forslag til naturgeografisk regionsinddeling af middelalderens Danmark: 1. Centrale Danmark; 2. Kattegatsregionen; 3. Vestlige Limfjord; 4. Vestjylland; 5. Vadehavet (med videre forbindelse ned til Friesland); 6. Østersundske højland; 7. Kristianstadsløtten; 8. Bornholm (evt. med videre forbindelse til Öland og Gotland). Regionerne er farvelagt ud fra en vurdering af naturgeografiens relative samfundsøkonomiske potentiale. For forklaring til regionaliseringen og præsentation af regionernes naturgeografiske karakteristika henvises til teksten.

Nordsjælland, Nordvestskåne og Sydvesthalland. Regionen er kendetegnet ved jævnt til kuperet morænelandskab med lerfattige moræneaflejringer, store sandområder og hævet havbund langs kysterne. Det nordøstjyske indland er forbundet med kystlandet gennem et net af ådale. Selvom regionens centrum i princippet ligger midt ude i Kattegat, må den orienteringsmæssige bevægelsesretning formodes at gå langs kysterne. Endnu ved middelalderens slutning var regionen i vidt omfang præget af skov.

Region 3: *Vestlige Limfjord* er en lille region i det nordvestlige Jylland i og omkring den vestlige del af Limfjorden. Jordbunds- og terrænmæssigt gælder

samme beskrivelse som i regionen Centrale Danmark med et agerbrugsvenligt morænelandskab og frugtbare jorder. Orienteringen i landskabet fører alle steder ind mod Limfjorden, som let kan passeres overalt. På bygdekortet er regionen overvejende klassificeret som agerbygd, dog med hedebygd langs Thys Skagerrakkyst.

Region 4: *Vestjylland* består af den vestlige halvdel af Jylland syd for Limfjorden (på nær Vadehavskysten), der ikke var dækket af gletschere under den sidste istid. Landskabet er præget af sandholdig smeltevandsslette, relativt flade bakkeøer med en generelt meget lerfattig moræne og brede ådale med frugtbare enge – samt en i nutiden usædvanlig stor nedbørs mængde. Orienteringen i landskabet går fra de indre dele langs ådalene ud mod vestkysten, og herfra enten nordpå langs kysten til Vestlige Limfjord eller sydpå ned mod Vadehavet. På bygdekortet er regionen langt overvejende klassificeret som hedebygd.

Region 5: *Vadehavet* omfatter den jyske vestkyst og øerne ud for denne fra omkring Fanø og sydefter; i praksis fortsætter regionen videre sydpå til Ditmarsken og Friesland. I vikingetiden og højmiddelalderen løb kystlinien 20-40 km længere vestpå end i dag langs digerne på ydersiden af Vadehavsoerne og imellem disse. Regionen er præget af kystmarsk med marine dyndaflejringer af høj frugtbarhed, der dog også er stærkt vandlidende. Dertil fandtes især inden senmiddelalderens digegennembrud også sandholdig smeltevandsslette og rester af bakkeøer. Orienteringen i regionen er tydeligt rettet ud mod havet og herfra især sydover ned langs den frisiske kyst. På bygdekortet er regionen klassificeret som marsk og hedebygd.

Region 6: *Østersundske højland* består af Skånelandens indre og ofte klippeprægede højlandslandska-

ber. Regionen strækker sig fra den hallandske skærgårdskyst nord for Varberg i vest over det indre højland ned gennem Halland via Hallandsåsen ind i det nordlige og centrale Skåne, herfra i en bue (rundt om Kristianstadsletten) op til hele den blekingske landsdel i øst. Jordbundsmæssigt kan regionen beskrives som en skrabet udgave af Kattegatsregionen, idet morænen ikke blot generelt er mere sandet og stenholdig, men dertil også ligger i et tyndere lag oven på grundfjeldet, der især i Nordhalland og Blekinge mange steder stikker op som bar klippe. Store dele af regionen ligger i terræn over 100 moh. I Skåne er indlandets vandafstrømning og hele regionens krumning orienteret ud mod Hanøbugten, mens orienteringen i Halland og Blekinge kan siges at følge de store elve, der fører fra talrige søer i det smålandske bagland ud mod de respektive kyster. På det skånske bygdekort er regionen gennemgående klassificeret som skovbygd, og både Nordhalland, Østhalland og Blekinge kan endnu i dag betegnes som én stor skovbygd.

Region 7: *Kristianstadsletten* er udskilt som en egen lille miniregion, da området afviger fra resten af landskabet omkring Hanøbugten ved at ligge i helt fladt terræn på smeltevandsslette og hævet havbund, begge dele med et overvejende indhold af finsand. Sletten har en central position for landskaberne langs bugten, hvor der tillige findes et stort vandudløb gennem Hammarsjön og Helge Å. Til regionen medregnes det marine forland langs hele den skånske østkyst. På det skånske bygdekort er Kristianstadsletten betegnet som risbygd (dvs. med overdrev og lav skov).

Region 8: *Bornholm* er jordbundsmæssigt nært beslægtet med regionen Centrale Danmark med en tilsvarende frugtbar morænelerjord, der dog på øens midte bliver mere sandet. Morænen er aflejret af den baltiske gletscher på en standhaftig, opstikkende gra-

nitklippeø. Øen er her udskilt i sin egen region på grund af dens isolerede placering, der uvægerligt indbyder til en særstilling i den internationale sejlads og handel i den vestlige del af Østersøen. Såvel orienteringsmæssigt som jordbundsmæssigt er Bornholm nært beslægtet med øerne Öland og Gotland, som den snarere end nogle andre områder kan siges at indgå i en fælles insulær region med.

Dette er mit bud på en naturgeografisk baseret regionsinddeling af middelalderens Danmark. Andre middelalderhistorisk orienterede naturgeografer vil utvivlsomt kunne komme med andre forslag, der dog rimeligvis så snarere ville gå på flere underinddelinger eller regionssammenlægninger end på afgørende ændringer i de valgte grænseforløb.

Hvis nærværende regionalisering overhovedet har nogen værdi, så ligger den i sammenligning med de regionaliseringer, som mine kollegaer kan fremvise i de efterfølgende præsentationer. Nu bør man ikke forvente, at periodens kulturgeografi, arkæologi, dialekter, møntslagning, kirkebyggeri osv. alle viser regionaliseringer identiske med denne. Forhåbentlig uden at ødelægge spændingen kan jeg allerede nu afsløre, at det gør de ikke. Dette bør imidlertid heller ikke lede til fortvivlelse og en fuldkommen afvisning af naturgeografien som betydningsfuld faktor for Danmarks kulturhistoriske udvikling. Jeg vil således som min udgangsreplik minde om Lucien Febvres vise ord om *possibilismen* i historisk geografi, hvor naturforholdene nok sætter rammerne for menneskets virke, men inden for disse rammer kan og har mennesket til alle tider fundet på mange forskellige, kreative måder at bruge de »forhåndenværende søm« på. Meget firkantet stillet op kan man sige, at hvor de kulturhistoriske regionaliseringer er sammenfalden-

de med de naturgeografiske, så bør naturforholdene medtages som en af flere potentielle forklaringsfaktorer. Men hvor dette ikke er tilfældet, må der søges i andre retninger efter årsagen. Hardcore naturdeterminisme kan således ikke besvare alle spørgsmål i den historiske geografi. Desværre – eller heldigvis, alt efter temperament.

Noter

1. Green 1881.
2. Febvre 1922.
3. Etting (red.) 1995.
4. Jensen (red.) 1998.
5. Fabech & Ringtved (red.) 1999.
6. Dalsgaard m.fl. (red.) 2000.
7. Møller m.fl. (red.) 2002.
- 8.. Berglund (red.) 1991.
9. Møller & Kristiansen (red.) 2006.
10. Bl.a. Porsmose 1981; Porsmose 1987.
11. Bl.a. Møller 2000.
12. Bl.a. Poulsen 1985; Poulsen & Sørensen 2003.
13. Bl.a. Rasmussen 2003; Rasmussen 2006.
14. Bl.a. Rømer 1989; Rømer 2000.
15. Bl.a. Dalsgaard 1984; Dalsgaard 2001.
16. Schrøder 2004.
17. Bl.a. Riddersporre 1995.
18. Bl.a. Anglert 1995; Anglert 2003.
- 19.. Franzén 2002.
20. Widgren 2003.
21. Bl.a. Fritzboeger 1994.
22. Jakobsen m.fl. 2003.
23. Dam & Jakobsen 2001; Dam & Jakobsen 2006.
24. Jakobsen 2004.
25. Dam 2004.
26. Andresen 2004.
27. Greve & Larsen 2000.
28. Schülke 2006; Schülke 2008.
29. Busch 2006.
30. Nielsen 2003.
31. Caspersen & Nellemann 2004.
32. Jakobsen m.fl. 2005.
33. Møller 2000 s. 16.

Litteratur

- Andresen, Jens: Jordens godhed, bondens slid, kongens skat. *Georum Perspektiv* 5, 2004, s. 44-52.
- Anglert, Mats: *Kyrkor och herravälde – Från kristnande till sockenbildning i Skåne*, Lund 1995.
- Anglert, Mats: Uppåkra – Bland högar, ortnamn och kyrkor. *Landskapsarkeologi och tidig medeltid – några exempel från södra Sverige* (red. M. Anglert & J. Thomasson), Lund 2003, s. 115-144.
- Berglund, B. E. (red.): *The cultural landscape during 6000 years in Southern Sweden – the Ystad Project*, København 1991.
- Busch, Mette: The Danish coastal landscape, fishery and transport 1050-1700. *Fishery, trade and piracy: fishermen and fishermen's settlements in and around the North Sea area in the Middle Ages and later*, Marnix 2006.
- Campbell, Åke: *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet*, Uppsala 1928.
- Caspersen, Ole Hjorth & Vibeke Nellemann: *Landskabsanalyse. Pilotprojekt Nationalparken Mols Bjerge*. Upubliceret rapport, Skov & Landskab, Hørsholm 2004.
- Dahl, Sven: *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*, Lund 1942.
- Dalsgaard, Kristian: Matrikelkortet fra 1844-matriklen anvendt til rekonstruktion af det udrenede landskab. *Årbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 1984, s. 282-302.
- Dalsgaard, Kristian: Geoarkæologi i Alstrup Krat – Samspil mellem geologer og arkæologer. *Geologisk nyt* 2001:1, s. 10-12.
- Dalsgaard, Kristian m.fl. (red.): *Mellem hav og hede – Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*, Århus 2000.
- Dam, Peder: *Landbrugsproduktiviteten i tidlig moderne tid*. Upubliceret geografisk og historiespeciale, Roskilde Universitetscenter 2004.
- Dam, Peder & Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen: *Den historiske bonitet på Falster – en analyse af bonitetsbegrebets sammenhæng med geografiske forhold og dets udvikling fra Falsterlisten til Matriklen 1844*. Upubliceret geografiprojekt, Roskilde Universitetscenter 2001.
- Dam, Peder & Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen: Danske stedbebyggelser – en bebyggelsesgeografisk undersøgelse af to danske sted-bygder (Midtsjælland og Vendsyssel). *Busetnadsnavn på -stadir*. Rapport fra Nornas 33. symposium på Utstein kloster 7.-9.5.2004 (red. I. Særheim m.fl.), Uppsala 2006, s. 39-68.
- Etting, Vivian (red.): *På opdagelse i Kulturlandskabet*, Århus 1995.
- Fabech, Charlotte & Jytte Ringtved (red.): *Settlement and Landscape – Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*, Højbjerg 1999.
- Febvre, Lucien: *La terre et l'évolution humaine: introduction géographique à l'histoire*, Paris 1922. Engelsk oversættelse udgivet som *A Geographical Introduction to History*, London 1925.
- Franzén, Kristina: Kyrkan i landskapet. *Blekinge. Landskapets kyrkor* (red. M. Ullén), Stockholm 2002, s. 11-20.
- Fritzbøger, Bo: *Kulturskoven – Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*, København 1994.
- Germundsson, Tomas & Peter Schlyter (red.): *Atlas över Skåne*, Uppsala 1999.
- Green, J.R.: *The Making of England*, London 1881.
- Greve, Mogens H. & Poul E. Larsen: Præsentation og anvendelse af digitalt matrikelkort fra 1844 – et eksempel fra Sahl sogn. *Aktører i landskabet* (red. P.G. Møller m.fl.), Odense 2000, s. 93-104.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig: *Middelalderens landbrug og bebyggelse. En statistisk-geografisk undersøgelse af landbrugs- og bebyggelsesforholdene i NV-Sjælland gennem vikingetid, middelalder og tidlig moderne tid*. Upubliceret geografispeciale, Roskilde Universitetscenter 2004. [Link til forkortet engelsk version på www.jggj.dk/speciale.htm]
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig, Peder Dam & Laura Hedemand: Torperne – marginale udflytterbebyggelser eller begrundede agerbrugsbyer? *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift* 2003:1-2, s. 101-131.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig, Tine Falkentorp, Vibeke Nellemann & Ole Hjorth Caspersen: *Nationalparkprojekt Kongernes Nordsjælland. Landskabsanalyse*. Upubliceret rapport, Skov & Naturstyrelsen, København 2005. [Link til web-udgave på www.jggj.dk/KNS.htm]
- Jensen, Stig (red.): *Marsk, land og bebyggelse – Ribeegnen gennem 10.000 år*, Århus 1998.
- Møller, Per Grau: Under skoven – Bebyggelsesudvikling i en fynsk skovbygd. *Mark og menneske – Studier i Danmarks historie 1500-1800* (red. C. Bjørn & B. Fønnesbech-Wulff), Skårup 2000, s. 11-26.
- Møller, Per Grau & Mette Svart Kristiansen (red.): *Bygder – Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*, Auning 2006.
- Møller, Per Grau & Erland Porsmose: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*, København 1997.
- Møller, Per Grau m.fl. (red.): *Foranderlige Landskaber*, Odense 2002.
- Nielsen, Anne Birgitte: *Pollen based quantitative estimation of land cover: relationships between pollen sedimentation in lakes and land cover as seen on historical maps in Denmark AD 1800*, København 2003.
- Porsmose, Erland: *Den regulerede landsby – studier r over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*, Odense 1981.

- Porsmose, Erland: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*, Odense 1987.
- Poulsen, Bjørn: *Land By Marked – to økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Flensburg 1985.
- Poulsen, Bjørn & Anne Birgitte Sørensen: *Middelalderens landbrug. Det sønderjyske landbrugs historie – Jernalder, vikingetid og middelalder* (red. P. Ethelberg m.fl.), Haderslev 2003, s. 375-715.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: *Rentegods og hovedgårdsdrift: godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, Århus 2003.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: *Godsejermagt eller natertilpasning? De regionale mønstre i det slesvigske landbrug i 1700-tallet og deres sammenhæng med naturforhold og godssystemer. Bygder – Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000* (red. P.G. Møller & M.S. Kristiansen), Auning 2006, s. 41-62.
- Riddersporre, Mats: *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*, Lund 1995.
- Rømer, Jørgen Rydén: *Om den virkelige brug af agerjorden i Jylland 1683. Eller et overset jubilæum for Christian den V's matrikel. Fortid og Nutid* 36, 1989, s. 204-215.
- Rømer, Jørgen Rydén: *Landbruget i Ulfborg herred i 1683/86. Mellem hav og hede – Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700* (red. K. Dalsgaard m.fl.), Århus 2000, s. 302-317.
- Schrøder, Niels m.fl.: *10,000 years of climate change and human impact on the environment in the area surrounding Lejre. The Journal of Transdisciplinary Environmental Studies* 4:1, 2004, s. 1-27.
- Schülke, Almut: *Kommunikationslandskapet omkring Uppåkra, Öresund – barriär eller bro* (red. A. Carlie), Lund 2008, 278-308.
- Schülke, Almut: *Kommunikationslandschaft – Wasserwege versus Landwege im Umfeld des wikingerzeitlichen Zentralplatzes Tissø, Westseeland. Siedlung, Kommunikation und Wirtschaft im westslawischen Raum* (red. F. Bierman & Th. Kersting), Weissbach 2006.
- Widgren, Mats: *Röjningsröseområden på sydsvenska höglandet. Arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar*, Stockholm 2003.

Historisk geografi og regionaliseringer

Muligheder og problemstillinger

Af Peder Dam

1. Indledning

Gennem de sidste godt 100 år er historisk geografi blevet defineret på omtrent lige så mange måder, som der er folk, der har kaldt sig historiske geografer. Det centrale inden for dette tværfaglige felt er dog en fokusering på såvel den tidsmæssige udvikling som på rumlige forskelle, og dermed indeholder historisk geografiske metoder også en række muligheder og teknikker til at inddele det historiske rum i regioner efter kulturel, økonomisk og strukturel forskellighed.

Denne artikel har primært en metodisk sigte. Målet er ikke at vise så mange historisk geografiske regionaliseringer som mulig, men derimod at give et overblik over de mest almindelige historisk geografiske kildegrupper, kortlægningstyper og metoder, samt at beskrive hvilke fordele og problemstillinger, der er ved disse.

2. Historisk geografiske kilder

Den kildemæssige situation er ofte ganske forskellig ved historisk geografiske studier i forhold til ved nutidige geografiske studier. Ofte har nutidsgeografer adgang til en lang række systematisk udarbejdede datasæt, hvorfor de kan tillade sig at forkaste brugen af de mere problematiske – enten fordi de kan vælge at bruge andre datasæt, eller fordi de har mulighed for at udarbejde nye datasæt. Denne luksus kan historiske

geografer ikke altid tillade sig, da den kildemæssige situation, særligt den middelalderlige og den vikingetidige, er begrænset, og fordi tilvæksten af historiske datasæt næsten kun sker inden for arkæologiens verden. Den historiske geograf må tage til takke med en mindre og ofte mere problematisk datamængde. Til gengæld må der løbende foretages kildekritiske vurderinger af materialet.

Samtidige kilder eller levn

Kilder, der er opstået som et resultat af det, man ønsker at undersøge, et såkaldt *levn*, må som udgangspunkt vægtes højest. Inden for regionalisering og historisk geografi er klassiske eksempler på sådanne kilder arkæologiske udgravninger, jordebøger (opgørelser over hovedgårdenes fæstegårde) og de middelalderlige skattetakseringer som bol-, mark- og plovopgørelser. Disse kilder har naturligvis en række – og i øvrigt meget forskellige – kildemæssige problemstillinger. I denne sammenhæng er det dog en lige så stor mangel, at de ikke er geografisk dækkende: Jordebøgerne og skattetakseringer findes kun bevaret i få og spredte egne af landet, og arkæologiske udgravninger dækker kun et mindre område. Det er derfor svært at foretage en inddeling af Danmark, en regionalisering, udelukkende på grundlag af en af disse kildertyper.

«Nutidige» sammenfattende kilder

Gennem de sidste godt 100 år er der foretaget flere indsamlinger, systematiske registreringer og i nogen grad klassifikationer af kilder, som kan benyttes ved regionaliseringer. Blandt de mest omfattende kan nævnes publiceringerne af middelalderlige *stednavne* – *Danmarks Stednavne*,¹ *Stednavneordbogen*² og en række stednavnemonografier – samt den arkæologiske database *Fund og Fortidsminder*.³ Sidstnævnte er en landsdækkede database over danske fortidsminder og arkæologiske fundsteder, som blev påbegyndt af Nationalmuseet i 1873, hvor der blev sendt folk ud for at registrere, hvad der fandtes af »oldtidsminder« i de enkelte sogne. Databasen er siden blevet udvidet betragteligt gennem indberetninger fra museerne og består i dag af over 150.000 kulturhistoriske lokaliteter, der er klassificeret efter fundtype og alder. Næsten alle er lokaliseret på kort.

Kildegruppen er rent geografisk bredt dækkende, da der oftest benyttes mange forskellige kilder for at give et så fuldstændigt billede som muligt. Men de er aldrig fuldstændige. Nogle stednavne er forsvundet, uden de optræder i noget kildemateriale, eller uden de kan lokaliseres på et kort, og arkæologiske fund gjort før påbegyndelsen af herredsberejsningerne i 1873 er sjældent blevet registreret, ligesom en række fortidsminder var forsvundet i årene før, man begyndte at registrere dem. Den nutidige sammenfattende kildegruppe adskiller sig også fra den ovenstående gruppe af samtidige kilder ved, at det ikke kun er nødvendigt med klassisk kildekritik: Det er ligeså nødvendigt at være kildekritisk over for indsamlingsmetoden og klassifikationsmetoden. Som et særligt problematisk område kan vises rundhøjene (kaldet gravhøje af ikke-arkæologer) omkring Storkøbenhavn. I 1700- og 1800-tallet var områderne uden

for de københavnske volde en af de mest intensive landbrugsegne i landet. Opdyrkningsprocenten var høj, og gårdene flyttede tidligt fra landsbykerne og ud på f.eks. overdrevene, hvorved opdyrkningen blev yderligere intensiveret. Dette er som minimum en del af forklaringen på, at Nationalmuseet i slutningen af 1800-tallet kun kunne finde få rundhøje: De var ganske enkelt blevet overpløjet og sløjfet, før man nåede at registrere dem. I fig. 1 ses der derfor kun få rundhøje inden for en radius af 10-20 kilometer af København, mens området længere væk bliver mere landsgennemsnitligt. Bemærk i øvrigt de mange rundhøje i skovområderne, hvor der har været mindst opdyrkning.

Kildegruppen er altså kendetegnet ved dels at være en afspejling af reelle regionale forskelle, som vi her er interesserede i at belyse, og dels en afspejling af indsamlingstidspunktet, indsamlingsmetoderne, kildesituation og omfanget af ændringer eller »kildetab« mellem f.eks. middelalderen og indsamlingstidspunktet. Inden for forskningen, og særligt inden for regio-

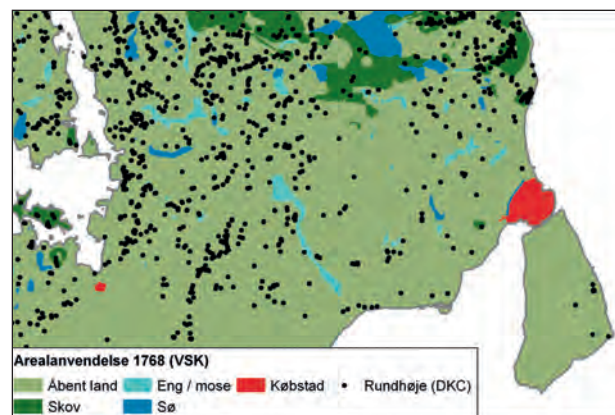

Fig. 1. Rundhøje omkring København ifølge *Fund og Fortidsminder*.

naliseringsen, er det min opfattelse, at der er et stort ubrugt potentiale inden for denne kildegruppe, men man skal hele tiden være opmærksom på, hvad man kan få svar på, og hvad man ikke kan få svar på.

Kilder fra tidlig moderne tid (ca. 1500-1800), som til dels kan trækkes tilbage i tid

Eftersom kildesituationen i middelalderen og særligt i vikingetiden er begrænset, har flere historiske geografer forsøgt at trække historiske kortlægninger og oplysninger fra tidlig moderne tid tilbage til middelalderen eller før: Det er altså blevet antaget, at der inden for bestemte forhold ikke er sket nævneværdige forandringer fra middelalderen og frem til det tids-

punkt, hvor der fandtes bedre og mere detaljerede kilder. Og det er da i nogle tilfælde og i nogen grad også forsvarligt, fordi visse forhold kun gennemgik en meget lille forandring i nogle perioder.

Som eksempel vises i fig. 2-4 tre kort over takseringen af landbruget pr. areal, vurderet af statsmagten i forbindelse med skatteudskrivning. Det første kort, fig. 2, bygger på en afskrift af gårdenes landgilde 1662/1664, men da landgilden med meget få undtagelser var fastfrosset siden slutningen af middelalderen, afspejler kortet primært landgildefastsættelsen i senmiddelalderen og før.⁴ Det næste kort, fig. 3, bygger på Chr. V's matrikel, der var baseret på en opmåling og vurdering af landbrugslandet 1681-1688, og

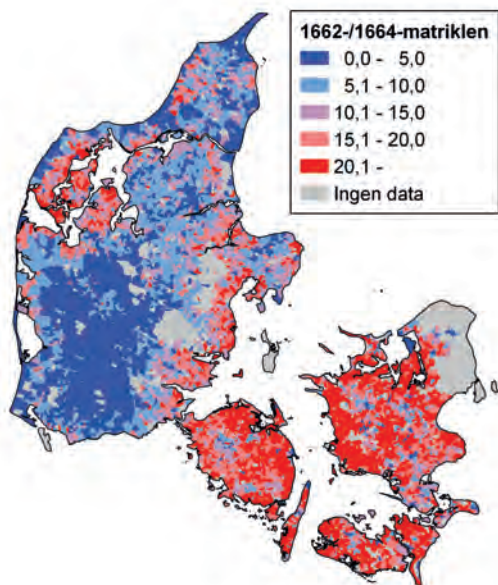

Fig. 2. Relativ taksering pr. ejerlav ved 1662/1664-matriklen (tønder hartkorn pr. km²). Hartkornoplysningerne er digitaliseret af PD i forbindelse med et igangværende ph.d.-projekt.

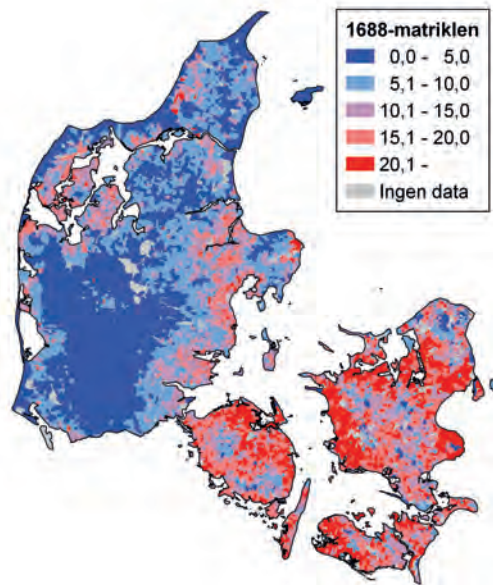

Fig. 3. Relativ taksering pr. ejerlav ved 1688-matriklen (tønder hartkorn pr. km²). Hartkornoplysningerne er hentet fra Henrik Pedersens tabelværk (Pedersen 1928).

det sidste kort, fig. 4, bygger ligeledes på en ny opmåling og vurdering foretaget 1806-1822 i forbindelse med det, der senere blev kendt som 1844-matriklen. Selvom der kan konstateres mindre forskelle mellem kortene, er det overordnede billede bemærkelsesværdigt ensartet. Landbrugsintensiteten var på grund af manglende større innovationer og på grund af landbrugets store afhængighed af naturgeografien kendetegnet ved kontinuitet uden store omvæltninger i tidlig moderne tid.

Spørgsmålet er dog, hvor langt tilbage vi kan trække f.eks. det overordnede billede af landbrugsintensiteten? Vikingetiden og middelalderen var ken-

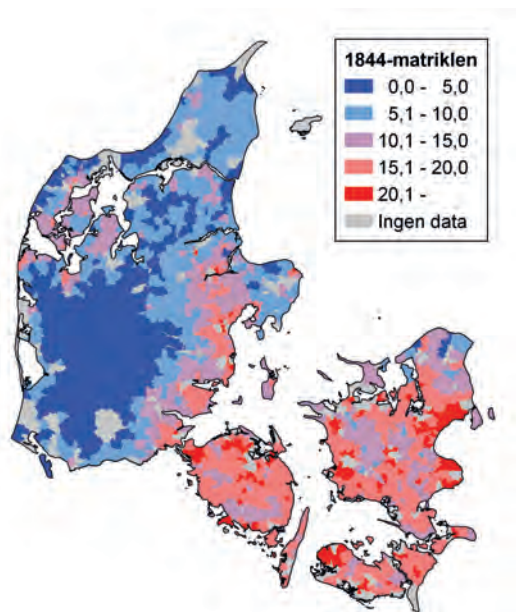

Fig. 4. Relativ taksering pr. sogn ved 1844-matriklen (tønder hartkorn pr. km²). Hartkornsoplysningerne er digitaliseret af Per Grau Møller i forbindelse med udarbejdelsen af Kulturhistorisk inddeling af landskabet (Møller & Porsmose 1997).

detegnet ved større omvæltninger i forhold til bl.a. befolkningstal, teknologisk udvikling og produktionsform end tidlig moderne tid. Omfanget og typen af den bebyggelsesmæssige ekspansion i vikingetid og middelalder samt ikke mindst den efterfølgende »krise« er omdiskuteret, men det væsentlige er her, at det kan være meget problematisk at trække kortlægninger længere tilbage end til senmiddelalderen, medmindre der findes andre og ældre kilder til at understøtte dette.

Kulturlandskabet er og har altid været under forandring, men nogle perioder er kendetegnet ved kun at have få og typisk små forandringer, mens der omvendt er perioder, som er domineret af store omvæltninger. Et af de største »brud« på kulturlandskabets udvikling var landboreformerne, hvor der inden for en relativt kort periode skete en række voldsomme ændringer. Mange gårde blev flyttet ud fra landsbykerne, agrene blev samlet omkring hver gård, alt imens gamle hegns- og markstrukturer blev nedlagt, og nye blev anlagt. Inden for denne relativt korte periode blev der udarbejdet tre store kortserier; rytterdistriktskort (1768-1773), Videnskabernes Selskabs kort (1768-1805) og udskiftningskort (primært 1780-1820).⁵ Selvom der dermed ikke er stor forskel i kortenes alder, er der dog markant forskel på, i hvor høj grad kortene kan benyttes som kilde til det ældre kulturlandskab. Rytterdistriktskortene er udarbejdet umiddelbart før udskiftningen og viser dermed en struktur, der overordnet set kan føres langt tilbage. Udskiftningskortene er derimod fra den anden side af det store brud – eller mere præcis: De er et resultat af bruddet, da de blev lavet i forbindelse med planlægningen af de nye markstrukturer.⁶ Videnskabernes Selskabs kort er primært udarbejdet før landboreformerne, men kortene er kun regionskort og

viser ikke et detailbillede som de to andre. De senere topografiske kort, de såkaldte *Høje Målebordsblade* (1842-1899), bliver til tider også benyttet til at vise vådbundsarealer, men dette må frarådes, da dræningen allerede på dette tidspunkt har medført, at mange arealer var tørlagt.

Overordnet set, kan det siges, at kortlægninger og regionaliseringer af kulturlandskabet foretaget på grundlag af senere kilder *i nogle tilfælde* kan trækkes tilbage i tid, såfremt det kun sker igennem perioder med overordnet kontinuitet. Kilder til kulturlandskabet fra tiden efter landboreformerne kan sjældent trækkes længere tilbage end til landboreformerne, medmindre der kombineres med andre kilder. Og kilder fra tidlig moderne tid kan sjældent trækkes længere tilbage end til senmiddelalderen, medmindre der kombineres med andre kilder.

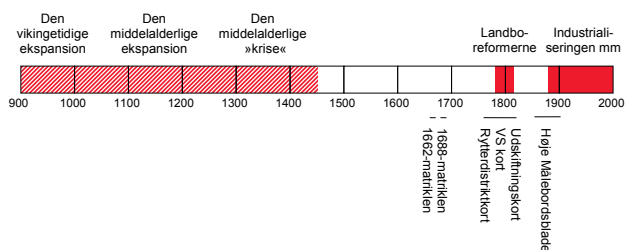

Fig. 5. Tidslinje over perioder med overordnet kontinuitet (hvid tidslinje) og perioder med større »brud« (rød) i kulturlandskabets udvikling. Vikingetiden og middelalderen indtil ca. 1450 er vist med et stribet rødt felt for at markere, at der i perioden skete flere større omvæltninger, uden det er muligt at tidsfæste disse præcist. Det skal bemærkes, at der med kulturlandskabets overordnede kontinuitet netop lægges vægt på overordnet. Inden for mindre områder kunne der ske større omvæltninger, f.eks. blev enkelte egne ramt af voldsom sandflugt i tidlig moderne tid, ligesom hovedgårdene ekspanderede i perioden. Andelen af det danske kulturlandskab, som blev påvirket af dette, var dog minimal.

3. Historisk geografiske kortlægninger

Kortlægninger er et af historisk geografis mest centrale arbejdsområder. Gennem metoder, teknikker og analyseredskaber fra geografi og gennem den kildekritiske og kontekstorienterede tilgang fra historie har fagfeltet forsøgt at kombinere det bedste fra begge fag for at kunne specialisere sig inden for dette område.

Områdebaserede kort

Områdebaserede kort tager inden for historisk geografi oftest udgangspunkt i den administrative eller strukturelle inddeling, f.eks. landsdelene, lenene, herrederne, sognene, ejerlavene, gårdene eller agrene. Ved f.eks. en sognebaseret kortlægning bliver hvert sogn klassificeret efter dataene og farvelagt eller på anden måde markeret på kortet, så forskelle og ligheder kan sammenlignes med de øvrige sogne. Et kendt eksempel er Per Grau Møllers og Erland Porsmoses kulturhistoriske inddeling af landskabet, det såkaldte bygdekort, der ses i fig. 6. Ud fra arealanvendelse på Videnskabernes Selskabs kort (1768-1805) og Chr. V's matrikel (1688) er hvert sogn klassificeret som henholdsvis ager-, skov-, hede- og marskbygd. Som det er typisk ved sådanne kortlægninger, er området, her sognet, altså kun et redskab til at vise regionerne, her bygderne, som består af en række sogne.

I forhold til regionaliseringer i vikingetid og middelalder vil landsdelene ofte være for store enheder. En inddeling af landet i kun tre områder er sjældent nok til at illustrere komplekse og varierende kulturhistoriske data. Omvendt er de enkelte agre og gårdene typisk for små. Det skyldes både, at vi sjældent har så detaljerede data fra før enevældens indførelse, men også at så detaljerede inddelinger ikke er hensigtsmæssige, såfremt man ønsker at udarbejde kort over

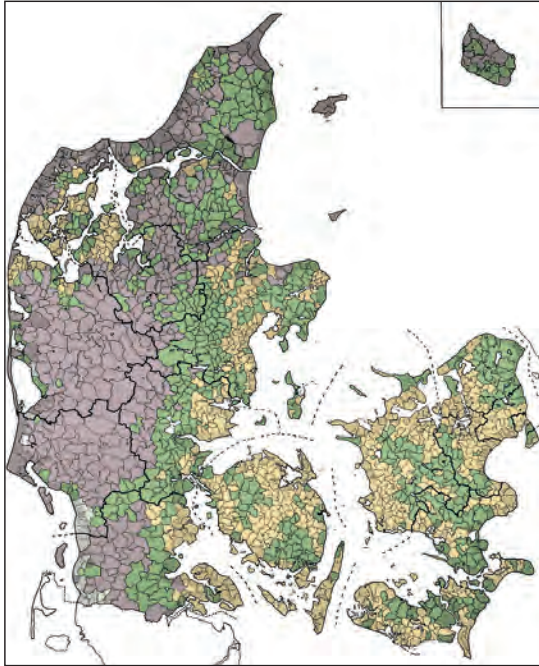

Fig. 6. Kulturhistorisk inddeling af landskabet, bygdekort. Gul angiver agerbygd, grøn angiver skovbygd, mens hedebygd ses markeret med lilla. Den lille mariskbygd i den vestlige del af Sønderjylland ses med grå farve. Efter: Møller & Porsmose 1997.

hele landet eller bare større områder. De mest benyttede områder til regionalisering er derfor ejerlav, sogne og herreder. Disse findes kortlagt for 1682/83 i *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660* og findes ligeledes i digital udgave til brug i GIS.⁷

Områdebaserede kortlægninger er rent metodisk en fordel, da de giver mulighed for en systematisk klassifikation af hvert område. Til gengæld kræver det et stort og tilsvarende systematisk datamateriale. Hvis forholdet, man ønsker at kortlægge, kun findes i få og små egne af landet, fordi dataene er mangel-

fulde, eller fordi forholdet er sjældent, er det typisk bedre at kortlægge på en anden måde. Da middelalderlige og vikingetidige datasæt ofte er små og mangelfulde pga. kildesituation, er områdebaserede kortlægninger inden for disse perioder ikke almindelige.

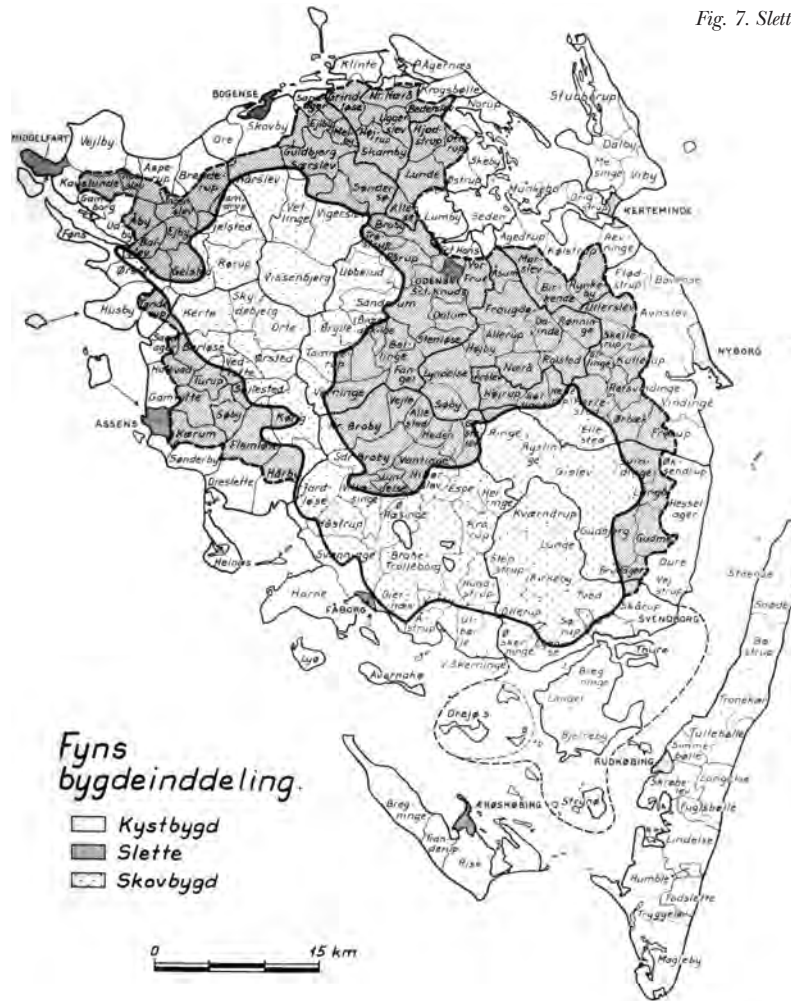
En anden grund til at nogle fravælger områdebaserede kortlægninger, er, at de ikke nødvendigvis er æstetisk smukke eller lette at overskue. Da kortenes grænser følger de administrative grænser, er der mange skarpe hak, og da klassifikationerne ofte foretages ud fra fastsættelse af bestemte grænseværdier, vil der ofte være f.eks. ét enkelt sogn, som skiller sig markant ud fra den generelle tendens i regionen. En områdebaseret regionalisering viser bedre alle undtagelserne – på godt og ondt.

Linjebaseret kortlægning

Forskellen mellem område- og linjebaserede kortlægninger kan i nogle tilfælde være lille, men der er dog rent metodisk en væsentlig forskel. Mens der ved områdebaserede kortlægninger tages udgangspunkt i mindre *områder*, hvor regionerne er visualiseret gennem en klassifikation af disse, er målet ved linjebaseret kortlægning at finde *grænsen* mellem regionerne direkte. Linjebaserede kortlægninger har derfor ofte et skær af *holisme*, en helhedsorienteret tilgang, over sig. Målet er ikke at finde alle grænser, men at udvælge de vigtigste ud fra ens datasæt og prioriteringer.

I fig. 7 ses Erland Porsmoses inddeling af Fyn i slette-, skov- og kystbygder. I modsætning til den landsdækkende inddeling er den fynske ikke baseret på skarpt fastsatte grænseværdier – bygdegrænserne er her tegnet på basis af en samlet vurdering af landskabet. Bemærk, at der ikke er »undtagelser« i bygdeinddelingen. Selvom enkelte mindre områder inden i skovbygden ingen skov havde overhovedet, er disse

Fig. 7. Slette-, skov- og kystbygder o. 1780.
Efter: Porsmose 1987 s. 21.

alligevel slået sammen med skovbygdsregionen. De små sletteområder er altså generaliseret ind i skovbygden. Kortet fremstår derfor visuelt pænt og pædagogisk overskueligt – til gengæld ser man ikke de variationer, der er på lokalt niveau.

Det er selvfølgelig *altid* nødvendigt at have kendskab til datasættet, når man foretager en kortlægning. Men linjebaserede kortlægninger kræver et større og mere indgående kendskab til kilder og kontekst, da linjerne vælges efter kortlæggerens overordnede skøn og ikke

efter et systematisk datasæt med fastsatte grænseværdier og klassifikationer. Alle med bare lidt kendskab til Fyns kulturlandskab kan hurtigt konstatere, at der var flere forskelle mellem de flade og agerdominerede sletter og de kuperede skovområder. Men at trække de præcise grænser kan være besværligt, da der er mange glidende overgange, undtagelser og i øvrigt en vis forskel mellem, om man definerer de to bygdetyper ud fra terrænet eller ud fra arealanvendelsen. Ofte er det ved sådanne kortlægninger nemt nok at *konstatere* regionerne, men at trække den *eksakte* grænse er svært. Den ideelle og entydige grænse findes sjældent.

Punktbaseret kortlægning

Punktbaserede kortlægninger er de mest anvendte inden for den kulturhistoriske verden. De er lette at foretage, og kortet er let at forstå. Samtidig er det muligt at få vist alle sine data – typisk ved at hvert punkt repræsenterer én genstand eller ét forhold. Det kan dog diskuteres, om et punktkort er en regionalisering i sig selv, da der ikke er angivet nogen regionsgrænser. Man kan argumentere for, at et punktkort allerhøjest kan være grundlag for en regionalisering.

Det mest problematiske ved punktkort er dog, at de som udgangspunkt kun viser *antallet* af elementer, mens det umiddelbart ikke er muligt at vise *andele* eller *relationer* til andre datasæt. Som eksempel er i fig. 8 vist et punktkort over små landsbyer med 2-5 gårde i 1688. De fandtes spredt over hele landet, og man kunne derfor umiddelbart fristes til at konkludere, at det var lige så almindeligt for vestdanske som østdanske gårde, at de lå i små landsbyer. Dette var ikke tilfældet. Kun 2,6% af de sjællandske gårde lå i de små landsbyer, mens det var tilfældet ved 28,3% af de vestjyske. Årsagen er den typiske: Da der gennem hele den historiske tid, og sikkert længere tilbage, har væ-

Fig. 8. Punktkort over små landsbyer (2-5 gårde) 1688. Udarbejdet på grundlag af Henrik Pedersens tabelværk (Pedersen 1928).

ret en større befolkning i Østdanmark, har denne del af landet i forhold til f.eks. Vestjylland også ofte en overrepræsentation inden for de fleste forhold. I dette tilfælde er det derfor nødvendigt at sætte gårde i små landsbyer i forhold til alle gårde, fig. 9. Hermed ses den relative vestjyske overrepræsentation.

Andre kortlægninger

Den opmærksomme læser har måske lagt mærke til, at de ovenstående tre kortlægningstyper tager udgangspunkt i de tre klassiske geografiske kortobjekttyper:

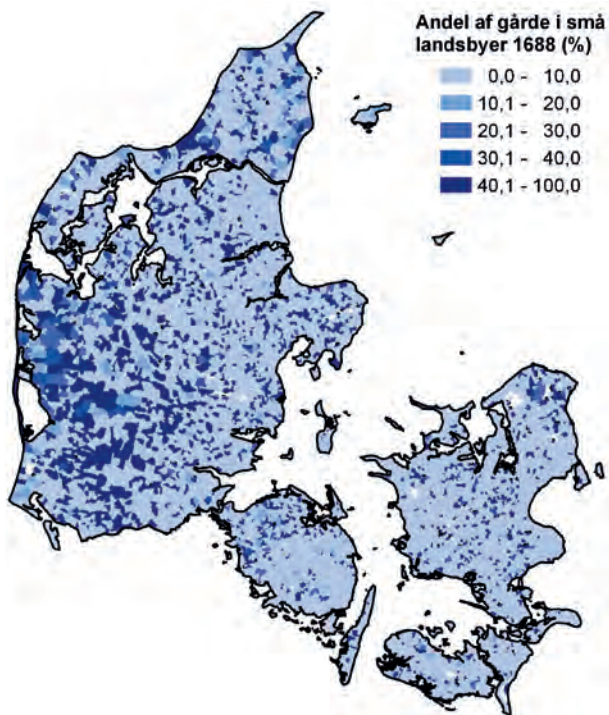

Fig. 9. Andelen af gårde i små landsbyer (2-5 gårde) 1688. Udarbejdet på grundlag af Henrik Pedersens tabelværk (Pedersen 1928).

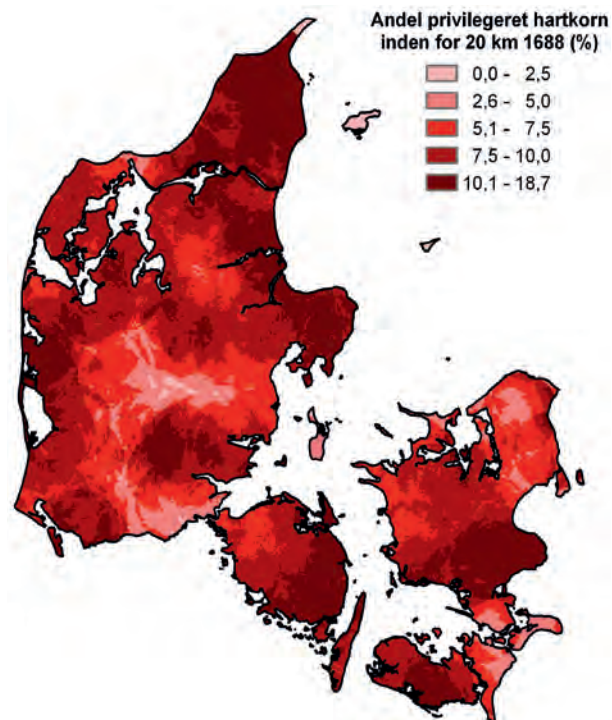

Fig. 10. Andel af privilegeret hartkorn ud af det samlede hartkorn 1688 (%). Pixelstørrelse på 1000 meter og måleradius på 20 kilometer. Udarbejdet på grundlag af Henrik Pedersens tabelværk (Pedersen 1928).

områder (2-dimensionelle), linjer (1-dimensionelle) og punkter (0-dimensionelle). Det er dog ikke alle kortlægningstyper, der kan presses ind i disse kasser. Særligt efter udbredelsen af GIS opereredes der også med 3-dimensionelle kort og sågar 4-dimensionelle kort, såkaldte dynamiske kort, der kan vise en tidsmæssig udvikling. Disse mere avancerede kort skal ikke beskrives her – det skal til gengæld *rasterkort*.

Et digitalt rasterkort kan sammenlignes med en skanning eller et digitalt foto. Rasterkortet er også

inddelt i kvadratiske pixels, men hver pixel kan indeholde en værdi eller en klassifikation. Rasterkort er særligt anvendelige i forhold til rumligt varierende værdier eller *flydende værdier*, dvs. værdier hvor der er en glidende overgang fra punkt X til punkt Y. Rasterkort bliver derfor også brugt inden for kortlægninger, hvor der ikke er administrative eller strukturelle grænser at tage udgangspunkt i, som det f.eks. er tilfældet i de områdebaserede kortlægninger.

Et eksempel på et rasterkort ses i fig. 10. Hovedgårdenes privilegerede, dvs. skattefrie, jorde blev opmålt, vurderet og indført i matriklen, selvom hovedgårdsejerne, primært adelige og kongen, i sidste ende ikke kom til at betale jordskat i 1688. Jorderne blev primært dyrket ved hoveri som en del af fæstebøndernes afgift. Bønderne måtte dermed både dyrke deres egen jorder og en del af jorden til den hovedgård, de hørte under. Men hvis man ønsker at kortlægge, hvor stor en andel af en regions hartkorn, der var privilegeret i forhold til ikke-privilegeret, løber man ind i problemer, såfremt man benytter f.eks. områdebaserede kortlægninger. Der var intet usædvanligt i, at hovedgårdene havde fæstegårde på den anden side af sogne-, herreds- eller lensgrænsen, og det kan derfor være hensigtsmæssigt at måle andelene inden for bestemte afstande frem for inden for bestemte områder. Hver pixel på kortet har en størrelse svarende til 1000x1000 meter, og værdierne repræsenterer andelen af privilegeret hartkorn inden for en radius af 20 kilometer. Det ses bl.a., at værdierne er lave omkring flere af de større lensgårde (særligt Koldinghus, Skanderborg og Frederiksborg), da kongerne gennem langt tid havde opkøbt og nedlagt nærliggende adelige hovedgårde i disse områder.

4. Historisk geografiske metoder

Historisk geografi er dels en hybrid mellem de to fag, som har overtaget en række metoder fra begge, og dels et fagfelt med egne metoder og egne traditioner. Ud over kortlægninger af kulturhistoriske data – som det er mere korrekt at betegne som en teknik – er der en række særligt anvendte historisk geografiske metoder, hvoraf de mest anvendte oplistes herunder.

Den retrogressive metode

Når en kilde i *uændret* eller *modereret* form anvendes til at belyse eller kortlægge forholdene i ældre tider, betegnes dette som en retrogressiv proces. I uændret form er et eksempel, når forsvundne middelalderlige bopladslokaliteter forsøges lokaliseret ud fra bl.a. boniteter og vådbundsområder på udskiftningskort fra omkring 1800 – en høj bonitet er netop indikation på intensiv opdyrkning, mens vådbundsområder under normale omstændigheder også har eksisteret langt tilbage i tiden, og der har derfor næppe været bebyggelse i disse områder.⁸ Eksempler på at kilder anvendes i modereret form tilbage i tid, er f.eks. de tidligere omtalte ejerlavskort 1682/1683, der er udarbejdet på grundlag af kortlagte ejerlavsgrenser ca. 1820, men korrigeret i forhold til skriftligt kendte ændringer mellem 1682/1683 og ca. 1820.⁹ Et andet klassisk eksempel er rekonstruktioner af en landsbyers agerstruktur 1682/1683 på grundlag af de såkaldte markbøger fra Chr. V's matrikel og udskiftningskort fra omkring 1800.¹⁰

Den retrogressive metode kan være meget frugtbar, men der er også mange faldgruber. Det er særligt vigtigt at være opmærksom på, hvor dynamiske forholdene var i den periode, man trækker dem tilbage til i tid, og hvor gode kilderne er til at korrigere eller i det mindste kontrollere ændringerne. Det er naturligvis vigtigt, at den historiske geograf har overblik over disse to ting, men ligeså vigtig er det, at problemstillingerne og faldgruberne beskrives i den efterfølgende formidling – det har de historiske geografer ikke altid været gode til.

Den retrospektive metode

Den retrogressive og retrospektive metode bliver ofte blandet sammen. Men der er den grundlæggende forskel, at kilderne i den retrogressive metode træk-

kes *tilbage* i tid, mens viden i den retrospektive metode trækkes *frem* i tid. I den retrospektive metode forsøger man at forstå nutidige eller fortidige forhold ud fra forholdene i ældre tider. Dette vil alle kulturhistorikere med god ret påstå, at de også gør, men den retrospektive metode inden for historisk geografi tager udgangspunkt i kortlægninger eller et tilsvarende geografisk bredt dækkende datasæt, hvorefter dette forsøges forklaret ud fra ældre kilder, der kun findes spredt og fragmentarisk.

Tidssnitsanalyse

I en tidssnitsanalyse udvælges et eller flere år, typisk fordi der fra dette år eller fra denne periode findes bredt dækkende og særligt informationsrige kilder, og forskellene i tid og rum analyseres derefter ud fra disse. I fig. 2-4 findes tre kort over den gennemsnitlige taksering i de tre store matrikler fra 1662/1664, 1688 og 1844, der kan ses som en afspejling af landbrugsintensiteten. Selvom der overordnet er kontinuitet i perioden, kan man ved nærmere studier se effekten af sandflugten i enkelte egne og en begyndende opdyrkning af heden, primært i Vestjylland. Et andet eksempel er Erland Porsmoses undersøgelse af de fynske landsbyer mellem ca. 1000 og 1700, hvor tidssnittene i høj grad også dikteres af kildesituationen.¹¹ Netop den store afhængighed af kildesituationen er en af de store svagheder ved tidssnitsanalyserne.

Den regionalkomparative analyse

Ved sammenligninger af de store matrikler i fig. 2-4 må man være opmærksom på, at enheden ganske vist hedder det samme i alle tre, nemlig tønder hartkorn, men enhederne er defineret ganske forskelligt. En nedgang fra X tønder hartkorn i den første matrikel til Y tønder

i den sidste er derfor i sig selv principielt intetsigende. Men hvis en landsby eller et helt område falder fra at være blandt de *relativt* højest takserede i 1662/1664-matriklen til at være blandt de *relativt* lavest takserede i 1844-matriklen, kan der konkluderes, at der her må have været en eller anden krise, f.eks. sandflugt. Her er det altså ikke de absolutte dataværdier, der er relevante, men derimod relative variationer mellem regionerne og eventuelle systematiske, geografiske mønstre mellem disse. Denne tilgang er blevet kaldet en regionalkomparativ analyse af Johnny Jakobsen.¹²

Ved geografisk historiske studier af vikingetid eller middelalder bliver denne metode særlig aktuel, da man ofte støder på data, hvor man ikke kender definitionen på enhederne. F.eks. diskuteres det stadig, hvordan bol- og markangivelserne skal tolkes. Dette betyder dog langtfra, at kilderne ikke er brugbare, for der er enighed om, at angivelserne afspejler en eller anden vurdering af bebyggelsesstørrelsen, og gennem en regionalkomparativ analyse kan der opnås viden om relationen mellem f.eks. bebyggelsesgrupper. I fig. 11 er bebyggelsesstørrelsen af de ældre bebyggelser fra før vikingetiden med stednavneendelserne *-lev*, *-løse* og *-inge* sat til indeks 100, mens bebyggelser med endelsen *-torp*, i dag typisk forandret til endelsen *-rup*, fra sen vikingetid og middelalderen ses i relation dertil. Det kan konstateres, at *-torp*'erne i tidlig middelalder gennemsnitligt kun udgjorde en fjerdedel af de ældre bebyggelser, men forskellen udjævnes, så de i slutningen af 1600-tallet udgjorde ca. halvdelen. De absolutte størrelser kan vi derimod intet sige om ud fra disse oplysninger.

5. Historisk geografiske regionaliseringer

Symposiet *Regionalitet i Danmark i vikingetid og middelalder* blev afsluttet med en diskussion om bl.a. de væsentligste og vigtigste regionalitetsgrænser i

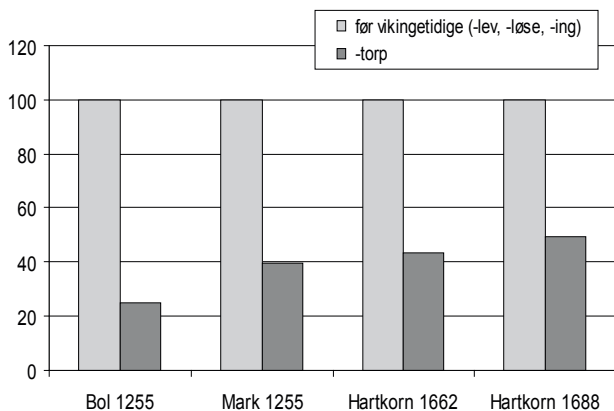

Fig. 11. Landbrugstahseringer på Falster; bol og mark som angivet i Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog 1255 (Gissel 1989 II s. 189 ff.) og hartkornsangivelserne fra de to store matriklen 1662 og 1688 (Pedersen 1928). Bolangivelserne og 1662-matriklen »peger bagud« og afspejler en ældre fastsættelse. Gennemsnittet for hver navnegruppe er indekset, idet værdierne for den førvikingetidige gruppe er sat til indeks 100.

Danmark. Jeg tror næppe, at en sådan diskussion er frugtbar – som minimum ender diskussionen ikke med et klart svar. Der var mange og meget forskellige regionalitetsgrænser i vikingetiden og i middelalderen, som bundede i ligeså forskellige forhold; f.eks. den naturgivne del af landskabet, den administrative inddeling i middelalderen, de økonomiske strukturer og den sociale-kulturelle kontakt mellem egne.

Flere af oplæggene lagde vægt på forskellene mellem *landene* i middelalderen; Skånelandene, den sjællandske øgruppe og Jylland/Fyn. Hertil kan jeg tilføje, at jeg under min ph.d., hvor landgilden er blevet kortlagt for hver gård 1662/1664, har kunnet konstatere en række forskellige mål- og vægtsystemer i de tre lande før rigsstandardiseringen i 1680'erne – i

Jylland kunne syslerne, den administrative underinddeling af halvøen, dog også være normgivende. Hvor når de regionale mål- og vægtsystemer er opstået, kan vi ikke fastslå, men de er godt kendte fra og med højmiddelalderen, og da køb, salg og mageskifter af fæstegods på tværs af herredsgrænserne blev tinglyst på landstinget (i Jylland på sysseltinget), må det have været praktisk at have samme mål- og vægtsystem. Det var nemlig landgildeydelsernes størrelser, der angav fæstegårdenes værdi.

De regionale grænser mellem lokale mål- og vægtsystemer viser derfor ikke overraskende en klar overensstemmelse med den middelalderlige administrative inddeling. Men det er ikke svært at finde regionale forskelle, hvor der praktisk talt ingen forskelle er mellem landene eller syslerne. Eller mellem Danmark og Sverige eller Tyskland for den sags skyld. Dette er f.eks. tilfældet ved de fleste af landbrugets regionale forskelle som dyrkningssystem,¹³ produktionsniveau¹⁴ og bebyggelsesstruktur mere generelt,¹⁵ hvor »grænsen« ikke gik gennem Lillebælt eller Storebælt, men oftest følgende Jyllands israndslinjer. Det sandede og typisk ufrugtbare Vestjylland var domineret af hede, ekstensivt tægtebrug og små spredte bebyggelser, mens de gode morænejorder i Østjylland og på Øerne var domineret af ager og skov, oftest intensivt vangebrug omkring generelt store landsbyer med mange gårde. Udnyttelsen af kulturlandskabet og menneskets bosættelse i landskabet blev på flere områder tilpasset de naturgivne rammer. Man kunne i teorien godt have forsøgt sig med et intensivt agerbrug i Vestjylland – det ville bare have været dumt rent agrarøkonomisk pga. middelalderens teknologiske stadie.

Også en række andre forhold har spillet ind på de regionale forskelle. Hovedgårdenes godsstruktur,

som er det andet af mine fokusområder i det igangværende ph.d.-projekt, kan ikke forklares lige så relativt entydigt, som tilfældet er ved de to ovenstående eksempler. Her ses den enkelte aktør, godsejeren, at have spillet en rolle, som var langt mere uafhængig af overliggende strukturer som f.eks. den administrative inddeling og naturgivne forhold. En vis rolle spillede disse to forhold dog.

Min pointe er, at man ikke kommer uden om at skulle foretage en række regionaliseringer. Primært fordi de regionale forskelle udspringer af vidt forskellige og usammenlignelige forhold, men også fordi vores akademiske udgangspunkter, metoder og mål ofte er lige så forskellige.

6. Afrunding

Regionalisering – her forstået som kortlægning og inddeling af historiske forhold – er efter min opfattelse en særdeles frugtbar metode. Dels fordi det igennem processen giver forskeren et overblik over dataenes kompleksitet, og dels fordi det til slut giver mulighed for at formidle kilderne og resultaterne på en langt lettere forståelig måde. De problemstillinger, som er opremsat i løbet af denne artikel, har ikke haft til hensigt at skræmme folk fra at benytte metoderne, tværtimod, men de må ofte overvejes under arbejdet med regionaliseringen og ikke mindst forklares ved formidlingen.

Man kan måske kritisere denne artikel for i høj grad at bruge en række kilder fra tidlig moderne tid, selvom det egentlige fokus er vikingetiden og middelalderen. Det skyldes dog først og fremmest mangel på umiddelbart tilgængelige kilder. Der er stadig et stort og ubrugt potentiale i »nutidige« sammenfattende kilder som stednavneudgivelserne og databasen *Fund og Fortidsminder*, for ikke at nævne mulig-

hederne ved kortlægninger af f.eks. *Kong Valdemars Jordebog*, *Ribe Oldemoder*, *Roskildebispens Jordebog* og de få andre bevarede middelalderlige jordebøger. Trenden i forskningen i de sidste 10-20 år har været case-studies, punktundersøgelser og mindre områdestudier, men der er – og særligt efter de nye muligheder inden for GIS – også et behov for kvantitative bredt dækkende undersøgelser samt kortlægninger af middelalderens kilder.

Noter

- 1 *Danmarks Stednavne* 1 ff. 1922-.
- 2 Jørgensen 1994.
- 3 Databasen kan ses på www.dkconline.dk.
- 4 Gissel I 1989 s. 60.
- 5 Korsgaard 2006.
- 6 Udskiftningskortene indeholder flere »lag«, hvoraf nogle peger frem og andre tilbage i tid. Se evt. Møller 2004; Korsgaard 2006 s. 700 ff.
- 7 Frandsen 1984 og Dam 2004. Den digitale udgave af kortene kan fås ved henvendelse til forfatteren på pederdam@hum.ku.dk.
- 8 Møller 2002 s. 85 ff. og 128 ff.
- 9 Frandsen 1984.
- 10 Metoden er udviklet og beskrevet i Hansen & Steensberg 1951.
- 11 Porsmose 1981.
- 12 Jakobsen 2005 s. 9 ff.
- 13 Frandsen 1983.
- 14 Dam 2004.
- 15 Møller & Porsmose 1997.

Litteratur

- Dam, Peder: *Landbrugsproduktiviteten i tidlig moderne tid – en geografisk-historisk analyse af dansk landbrug i perioden før landbrugsreformerne med udgangspunkt i Chr. V's matrikel (1681-1688)*. Upubliceret geografisk- og historiespeciale, Roskilde Universitetscenter 2004.
- Danmarks Stednavne* 1 ff. Udgivet af Stednavneudvalget/Institut for Navneforskning/Afdeling for Navneforskning, København 1922-.

- Frandsen, Karl-Erik: *Vang og tægt*, Esbjerg 1983.
- Frandsen, Karl-Erik: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660* 1-2, København 1984.
- Gissel, Svend (red.): *Falsterundersøgelsen* 1-2, Odense 1989.
- Hansen, Carl Rise & Axel Steensberg: *Jordfordeling og udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske landsbyer*, København 1951.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig: Landbrug i 1600-tallets Nordvestsjælland. Et eksempel på regionalkomparativ analyse af matriklerne 1662 og 1688. *Landbohistorisk Tidsskrift* 2005:2, s. 9-44.
- Jørgensen, Bent: *Stednavneordbog*, København 1994.
- Korsgaard, Peter: *Kort som kilde – en håndbog om historiske kort og deres anvendelse*, København 2006.
- Møller, Per Grau (red.): *Foranderlige Landskaber*, Odense 2002.
- Møller, Per Grau: Udskiftningskort og Original I-kort. *Geoforum Perspektiv* nr. 5, 2004, s. 14-25.
- Møller, Per Grau & Erland Porsmose: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*, København 1997.
- Pedersen, Henrik: *De danske Landbrug – Fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688*, København 1928.
- Porsmose, Erland: *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*, Odense 1981.
- Porsmose, Erland: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*, Odense 1987.

Kan regionalitet påvisas genom arkeologiskt fyndmaterial?

Några metodiska och källkritiska närmanden.

Av Bertil Helgesson

Inledning

Den rumsliga spridningen av olika historiska variabler har varit en viktig faktor i diskussionen kring regionala variationer under järnålder och medeltid. Här har spridningskartor kommit att få en stor betydelse vid olika analyser. Ett område med likartade företeelser uppfattas ofta som en region. Denna uppsats är en problematisering av hur vi använder regionbegreppet inom arkeologin, och några förslag till hur vi skulle kunna använda det. Uppsatsen kommer att hämta sina exempel från järnålder och medeltid, företrädesvis inom gränserna för Sydsandinavien.

Begreppet region kommer från latinet och kan översättas med område, trakt, zon, eller särskilt område där förhållandena är likartade. Regioner diskuteras inom vitt skilda discipliner, t.ex. geografi, biologi, politik, arkeologi eller kulturhistoria. Man kan tala om fjällregion, sandslätt, EU-region, eller »A-keramikens« spridningsområde till skillnad från »B-keramikens«. Inom varje disciplin ritas man ständigt nya kartor, och nya gränser, för att åskådliggöra den ena eller den andra aspekten på landskap, samhällsstruktur och mänskligt beteende. Det är sällan som två av dessa gränser sammanfaller. Också själva begreppet region är problematiskt och det finns en rad alternativa benämningar i den arkeologiska och historiska litteraturen, exempelvis bygd, område, provins, territorium, stam, landskap, hövdingadöme, rike, social

enhet, m.fl. Vad dessa begrepp innefattar, och skillnader mellan dem, är inte alltid klart uttalat, och kommer inte att diskuteras vidare här. I fortsättningen kommer begreppet region att användas.

Hur uppfattar och framställer man då den regionala uppdelningen av Sydsandinavien under järnålder och medeltid? Är det ett mål i sig att påvisa en region eller är det ett medel för att kunna förstå människan och hennes strategier i landskapet? Klart är att detta skiljer sig mellan olika forskare. Ofta avgränsar man olika företeelser i de arkeologiska och arkivaliska materialen, och diskuterar dem i termer av ekonomiska, sociala, politiska och kulturella enheter. Detta är ofta en metodiskt svår väg där man översätter spridningskartor till samhällsstrukturer. Går då detta? Vad är det vi ser i materialet och vad skall vi använda regionaliteten till? Skall vi överhuvudtaget diskutera historien i termer av regionalitet? Är sökandet efter regionala variationer ett sätt att närma sig den historia vi vill rekonstruera eller är det en begränsning där vi låser in källmaterialet i onaturliga »boxar«? Det är egentligen vi själva som måste ta ställning till detta.

Många verkligheter – många närmanden

Arkeologiska och historiska källmaterial

I princip finns det två grundläggande tillvägagångssätt när man försöker beskriva den regionala karak-

tären av ett visst geografiskt område. Ett sätt är att utgå från historiskt kända områden. Om man exempelvis utgår från medeltidens Danmark bestod detta av olika områden som ofta används som utgångspunkter. Detta har sin historiska och nutida relevans, eftersom Jylland, Fyn, Själland, Öarna, Skåne, Blekinge, Halland och Bornholm är välkända både som begrepp och som väldefinierade geografiska områden (fig. 1). Dessutom är de flesta arkiv och sammanställningar av källmaterial topografiska, vilket gör det logiskt att utgå från dessa enheter. I många analyser kvarstår dessa områden som geografiska storheter och uppfattas ofta som avgränsade regioner. Ett annat grundläggande tillvägagångssätt är att söka likheter och skillnader i källmaterialet för att definiera regioner (fig. 1). Härmed håller man inte fast vid de historiskt kända landsdelarna, utan det är variationer i källmaterialet som styr var man sätter gränser mellan olika regioner. Därmed splittrar man upp de traditionella landsdelarna i nya geografiska enheter.

Ett annat grundläggande problem inom sydsandinavisk arkeologi och historia är att det finns en riksgrens i Öresund. Den nationella arkeologin har gjort att många analyser omfattar antingen Danmark eller Skånelandskapen. Det är en stor utmaning att, i framtiden, analysera det gammeldanska området som den enhet den en gång var.

Arkeologiska och historiska källmaterial – att analysera historiskt kända enheter

I sitt arbete om vapenfynden från Sveriges fastland från äldre järnålder utgår Påvel Nicklasson från den landskapsvisa fördelningen. I den analys han genomför med vapengravarna som bas påvisas regionala variationer som, till stor del, sammanfaller med landskapen. Nicklasson framhåller problemet med att

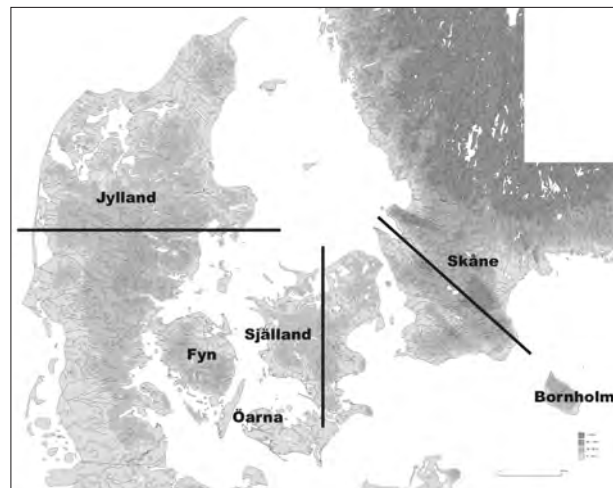

Fig. 1. Sydsandinavien. Historiskt kända enheter och hypotetisk uppdelning vid mitten av järnåldern (Ringtved 1988; Fabech 1993; Fabech & Ringtved 1995).

överföra de regionala skillnaderna i termer av etnicitet eller sociala variationer. För att komma närmare dessa frågeställningar måste man, menar Nicklasson, dra in andra föremålskategorier och fornlämningstyper i diskussionen.¹

Ulla Lund Hansen utgår i sin studie över romersk import i Norden från historiskt kända landsdelar. I analysen jämförs de olika delarna med varandra, och kronologiska och geografiska skiftningar tolkas i termer av kontaktmönster och varuutbyte mellan romarriket och det fria Germanien. Den dominans som Lund Hansen tillskriver Stevns med Himlingøje bygger företrädesvis på tolkningar av importens betydelse och troligen skulle tolkningarna nyanseras om andra källgrupper i högre grad tagits med i analysen.²

Cecilia von Heijne baserar sina undersökningar av de vikingatida och tidigmedeltida myntfynden från

Danmark, Skåne, Blekinge och Halland på den uppdelning som finns i historiskt kända enheter. Lite märkligt är att Jylland delas upp i tre regioner med motiveringen att här finns vissa variationer i myntfördelningen, medan Skåne behandlas som en enhet. Från Skåne kommer fler myntfynd än från Jylland, och regionala och kronologiska variationer har klart kunnat påvisas.³ von Heijne menar att Skåne, Själland, Fyn och Jylland är ett centralområde för myntfynd inom undersökningsområdet. Det kan vara problematiskt att uppfatta detta som ett centralområde då vissa amt och härader helt, eller nästa helt, saknar myntfynd. von Heijne visar vidare på de regionala skillnader som kan utläsas ur myntfynden och hur dessa skiftar under perioden 800-1130.⁴

I en studie av vikingatida keramik från Danmark kan Hans Jørgen Madsen visa på olika traditioner. Medan Jylland och de östdanska öarna kan ses som keramiska huvudområden kan Sydjylland och den fynska ögruppen uppfattas som områden med blandade traditioner. Studien tar inte upp de gammaldanska områdena i Sydsverige men Madsen menar att materialet från dessa följer samma utveckling som kan följas på de östdanska öarna under 900-1000-talen. Här finns således ett område centralt i Danmark där man har blandning av olika traditioner och var gränsen mellan keramikregionerna löper är därmed inte klart uttalat. Blandningen av traditioner kan vara problematisk att tolka, men kanske är det just denna typ av blandning som skall karaktärisera en region.⁵

En regional skillnad mellan östra och västra Danmark är den fördelning i land och sysslor, respektive härader och amt som kan beläggas från medeltid och framåt. Anders Andréén har kunnat visa att den kungliga maktstrukturen sett olika ut i Jylland och på Fyn, på Själland och i Skånelandskapen under tidig

medeltid.⁶ Denna uppdelning är förstås viktig för att kunna förstå det medeltida Danmark. Den är också viktig för att förstå järnålderns Sydskandinavien, då historiskt kända enheter kan ha sin grund i förhistoriska folkland o.l.

Arkeologiska och historiska källmaterial – att bryta upp historiskt kända enheter

Tre studier är viktiga där det framhålls att järnålderns kulturgränser och senare tiders politiska gränser *inte* behöver överensstämma (fig. 1). I en studie visar Jytte Ringtved hur Jylland under sen romersk järnålder kan delas upp i en nordlig och en mellersta-sydlig del. Utgångspunkten för Ringtveds studie är karaktären och sammansättningen på gravmaterial.⁷ I en annan studie av Charlotte Fabech och Jytte Ringtved definieras en kulturgräns som delar Själland i en östlig och en västlig del. Som grund för denna studie används naturgeografiska förhållanden, ortnamn, guldfynd från äldre germansk järnålder och vikingatid, och runstenar.⁸ I den tredje studien delar Charlotte Fabech upp Skåne i en nordöstlig och sydvästlig del. Utgångspunkten för Fabechs resonemang är en lång rad källor, exempelvis naturgeografiska förhållanden, ortnamn, arkeologiska fynd, kyrkor och den historiska bebyggelsstrukturen.⁹ Sedermera har Jytte Ringtved gjort en sammanställning av ovanstående iakttagelser inklusive en rad andra källor och utarbetat ett förslag till hur den socio-politiska kartan kan ha sett i Sydskandinavien vid mitten av järnåldern. Här faller nordöstra Skåne och Bornholm vid sidan om de fyra danska områden som föreslås, samtidigt som norra Jylland kopplas samman med Sveriges västkust och Östfold i Norge. Det är tydligt att vatten förenar dessa järnåldersregioner till skillnad mot fallet i historisk tid då vatten ofta kom att utgöra gränser.¹⁰

En indelning av sydöstra Skandinavien (Skåne, Blekinge, Halland, Öland, södra Småland och Bornholm) under vikingatiden gör Svanberg med utgångspunkt från gravmaterial. Genom att analysera olika gravtraditioner och deras geografiska spridning visar Svanberg på olika områden med olika rituella system. Svanberg tar upp 10 geografiska områden men beskriver dem inte i termer som regioner, etniska grupper eller samhällen, utan menar att särdragen snarare visar på gravtraditioner eller gemenskaper för olika områden. Dessutom får dessa gemenskaper endast ses som *en* sida av vikingatiden. Andra företeelser med annan spridning visar på andra sidor av det vikingatida samhället.¹¹

I flera arbeten tudelar man Skåne med utgångspunkt från historiska gränser och häradsnamn.¹² Man talar om ett »egentligt Skåne« eller ett »Ur-Skåne« i sydvästra och södra Skåne där häradsnamnen är primärt omnämnda som härader. I kontrast till detta är häradsnamnen i norra och nordöstra Skåne sekundära och går tillbaka på äldre beteckningar på folkland o.l. Tolkningen att det skulle finnas ett område som ursprungligen var det som betecknades som Skåne är förstås förknippad med stora källkritiska problem.

De fasta forn- och kulturlämningarna

En stor sammanställning av arkeologiskt material från Sverige är alla de forn- och kulturlämningar som finns registrerade i fornminnesregistret och som finns tillgängliga i digital form genom Riksantikvarieämbetets informationssystem FMIS. Detta material används sällan av arkeologer och historiker vid analyser, i motsats till vad fallet är med många andra typer av arkeologiska och historiska källmaterial. Vanligen används detta material som underlag vid samhällsplanering och vid länsstyrelsernas tillståndsgivning. Varför det

är på detta viset kan förstås diskuteras men det inventerade materialets karaktär av massmaterial kombinerat med dateringssvårigheter kanske avskräcker många forskare. Idag finns det goda möjligheter att tillgodogöra sig detta material och göra storskaliga analyser då det till största delen är digitaliserat.

En översiktlig genomgång av bautastensgravfälten från Skåne visar att dessa är en företeelse som förekommer i de centrala, östra och nordöstra delarna av landskapet.¹³ Det är därmed en tradition med regionala förtecken. Dateringen av gravfälten är huvudsakligen yngre germansk järnålder och vikingatid.

En fornlämningstyp som i hög grad kan förknippas med Sydsvenska höglandet är odlingslämningar i form av röjningsröseområden av s.k. hackerörstyp.¹⁴ Majoriteten av dessa har registrerats i skogsklädda områden ovanför högsta kustlinjen. Generellt dateras områdena till yngre bronsålder och/eller äldre järnålder, men det finns avvikelser. Detta styrks både av arkeologiska undersökningar och områdenas geografiska samband med förhistoriska gravanläggningar. Spridningen av hackerörsområdena är till ett stort område som omfattar norra och mellersta Skåne, Småland, östra Halland, södra Västergötland, södra Östergötland och Blekinge. Som en motsvarighet till hackerörsområdena i höglänta skogsbygder skall kanske områden med celtic fields i låglänta jordbruksområden uppfattas, av vilka det finns rester kvar bl.a. Kungsmarken i Skåne och på Själland.¹⁵ Celtic fields är ej så vanligt förekommande som hackerörsområden i Sydskandinavien och detta har säkert sin grund i att de påträffas inom områden där odling varit mera intensiv under senare tid. Dateringar visar att de två typerna av odlingssystem, till stor del, varit i bruk samtidigt. Det finns därmed en klar regional uppdelning av odlingssystem i Sydskandinavien, säkert beroende

på naturgeografiska förutsättningar, odlingsteknisk nivå och mänskliga strategier.

Bygd, by (landsby) och gård

En klassisk uppdelning av Skåne gjordes av Åke Campbell i olika bygder och visar situationen i början av 1700-talet. På grundval av odlingssystem, marktyper, hägnadstyper, byggnadstyper, m.m. delade han in Skåne i slättbygder, ris- och mellanbygder, och skogsbygder.¹⁶ Denna uppdelning används ofta för att ge en karakteristik av det skånska landskapet, och som en utgångspunkt för retrogressiva analyser. Samtidigt är Campbells uppdelning ytterst generell. Karaktären på landskap och bebyggelse kunde variera i långt högre grad inom geografiskt begränsade områden i gammal tid än vad Campbell framhöll. Ett slående exempel är att Campbell räknar Kristianstadsslätten med sina stora slättbyar till risbygden.

En annan indelning gjordes av Sven Dahl och citeras ofta av historiker och kulturgeografer. Uppdelningen bygger på material från 1600-talet. Medan byn (*landsbyn*) är den vanliga bebyggelseenheten inom Skånes slättbygder, karaktäriseras det norra och inre av Skåne av ensamgårdar eller dubbelgårdar.¹⁷ Uppdelningen är slående på många håll men inte konsekvent. Det finns många områden där de båda bebyggelseformerna är belägna invid varandra inom geografiskt begränsade områden. Ofta menar man att uppdelningen i byar (*landsbyer*) och ensamgårdar speglar strukturer av medeltida, och kanske ännu äldre, ursprung. Denna regionala bebyggelseuppdelning är inte bara strukturell och brukningsrelaterad, utan också i hög grad social. Ibland framförs att byns (*landsbyns*) bönder var låsta av regler som styrdes av bygemenskapen, medan bonden på en ensamgård hade större frihet och mobilitet. Samtidigt kunde den

sociala tryggheten vara betydligt sämre i områden med ensamgårdar. Detta är en generell uppfattning av de sociala förhållandena på den skånska landsbygden före skiftena, och verkligheten var säkerligen betydligt mera komplicerad.

Från en kärna och utåt

De exempel som redovisats ovan bygger på likartat källmaterial som är knutet till vissa geografiska områden, vilka de kan binda samman till enheter. Det finns dock andra sätt att påvisa regionalitet. Vissa forskare utgår från de centrala platser och områden som diskuterats livligt inom järnåldersforskningen på senare år. Till dessa centrala platser definierar man ett omland som många gånger benämnes för region.¹⁸ De centrala platserna särskiljer sig vanligen från andra platser i omlandet genom ett mera varierat och rikare fyndmaterial. Dick Harrison menar att en centralort kan vara »en plats där en eller flera sociala funktioner har koncentrerats på ett sådant sätt att platsen ifråga har kommit att bli regionens dominerande rum«. ¹⁹ Därmed blir det ofta naturgeografi och avstånd som avgränsar dessa regioner, eller uppgifter i de arkivaliska materialen. Gränserna eller ibland gränsområdena mellan olika regioner blir ofta obygd, historiska gränser, kustlinjer och öppet vatten. Ofta kan arkeologiskt och historiskt källmaterial vara snarlikt från två eller flera angränsande regioner. Kärnan, den centrala platsen, uppfattas ofta som autonom och blir därmed den faktor utifrån vilken man definierar området som en enhet. Dessa, ofta svårdefinierade, regioner uppfattas sedan som byggstenar när man försöker att rekonstruera större sociala enheter. Här möter oss alltså en situation där regionaliteten kan delas upp på olika nivåer beroende på vilka utgångspunkter man väljer. Här möter oss också en situa-

tion där regionen, många gånger, blir en hypotetisk skapelse. Än idag finns det en brist på grundläggande regionala studier där man analyserar källmaterial och landskap från ett tvärvetenskapligt helhetsperspektiv, vilket skulle vara nödvändigt.

Nätverk som regioner

Eftersom en region kan definieras utifrån något i källmaterialet som knyter samman ett antal platser till en enhet borde också nätverk kunna räknas som regioner. Väljer man 12 välkända platser från järnåldern i Sydsandinavien (Ribe, Hedeby, Jelling, Gudme/Lundeborg, Tissø, Lejre, Strøby, Uppåkra, Vä, Järrestad, Åhus och Sorte Muld) (fig. 2)²⁰ kan man argumentera för att det finns stora likheter som binder dem samman. Speciella funktioner var knutna till dem som det kommer till uttryck i de särartade arkeologiska materialen. De kan också uppfattas som »dominerande rum« i likhet med Harrisons definition ovan och på platserna finns vanligen speciell bebyggelse.

Ser man till skillnader är dessa också uppenbara. Ingen av platserna har samma kronologiska varaktighet och de fyndmaterial som normalt brukar påträffas på centrala platser är inte representerade på alla platserna. Exempelvis har det inte påträffats några solidi i Uppåkra. Det är uppenbart att varje plats är unik. Är detta platser som är autonoma men som ingår i överregionala nätverk tillsammans med snarlika platser i Sydsandinavien? Är de allierade eller fiender? Är det alternativt platser som ingår i en stor sydsandinavisk region och skillnader har att göra med anpassningar till den ekonomiska och politiska verkligheten under olika perioder?

Ett annat nätverk kan Åhus, Ribe och Hedeby ha ingått i som platser som knyts samman av handel och hantverk inom en stor nord- och östersjöregion. Här

vet vi från historiska källor att det fanns olika sociala och politiska enheter inom detta område. Samtidigt är en plats som Åhus mera lik Ribe än en av järnåldersbyarna i omlandet.²¹

Den grundläggande frågan

Genomgången ovan visar att det finns många sätt att påvisa regioner eller uttryck i källmaterialen med regionala förtecken. Det är också tydligt att uppfattningen av regionernas storlek kan variera högst påtagligt.

Problematiskt kan det bli när man definierar en region utifrån en kategori av källmaterial, men finner att andra typer av källmaterial har en helt annan spridning. Det vanliga är kanske då att man analyserar likheterna och därmed definierar regionen. Vi måste dock vara medvetna om att olikheterna också är naturliga och speglar att samhällena inte var några

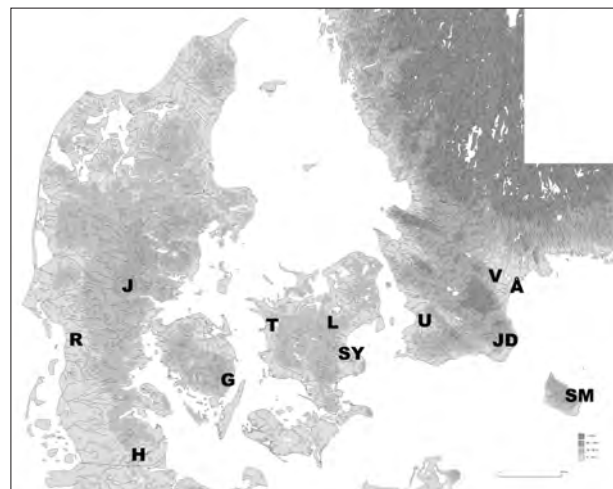

Fig. 2. Är varje plats autonom eller ingår de i olika sociala enheter? R-Ribe, J-Jelling, H-Hedeby, G-Gudme, T-Tissø, L-Lejre, SY-Strøby, U-Uppåkra, V-Vä, Å-Åhus, JD-Järrestad, SM-Sorte Muld.

homogena skapelser. En mångfald av kulturella yttningar kunde samsas inom relativt begränsade områden. Problematiskt blir det också när man försöker att överföra regionala strukturer i källmaterialen till samhällsstrukturer. Här kan man knyta an till den ursprungliga frågan. Kan regionalitet påvisas genom arkeologiskt fyndmaterial? Svaret måste både bli *Ja* eller *Nej, inte enbart*. Allt beror på vilka frågeställningar och förutsättningar man har.

Ja

Ett jakande svar på ovanstående fråga behöver inte vara problematiskt. Det finns en tradition bland arkeologer att använda sig av utbredningskartor där kategorier av fynd eller lämningstyper redovisas. Ofta kan man påvisa uttryck i de arkeologiska eller arkivaliska materialen som samlar sig till vissa områden. Så länge frågeställningar och tolkningar av dessa spridningsbilder är anpassade till den potential som finns i källmaterialet är det tämligen oproblemiskt. En spridning av en speciell typ av keramik till ett visst område kan problematiseras i termer av hantverkstraditioner, och kontaktmönster mellan olika enheter. Problem uppstår om man försöker att överföra spridningsmönster av bara en kategori av källmaterial till komplexa problemställningar om politiska och sociala system.

Nej, inte enbart

Kan man då finna arbetssätt som omfattar många källkategorier som kan ge en bred syn på samhällssystem, människors strategier och anpassningar, och landskapets och samhällets utveckling? Ett antal variabler är viktiga och skall beröras kort nedan. Genomgången skall ses som förslag på hur man kan arbeta med denna typ av frågor och skall avslutas med en applicering på ett historiskt skeende.

Utgångspunkter för en bred analys

En grundläggande variabel är förstås *källmaterialet*, dvs. hur gravmonument, bebyggelse lämningar, fynd, skriftliga belägg, etc., och kombinationer av desamma, skall tolkas. Det finns redan en rad tolkningar i litteraturen, och forskarens roll blir ofta att sluta sig till en speciell tolkning eller att arbeta fram alternativa tolkningar. Som ovan nämnts är det ofta en eller få kategorier av källmaterial som ligger till grund för analyser. Detta är en enkel väg att gå och tolkningar av materialet blir naturligt begränsade. Försöker man istället att sammanställa allt relevant material för att söka en mera nyanserad tolkningsram hamnar man i ett annat dilemma. Problemet ligger i våra egna rutiner när det gäller att strukturera källmaterial och kan sammanfattas i en kort mening. »Vi vet inte vad vi vet«. I otaliga arkeologiska och historiska arbeten, liksom i arkiv och register finns det en stor mängd kataloger och sammanställningar av källmaterial. Även om man försöker att samla allt detta material finns det alltid arkiv, kataloger eller sammanställningar som man inte känner till eller har svårt att tillgodogöra sig. Vi är ofta specialiserade till vissa vetenskapliga discipliner, och kan närma oss andra discipliner närmast på amatörbasis. Författarens åsikt är att man bör försöka sammanställa så många relevanta källkategorier som möjligt i synnerhet om man skall problematisera och diskutera regioner i termer av samhällsstrukturer, historiska processer, mänskliga strategier och kulturlandskapets utveckling. Detta är inte alltid helt enkelt, men att diskutera med andra forskare, anordna seminarier och skapa nätverk, kan vara en fruktbar väg att tillgodogöra sig svårtillgängliga källmaterial.

En viktig aspekt är också att diskutera frånvaron av kategorier av källmaterial från det område man stu-

derar. I synnerhet är detta viktigt om vissa typer av källmaterial finns från angränsande områden.

En annan variabel är uppfattningen av *samhällsstruktur* och *historisk situation* som kan sammanknipas med den region och/eller den tid man analyserar. När det gäller samhällets struktur finns det en uppsjö av modeller om hur det kunde vara organiserat under järnålder och medeltid. I detta modellbyggande är förstås uppfattningen av regionerna viktig. En grundläggande ingång måste vara att alltid vara öppen för flera modeller och inte låsa sig till en. Vi måste också hålla i minne att samhällsstrukturer inte är något statistiskt utan kan variera över tid. När det gäller historiska situationer har dessa relevans först när de skriftliga källorna ger oss någotsånär tillförlitliga uppgifter.

En tredje variabel kan sammanfattas som *samhällsnivåer*. Kan vi bestämma vilka grupperingar eller samhällsnivåer som avspeglas i ett källmaterial? Är det kungar, hövdingar, präster, hantverkare eller bönder? Visar en spridning på en homogen grupp eller är det flera grupper som kan avspeglas i källmaterialet? Vad betyder kontexten? Detta leder osökt in på frågor om innanförskap och utanförskap, etniska och kulturella grupper, mm., som kanske avspeglar sig i ett motsägelsefullt och heterogent material.

En annan variabel kan sammanfattas som *naturgeografi*. Vilka förutsättningar finns det i landskapet som möjliggör försörjning och kontakter resp. var finns begränsningar som försvårar desamma? Kan detta hjälpa till att avgränsa regioner. Här är topografi och avstånd två grundläggande faktorer. Naturgeografin har gjort att vi har små, välavgränsade bygder, ådalar, högplatåer och stora sammanhängande områden, oftast slätter.

Ett viktigt närmande när man arbetar med regioner kan vara att titta på *periferin* av ett spridningsområde, där en företeelse inte längre kan följas. Hur ser öv-

rigt källmaterial ut inom dessa områden? I vissa fall, exempelvis under äldre järnålder i Skåne, är periferin ganska lätt att påvisa. Här börjar periferin där gravanläggningar och områden med fossil åkermark upphör. Ofta finns det källmaterial från få arkeologiska och historiska perioder representerade inom dessa perifera områden, vilket kan underlätta tolkningen av områdenas historiska utveckling. Vi får därmed ett omvänt perspektiv där vi ser bygderna utifrån och inåt, från periferin, och inte tvärtom som är det vanliga.

När man arbetar med spridningsbilder över olika kategorier av källmaterial finner man ofta *anomalier* som faller vid sidan om. I många analyser försöker man att förklara bort dessa eller helt enkelt utesluta dem. Istället bör man göra tvärtom och diskutera anomalier, men med inomkulturella glasögon. Man måste se dem som delar av samhällslivet och kanske får man en ny och nyanserad tolkning av de problemställningar man analyserar.

En sista variabel att arbeta med är *tidsdjupet*. Vad är det för tidsavsnitt som man analyserar? Ibland måste man titta både på perioden innan och perioden efter den man studerar för att kunna få grepp om ett visst skeende. Ofta är det långa tidsdjupet nödvändigt för att åskådliggöra vissa strukturer.

Ett exempel

I det följande skall dessa variabler utvecklas genom att försöka applicera dem på ett källmaterial (fig. 3). Som problemområde har jag valt Skåne för ca 1000 år sedan. Traditionellt menar man att detta är tiden när Skåne integrerades med Danmark och att detta skedde under Harald Blåtand. Den klassiska stereotypen av riksenandet är en tämligen okritisk acceptans av kung Haralds PR-trick på den stora runstenen vid Jelling kyrka, dvs. »vandt sig hele Danmark«. Vann

han sig verkligen hela Danmark eller kan en kritisk granskning av förloppet med utgångspunkt av regionalt betingat källmaterial nyansera denna bild? Strax efter, under tidig medeltid, har vi skriftliga belägg för de skånska häraderna som de första påtagliga regionerna, och dessa möter oss sedermera på kartor från 1600-talet.

Vi utgår från de sju variabler som beskrivits ovan.

Källmaterialet. Slaviskt silver, mynt slagna för Ethelred II av England och runstenar av »efter Jelling«-typ. Förekomsten av Ethelred-mynt och runstenar har översiktligt genomgåts för angränsande områden.

Samhällsstruktur och historisk situation. Den allmänna åsikten är att detta är tiden när Danmark övergår från att vara ett hedniskt ättesamhälle till ett kristet kungadöme. Det finns många åsikter kring just denna tid som inte ryms att diskutera vidare här.

Samhällsnivåer. Det är tydligt att det rör sig om flera samhällsnivåer, exempelvis kungen och, thegnar och drängar som nämns på runstenarna.

Naturgeografi. Det mesta av källmaterialet samlar sig till slättbygder och ådalar i södra och sydvästra Skåne. Detta är områden som idag är odlingsbygder inom låglänta delar av landskapet. De fyndtomma områdena är mestadels skogsklädda och det finns en källkritisk aspekt på detta. Troligen finns det fynd som inte påträffats i skogstrakterna i högre grad än i slättbygdena.

Periferin. I detta fall är preferin tydlig, men samma källkritiska problem gäller som nämndes under naturgeografi.

Anomalier. Två anomalier tas upp i sammanhanget: Uppåkra/Lund och Mölleholmen.

Tidsdjupet. För att kunna sätta in analysen i ett större sammanhang kommer källmaterial från ett längre tidsavsnitt att tas upp. Det rör sig om runstenar,

krigargravar och ringvallsborgar från 900-talet, och skattfynd nedlagda mer än 50 år efter den period som diskuteras.

Jelling-dynastin

De uttryck i källmaterialet som anses påvisa det danska riket under sent 900-tal är bl.a. ryttargravar, trelleborgar och runstenar av »Jelling«-typ.²² Runstenar av »Jelling«-typ och ryttargravar är fenomen som främst koncentrerar sig till Jylland, men det finns också spridda förekomster inom andra delar av Danmark och kring Hedeby. För Skånes del finns det bara en runsten av »Jelling«-typ på sydkusten.²³ Ryttargravar existerar ej. Ett annat fenomen är de stora ringvallsborgar som ibland går under det samlande namnet trelleborgar. För dessa har påpekats skillnader mellan en västlig (Aggersborg, Fyrkat, Nonnebacken) och en östlig (Trelleborg på Själland, Trelleborg i Skåne, Borgeby) grupp. Borgarna i den västliga gruppen är uppförda under en kort period under 900-talet sista fjärdedel och efter en strikt geometrisk grundplan.²⁴ De östliga borgarna är uppförda i flera faser, och är ålderdomliga i sina äldsta delar gentemot de västliga. Alla borgarna har, för dess senare skeden, förknippats med det framväxande danska riket under sent 900-tal. De tidigare skedena, däremot, är ej säkert tidsställda.²⁵ Den senare fasen av Trelleborg på Själland är uppförd 980/981 och ansluter väl till Aggersborg och Fyrkat. De skånska borgarnas senare faser, däremot, visar på avvikelser gentemot de danska.²⁶ Här är dateringarna ett problem. Så länge de skånska borgarnas senare faser inte har daterats får deras knytning till den danska riksbildningen anses som hypotetisk. Slutledningarna av detta är flera. Trelleborgar, ryttargravar och runstenar kan förknippas med Jelling-dynastin, Gorm och Harald Blåtand, och bör ses som vittnes-

börd om en utveckling som främst berör Jylland. Det finns däremot inte mycket i källmaterialet som påvisar att Harald Blåtand och Jellingdynastin någonsin fick kontroll över Skåne. Det är också viktigt att se på material som är äldre än den tid man undersöker och att frånvaron av material är en del av tolkningen.

Slaviskt silver

Kontakter över Östersjön mellan danska och slaviska områden har säkerligen varit vanliga, och vi vet från källorna att Harald Blåtand gifte sig med en dotter till en prins av de västslaviska abodriterna. Haralds son, Sven Tveskägg, gifte sig i sin tur med en polsk prinsessa.²⁷ Dessa bröllop måste ha gynnat kontakterna över Östersjön och har säkert varit politiska, med tanke på de konflikter som fanns mellan daner och tyskar.²⁸ Samtidigt har säkert denna typ av kontakter upprätthållits av andra än kungafamiljen och dessa kontakter kan ha pågått under långa tider. Kanske kan detta ses i förekomsten av slaviskt silver i många av de större skattfynden. Från Skåne finns 12 skattfynd med slaviskt silver som har en förhållandevis jämn spridning till de södra och sydvästra delarna av landskapet (fig. 3). Fynden har tpq. mellan 983-1047, dvs. till långt efter Svens död. Den jämna spridningen talar för att det var många i Skåne som upprätthöll kontakter med slaviska områden, eller rent av att människor från slaviskt område kom att verka i Skåne. Denna »slavinisering«, av Skandinavien har påtalats av Mats Roslund och blir tydlig i tillvekningen av keramik.²⁹ Intressant i detta sammanhang är Mölleholmen (fig.3) i södra Skåne som är en slavisk boplats med datering till 1000-tal.³⁰ Här framträder således ett område (en region) i Skåne där kontakterna över Östersjön bör ha ingått i tidens politiska och sociala liv, och säkerligen har slaver verkat i Skåne och vice

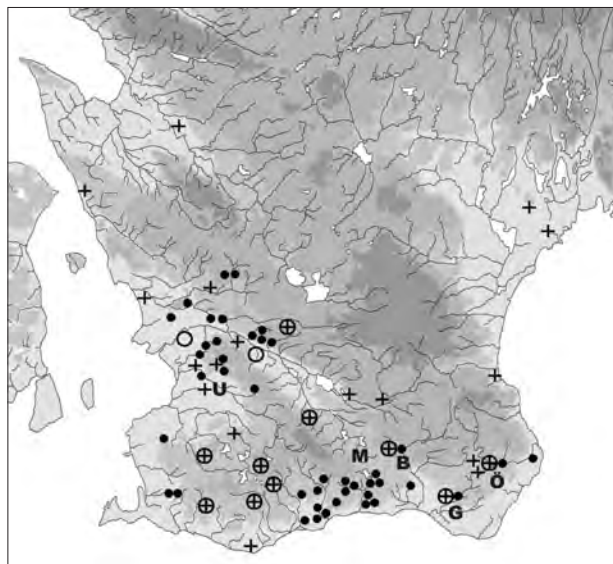

Fig. 3. Ethebred-mynt-kryss. Slaviskt silver-cirkel. Runsten av »efter-Jelling«-typ-punkt, U-Uppåkra, M-Mölleholmen, B-Baldringetorp, G-Glemminge, Ö-Östra Herrestad.

versa. Tydligt är att skattfynden finns inom de områden som ligger närmast de slaviska områdena, medan slaviskt silver saknas i övriga Skåne. Mölleholmen kan uppfattas som en anomali, men sett i ljuset av keramik och silver förefaller den helt naturlig.

Upproret

Källorna berättar om en strid mellan Harald Blåtand och Sven Tveskägg, vilket fick till följd att Sven gjorde uppror och fördrev sin far ur landet 985.³¹ Harald dog året därpå i Jumne (Wollin). Att göra uppror mot kungen betyder att man måste söka stöd hos olika stormän och rekrytera soldater inom olika regioner, både inom och utanför riket. Svens uppror lyckas och han blir ensam kung i landet. Gorm och senare Ha-

rald byggde upp sin maktbas kring Jelling, men platsen tycks endast fungera som Jelling-dynastins säte under en förhållandevis kort period. Det är ologiskt att Sven bygger sin maktbas i närheten av det maktområde där hans far (och fiende) var som starkast.

Runstenar av »efter Jelling«-typ (fig. 3) är historiskt knutna till Sven Tveskägg och anses resta av och för människor som stod kungen nära, eventuellt medlemmar ur hans hird.³² »Efter Jelling«-stenarna är koncentrerade kring Ystad och Uppåkra/Lund i Skåne, och kring Århus, och mellan Viborg och Randers i Jylland.³³ Enstaka stenar finns också på andra håll. Det är troligt att Sven sökte stöd för sitt uppror mot fadern inom just dessa områden, och ett stöd för denna tolkning är en förskjutning av makten österut inom det danska riket under tidig medeltid. Detta visar bl.a. den ställning som Lund och Roskilde kom att få. En tolkning av detta är att det i Skåne och Jylland fanns regioner som stod under starkt inflytande av Sven Tveskägg och hans krigsorganisation. Tolkningen att Sven bygger sin maktbas inom dessa områden gör den traditionella bilden av det danska riksenandet som en process från väster mot öster betydligt mera komplicerad. »Efter Jelling«-stenarna visar inte på nya områden som inlemmades med riket kring Jelling, utan snarare var upproret mot Jelling organiserades.

Krigståg över Nordsjön

Perioden 991-1013 var en tid av attacker mot England från danska och norska vikingar.³⁴ Åtminstone från 994 var Sven Tveskägg delaktig i dessa vikingatåg, vilket ledde till att han erövrade England 1013. Under mellantiden köpte sig den engelske kungen Ethelred II fri genom att betala ut stora summor till vikingarna, i form av s.k. danagäld. En hypotes är att

mynt slagna för Ethelred II ursprungligen kommer från danagälder och spridningen av dessa kan visa var krigare rekryterades till attackerna på England (fig. 3). De myntfynd från Skåne som innehåller Ethelred-mynt har tpq mellan 983-1068. Skattfynd med Ethelred-mynt hamnar därmed i jorden mer än 50 år efter Englands-tågen och detta kan man ställa sig källkritisk till. Samtidigt har vissa ädelmetallfynd en myntsammansättning där äldsta mynt är mer än 200 år äldre än tpq.³⁵ Därmed kan mynt ha tillförts ett ädelmetallfynd vid flera tillfällen, och skatter kan ha gått i arv innan de slutligen grävdes ner. De flesta Ethelred-mynten från det gammeldanska området är funna i Skåne vilket styrker det ovan antagna att Sven Tveskägg hade goda militära förbindelser i denna landsdel.

Tolkning med regionala förtecken

En titt på fig. 3 visar att de tre källkategorierna slaviskt silver, runstenar av »efter Jelling«-typ och Ethelred-mynt har olika spridning i Skåne. Tolkningen av detta kan skissas brett. I sydöstra Skåne finns tre platser, Glemminge, Baldringe och Östra Herrestad (fig. 3), med alla tre källkategorierna. Runstenarna är desutom resta för »thegnar« som anses vara välättade stormän av hög börd. Förmodligen fanns det inflytelserika grupper i denna del av Skåne innan 900-talet till vilka dessa stormän kunde räkna sina anor.³⁶ Stormännen under 900-talet var tillräckligt inflytelserika för att etablera kontakter med de slaviska områdena och de bistod kung Sven under anfällen på England, där de bl.a. fick del av danagälden. De ernådde höga positioner (»thegnar«) och kan ha tagit aktiv del i de processer som ledde till att Skåne blev en del av det danska riket. Slutligen reste de runstenar för att markera den position de ernått under kanske två generationer.

Koncentrationen av »efter Jelling«-stenar vid skånska sydkusten (fig.3) berättar förmodligen en annan historia. Här finns inte samma kontinuitet tillbaks i tiden som inom områdena österut, och västerut.³⁷ Här finns ej heller några fynd av slaviskt silver eller Ethelred-mynt. Området var närmast en gränsbygd, möjligen med en lös social struktur. Koncentrationen med runstenar bör därför förknippas med en speciell historisk situation. Fem stenar är resta för »drängar«, troligen välättade yngre män med nära knytning till en krigarorganisation. Var detta krigare i kung Svens hird som gavs land för sina militära tjänster, både vid maktövertagandet och under Englandstågen? Intressant är att runstenarna koncentrerar sig till Ljunits och Herrestads härader, och kanske är runstensresandet embryot till uppkomsten av dessa två härader. Skulle hirdmännen framgent också organisera sig i militära enheter? Detta kan vara *en* handfast förklaring till den omdiskuterade uppkomsten av härader.³⁸

Flera silverfynd från sydvästra Skåne innehåller slaviskt silver och Ethelred-mynt (fig.3), eller bara Ethelred-mynt. På ingen av dessa platser restes »efter Jelling«-stenar. Här finns således människor som hade förbindelser med slaviska områden och också var delaktiga i Englandstågen. De fick del av danagälden men här fanns förmodligen ett annat förhållande till kungen än längre åt öster. Sydvästra Skåne kan sedan gammalt ingått i ett större område, där Uppåkra och dess härskare kan ha spelat en framträdande roll, såväl administrativt som politiskt. Det är kanske detta nätverk som hjälper Sven Tveskägg att störta sin far från tronen, och här ligger en stor del av den bas som sedermera Lund byggs upp kring. Behovet för vasaller kan här, nära de centrala platserna, ha varit mindre uttalat.

Slaviskt silver, runstenar av »efter Jelling«-typ och Ethelred-mynt finns också från andra delar av Skåne (fig. 3). Ethelred-mynt har den största spridningen och finns från flera delar av landskapet. Detta kan betyda att krigare till Englandstågen rekryterades från stora delar av Skåne, utan att för den skull tillhöra hirden. Slaviskt silver är endast påträffat i södra och sydvästra Skåne, dvs. de delar som ligger närmast de slaviska områdena. Alla tre kategorierna av källmaterial är påträffade i en markant koncentration runt Uppåkra/Lund (fig. 3), men inte i samma tydliga mönster som i södra Skåne. I södra Skåne var makten lokalt i händerna på »thegnar«, »drängar« och andra stormän under den tidiga danska perioden. Området runt Uppåkra/Lund var förmodligen mera direktstyrt av regionala kungar/stormän i Uppåkra och sedermera av de danska kungarna. Tydligt var de som hade slaviska kontakter, de som var med på Englandstågen och de som reste »efter Jelling«-stenar olika sociala grupper inom detta område. Detta står i kontrast till förhållandena i södra Skåne. Halva Skåne kan ses som en periferi i denna studie och de källkritiska aspekterna har påtalats ovan. Spridningen av silverfynd är den minimala, medan spridningen av runstenar troligen är representativ. Denna breda genomgång indikerar att olika regioner i Skåne (och inom det gammeldanska området) kan ha spelat olika roller för samhällets utveckling vid övergången mellan järnålder och medeltid.

Regioner eller något annat?

I denna uppsats har tre typer av källmaterial, slaviskt silver, runstenar av »efter Jelling«-typ och Ethelred-mynt, diskuterats. En rad andra källor, både arkeologiska och historiska har också funnits med i diskussionen. En rad regionala mönster har kunnat påvisats

vilka givits tolkningar inom både arkeologiska och historiska ramar. I detta perspektiv kan regionalitet (eller vad man vill kalla det) påvisas med hjälp av arkeologiskt fyndmaterial. Vi måste bara vara medvetna om ett par saker.

Hade man valt att infoga ytterligare ett antal källkategorier hade man kunnat få en mera nyanserad bild, men också en mera svårtolkad bild med regionala mönster som gått in i varandra. Man hade också fått lägga ner betydligt mera arbete för att sammanställa källorna och tolka dem.

Till sist. Regionalitet är inte en spridningskarta och en spridningskarta är inget mål i sig. Innan vi börjar med regionala studier måste vi bestämma vad som skall ingå i regionaliteten och vi måste veta vad vi skall ha regionaliteten till. Frågeställningarna är absolut grundläggande.

Referenser

- 1 Nicklasson 1997.
- 2 Hansen 1987.
- 3 Jfr Hårdh 1976a; 1976b.
- 4 von Heijne 2004.
- 5 Madsen 1991 s. 228ff.
- 6 Andréén 1983.
- 7 Ringtved 1988.
- 8 Fabech & Ringtved 1995 s. 26ff.
- 9 Fabech 1993.
- 10 Ringtved 1999 s. 57ff.
- 11 Svanberg 2003 s. 139-154.
- 12 Jfr Anglert 1995; Skansjö 1997 s. 35f.
- 13 Helgesson 2002 s. 75f.
- 14 Jönsson & Pedersen 2003.
- 15 Riddersporre 1996; Nielsen 1984.
- 16 Campbell 1928.
- 17 Dahl 1942.
- 18 Fønnesbech-Sandberg 1991 fig. 8; Fabech & Ringtved 1995 s. 24ff.; Helgesson 2002 s. 156f.; Söderberg 2005 s. 329ff.
- 19 Harrison 1997.

- 20 Helgesson 2002 s. 47-73; Jensen 2004.
- 21 Callmer 1994.
- 22 Randsborg 1980 s. 167ff.
- 23 ibid. fig. 5.
- 24 Olesen 2000; Helgesson 2002 s. 204.
- 25 Jfr Olesen 2000.
- 26 Jfr Svanberg & Söderberg 1999 s. 44.
- 27 Randsborg 1980 s. 22.
- 28 ibid.
- 29 Jfr Roslund 2001.
- 30 Kelm 2000.
- 31 Randsborg 1980 s. 22; Staecker 1999 s. 358f.
- 32 Randsborg 1980 s. 27.
- 33 ibid. s. 30.
- 34 Randsborg 1980 s. 14; Svanberg 1999 s. 34f.
- 35 Jfr Hårdh 1976b s. 33ff.
- 36 Jfr Helgesson 2002; Söderberg 2005.
- 37 Helgesson 2002 s. 195.
- 38 Jfr Andréén 1983.

Litteratur

- Andréén, A.: Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 49, 1983.
- Anglert, M.: Kyrkor och herravälde. *Lund Studies in Medieval Archaeology* 16, 1995.
- Callmer, J.: Trading Places, centres and Early Urban Sites. *Developments Around the Baltic and the North Sea in the Viking Age* (red. B. Ambrosiani, & H. Clarke). Birka Studies 3, Stockholm 1994.
- Campbell, Å.: *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet*, Uppsala 1928.
- Dahl, S.: *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse och näringsgeografi före 1860*, Lund 1942.
- Fabech, C.: Skåne – et kulturelt og geografisk grænseland i ældre jernalder og i nutiden. *TOR* 25, 1993.
- Fabech, C. & J. Ringtved: Magtens geografi i Sydsandinavien – om kulturlandskap, produktion og bebyggelsemønstre. *Produksjon og samfunn. Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granvolden 7.-10. mai 1992* (red. Heid Gjøstein Resi). Varia 30, Universitetets Oldsaksamling, Oslo 1995.
- Fønnesbech-Sandberg, E.: Centralmagt, centre og periferi i Danmarks folkevandringstid. *Sentrum – Periferi. Sentra og sentrumdannelse; gen- nom førhistorisk og historisk tid.* (red. B. Wik.), Trondheim 1991.

- Hansen, U. Lund.: Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas. *Nordiske Fortidsminder*, serie B bd. 10, 1987.
- Harrison, D.: Centralorter i historisk forskning om tidig medeltid. »...gick Grendel att söka det höga huset...« *Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder* (red. J. Callmer & E. Rosengren). Hallands Läns museers Skriftserie No 9 / GOTARC C. Arkeologiska skrifter No 17, Halmstad 1997.
- Heijne, C. von: *Särpräglat : Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800-1130)*. Stockholm Studies in Archaeology 31, Stockholm 2004.
- Helgesson, B.: *Järnålderns Skåne. Samhälle, centra och regioner*. Uppåkrastudier 5. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° No. 38, Lund 2002.
- Hårdh, B.: *Wikingertidliche Depotfunde aus Südschweden. Probleme und Analysen*. Acta Archaeologica Lundensia series terita in 8° minore nr. 6, Bonn/Lund 1976a.
- Hårdh, B.: *Wikingertidliche Depotfunde aus Südschweden. Katalog und Tafeln*. Acta Archaeologica Lundensia series prima in 4° nr. 6, Bonn/Lund 1976b.
- Jensen, J.: *Danmarks Oldtid. Yngre Jernalder og Vikingetid 400 e.Kr.-1050 e.Kr.*, København 2004.
- Jönsson, B. & E.A. Pedersen: Rönjningsröseområdet i Rydaholms socken, Finnveden, Småland. *Rönjningsröseområden på sydsvenska höglandet*. Arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar (red. M. Widgren). Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen nr 117, Stockholm 2003.
- Kelm, R.: *Mölleholmen. Eine slawische Inselsiedlung des 11. Jahrhunderts in Schonen, Südschweden*. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 74, Lund 2000.
- Madsen, H.J.: Vikingetidens keramik som historisk kilde. *Fra stamme til Stat i Danmark, 2. Høvedingesamfund og Kongemagt* (red. P. Mortensen & B.M. Rasmussen). Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2, Viborg 1991.
- Nicklasson, P.: *Svärdet ligger inte. Vapenfynd från äldre järnålder på Sveriges fastland*. Acta Archaeologica Lundensia series in 4° N° 22, Stockholm 1997.
- Nielsen, V.: Prehistoric field boundaries in Eastern Denmark. *Journal of Danish Archaeology* 3, 1984, s. 135-163.
- Olesen, M.B.: Trelleborg eller ej? – om den skånske trelleborgs tilknytning til de danske ringborge. *Kuml* 2000, s. 91-112.
- Randsborg, Klavs: *Viking Age Denmark. The formation of a state*. London 1980.
- Riddersporre, M.: Kungsmarken. Ett landskapshistoriskt dokument. *Lunds Akademiska Golfklubb. Jubileumsskrift*, Lund 1996.
- Ringtved, J.: Jyske gravfund fra yngre romertid og ældre germantid. Tendenser i samfundsudviklingen. *KUML* 1986, Århus 1988.
- Ringtved, J. 1999. The geography of power: South Scandinavia before the Danish kingdom. *The making of kingdoms* (red. T. Dickinson & D. Griffiths). Anglo-saxon Studies in Archaeology and History 10, Oxford 1999.
- Roslund, M.: *Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300*. Vetenskaps societeten i Lund, Bjärnum 2001.
- Skansjö, S.: *Skånes historia*, Lund 1997.
- Staecker, J.: *Rex regum et dominus minorum. Die wikingertidlichen Kreuz- und Kreuzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. Lund Studies in Medieval Archaeology 23, Stockholm 1999.
- Svanberg, F.: *I skuggan av vikingatiden. Om Skåne, Halland, Blekinge och Själland*. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series no 66, Lund 1999.
- Svanberg, F.: *Death Rituals in South-East Scandinavia AD 800-1000. Decolonizing the Viking Age 2*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 4° No. 24, Malmö 2003.
- Svanberg, F. & B. Söderberg: Den vikingatida borgen i Borgeby. *Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge I*, Malmö 1999.
- Söderberg, B.: *Aristokratiskt rum och gränsöverskridande. Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600-1100*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar Skrifter No 62, Lund 2005.

Andra källor

FMIS Riksantikvarieämbetets informationssystem för forn- och kulturlämningar: www.raa.se.

Kulturelle forskelle, sociale netværk og regionalitet i vikingetidens arkæologi

Af Søren M. Sindbæk

Kulturelle forskelle og regionalitet har aldrig stået stærkt i fokus i Sydsandinaviens vikingetidsarkæologi. Årsagen ligger til dels i en forskningstradition, der har understreget centralmagt og organisation, men udspringer også af karakteren af de arkæologiske kilder. Indtil for få år siden var det arkæologiske materiale fra perioden i Danmark, grave til dels undtaget, af så beskedent omfang, at det var svært at kunne give grundlag for sammenlignende analyser. En voksende interesse for regionalitet i de senere år er derfor fortrinsvis kommet til udtryk i studier af enkeltregioner.¹ Sammenfattende, overregionale analyser har manglet eller er forblevet *en torso*.²

En række studier har påvist interessante udbredelser i et overordnet skandinavisk perspektiv, heriblandt monumenter, runesten, skattefund og smykker. Nye værker har i de seneste år suppleret billeder med vigtige fundgrupper som skibe og mønter.³ De vigtigste nye bidrag til emnet koncentrerer sig dog om gravfund.⁴ Fokuseringen på grave er berettiget, for så vidt grave ikke blot er en af de hyppigste fundgrupper fra perioden, men samtidig er et særligt fremhævet og betydningsladet kulturelt felt.⁵ Hvor vigtige kulturelle udtryk, grave og dødsritualer end er, så er de dog kun ét udtryk blandt mange, og deres meddelingskraft kan veksle i frustrerende grad. Mens begravelsestraditioner i visse områder har efterladt righoldige arkæologiske spor, fremstår andre områ-

der mere utydelige eller direkte stumme. Og mens den rituelle iscenesættelse i sene hedenske grave kan fremtræde næsten prangende, så bragte kristendommens ankomst i det sene 10. årh. snart alle regionale forskelle ind under en fælles norm.

Inden for de sidste to årtier er en anden gruppe af arkæologiske fund imidlertid vokset fra et lejlighedsvist sideblik til en mulig hovedkilde til belysning af regionale kulturforskelle. Hundrevis af de tidligere så sjældne bebyggelser er siden 1980'erne blevet undersøgt, fortrinsvis gennem det stadigt stigende antal af nødudgravninger. I modsætning til grave er de fund og anlæg, der træffes på bebyggelser, et sammenbragt resultat af mange hændelser. I visse henseender giver det en bedre basis for sammenlignende studier end den strengt ritualiserede praksis, der kendetegner gravlæggelserne.

I lang tid var selve den massive tilvækst en bremse for en mere overordnet behandling af materialet – især fordi resultaterne af de mange udgravninger ofte er forblevet i museernes arkiver og magasiner. Siden slutningen af 1990'erne er flere oversigter imidlertid blevet samlet og gør det nu muligt at kaste sig ud i en samlet, om end summarisk behandling af materialet.⁶

De iagttagelser, som i det følgende skal diskuteres, bygger på en samlet gennemgang af udgravede bebyggelser i Danmark, Sydsverige og Nordtyskland, hvor der er identificeret mindst ét hus fra perio-

den 700-1100.⁷ Registreringen omfatter 237 pladser i Danmark, 141 i Sydsverige og 105 i Nordtyskland. For Danmark og Sydsveriges vedkommende beløber dette sig til en næsten komplet liste over relevante udgravninger, med forbehold dog for fund fra de seneste år. For Nordtyskland har de tilgængelige optegnelser været mindre komplette, og det registrerede udgør derfor en mindre – om end stadig væsentlig – andel af de undersøgte pladser. Blandt de mange pladser rummer nogle tydelige spor efter dusinvis af bygninger og tusindvis af genstande; andre omfatter blot delvist bevarede huse og enkelte oldsager. Den tilgængelige dokumentation varierer fra omfattende publikationer eller arkivrapporter til foreløbige meddelelser og ubearbejdede noter. De iagttagelser, som skal drøftes her, koncentrerer sig foruden bygningsspor om de fundgrupper, som bevares bedst og findes i størst antal, det vil især sige genstande af sten og keramik.

I fugleperspektiv fordeler udgravningerne sig over næsten alle områder af Sydsandinavien (fig. 1). Tætte koncentrationer ses i områder med omfattende moderne anlægsaktivitet, især Øresundsregionen og egnene omkring Esbjerg og Herning. Til gengæld er der ikke undersøgt nogen pladser i det sydsvenske indland og kun meget få på de syddanske øer. Disse tomme områder afspejler fravær af arkæologiske undersøgelser snarere end fravær af bebyggelse. Talrige skattefund, grave og andre fund fra vikingetiden er kendt fra Sydøstdanmark. I de sydsvenske skov- og fjeldområder var vikingetidsbebyggelsen givetvis mindre tæt end på de frugtbare kystsletter, men beboede bygder forekom dog, som tilstedeværelsen af gravpladser viser. Beklageligvis udelukker materialets fordeling altså sammenligning med flere områder, der kunne være højst interessante at undersøge.

På grund af den uens fordeling af pladserne er der betydelig forskel på, hvilken grad af detaljering, der kan opnås i forskellige regioner. I visse områder af den vestsånske slettebygd ligger de arkæologiske undersøgelser så tæt, at man i princippet ville kunne bekræfte lokale udbredelsesområder af en størrelsesorden ned til mindre end 5 km i radius, f.eks. inden for et enkelt herred. I andre egne kan tallet være så meget som fem gange så højt. Materialets kronologiske opløsning er gennemgående lav. De fleste inventarer kan bredt henføres til en ældre periode (ca. 700-950 e.Kr.) eller en yngre (ca. 950-1100). Fra perioden efter 1100 er markant færre bebyggelser undersøgt, og deres arkæologiske udsagn er generelt ringere, da bygningerne fra denne periode generelt rummer færre nedgravede konstruktionselementer og dermed samtidig bevarer færre genstandsfund. Bebyggelser fra denne periode er derfor ikke medtaget i nærværende undersøgelse.

Østersøgrænsen

Vikingetidens skandinaviske lande havde mange kulturelle lighedstræk. Mange elementer af såvel aristokratisk som dagligdags materiel kultur kunne, som det også ses i det arkæologiske materiale, findes i alle de nordiske lande i vikingetiden. Når tilsvarende ting mødes uden for Skandinavien, kan de ofte forbindes til skandinaviske emigranter. I Vadehavsområdet viger de skandinaviske elementer til fordel for det, som allerede samtidige kilder udpeger som det frisiske område, samt længere inde i landet til fordel for sakserne – i begge tilfælde, så vidt det tegner sig i det arkæologiske materiale, gennem områder med gradvis blanding.

Mod sydøst grænsede det skandinaviske kultur- og sprogområde imidlertid siden det 7. årh. op mod

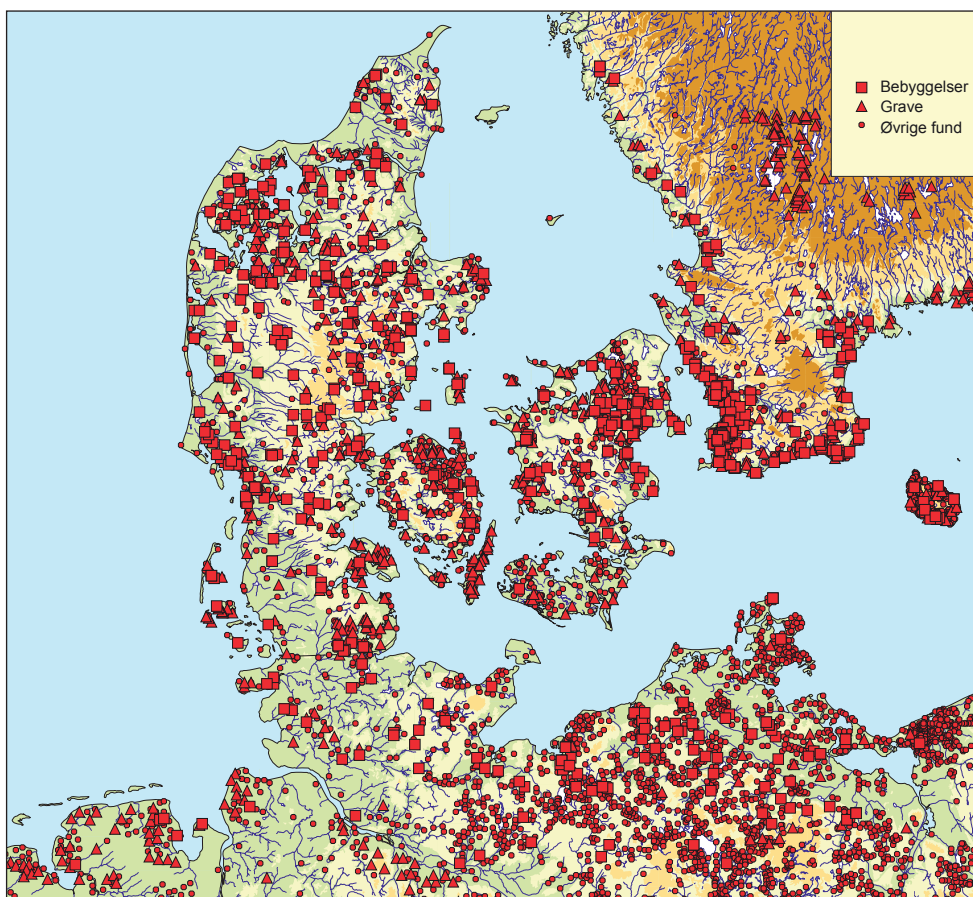

Fig. 1. Arkæologisk undersøgte bebyggelser (firkanter), grave (trekanter) og andre fundsteder (prikker) i Sydskandinavien og Nordtyskland fra perioden ca. 700-1100. Se sidste note for nærmere beskrivelse af kortgrundlaget.

mere fremmedartede naboer – de slaviske bosættelser langs kysterne af Den vestlige Østersø.⁸ I sproglig henseende, og uden tvivl også i kulturel, var den slavisk-skandinaviske grænse markant. Den kan derfor tjene som et udgangspunkt for at sammenligne og vurdere de arkæologiske levns udsagn. I de senere år har en række studier udforsket kontakter og ligheder mellem vikingetidens slaver og skandinaver.⁹ På trods

heraf står det klart, at en stor gruppe materielle kulturelementer følger den sproglige grænse nært.

Den mest iøjnefaldende arkæologiske forskel mellem skandinaverne og østersøslaverne er keramikinventarerne. Slavisk keramik fra ældre vikingetid, eller den mellemslaviske periode, omfatter mange kar dekoreret med kamstik- og stregornamenter, hyppigst de såkaldte Fresendorf- og Menkendorftyper.¹⁰

En andet meget udbredt og karakteristisk hverdagsgenstand fra slaviske bebyggelser er symmetrisk bikoniske tenvægte af brændt ler. Begge disse elementer findes lejlighedsvis i Sydskandinavien, fortrinsvis på kystnære bebyggelser (fig. 2). Tekniske analyser af Fresendorffkar fundet i Skåne har påvist, at nogle kar var indført, mens andre var lokalt fremstillede, måske af slaviske tilrejsende.¹¹ Den begrænsede forekomst af disse typer i Sydskandinavien står dog i stærk kontrast til den tætte udbredelse i områderne syd for Østersøen. Snarere end kulturelle påvirkninger viser de tilstedeværelsen af individer med en fremmed kultur.

Tilsvarende er flere genstande, der er almindelige i Sydskandinavien, nærmest fraværende syd for Østersøen. Et tydeligt eksempel er kogekar af klæbersten, der findes hyppigt i bebyggelser i Danmark og Sydvestsverige, og som undtagelsesvis kan træffes på kystpladser i det slaviske område, men aldrig på indlandspladser hér (fig. 2). Ligesom mellemslavisk keramik i Skandinavien er de sandsynligvis efterladt af fremmede besøgende på de større havnepladser. De pladser, det drejer sig om – Wolin, Ralswiek og Oldenburg – er alle kendt for mange spor efter skandinaviske kontakter.

Omfanget af de slavisk-skandinaviske forbindelser i 900-tallet bevidnes af slaviske smykketyper i skandinaviske skattefund eller af sene Hedebymønter i det slaviske område.¹² Det understreges yderligere af brud-sølv-skattene, hvis sammensætning og fragmentering udviser parallelle træk i Østdanmark og syd for Østersøen.¹³ Alt dette viser, at den kulturelle grænse ikke blev opretholdt på grund af mangel på kontakt, men ved forsætligt fravalg.

Mange andre ting understreger den slavisk-skandinaviske grænse. Skandinaviens store stolpebyggede huse var fraværende blandt slaverne (fig. 3), ligesom der

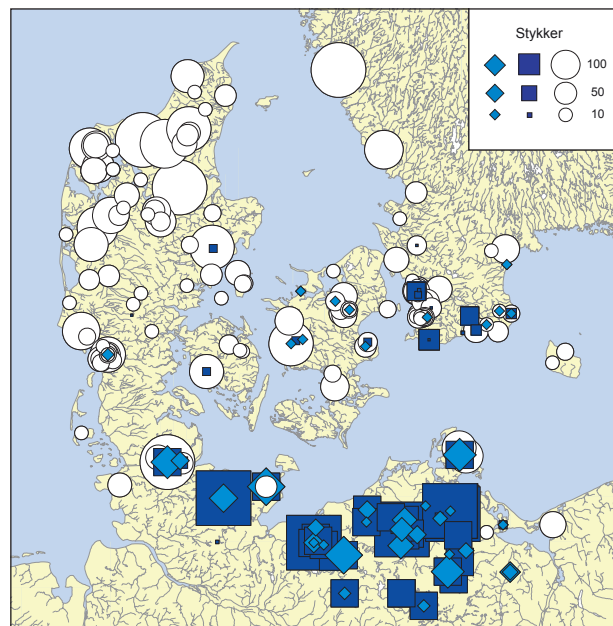
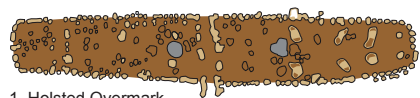

Fig. 2. Tre almindelige typer genstandsfund fra bopladser, som fremhæver den slavisk-skandinaviske kulturgrænse: mellemslavisk keramik (blå firkanter), symmetrisk bikoniske tenvægte af ler (blå ruder) og klæberstenskar (hvide cirkler). Små cirkler angiver bebyggelser uden registrerede oplysninger om fund af de pågældende typer.

ikke findes runesten hér. Det slaviske områdes mange voldanlæg med massive, indre trækonstruktioner, havde til gengæld ikke direkte paralleller i Sydskandinavien.¹⁴ Skibe og både fra vikingetid og middelalder i Mecklenburg og Pommern havde bordplankerne fæstnet med trænagler, i modsætning til de skandinaviske både, der var samlet med jernnagler, eller Nordsøens både, der byggedes med nagler og jernsøm.¹⁵ Vikingetidens grave i Sydskandinavien tæller mange jordfæstegrave, mens slaverne udelukkende lader til at have praktiseret ligbrænding.¹⁶ Mange almindelige skandi-

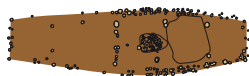
1. Holsted Overmark

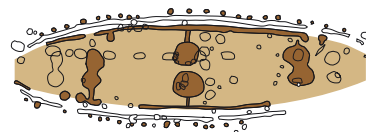
2. Vorbasse CCIII

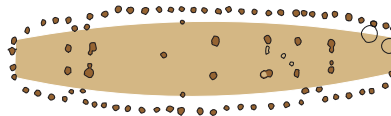
3. Sædding III

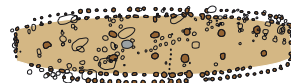
4. Tæbring VII

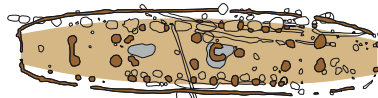
5. Tissø, fase 3

6. Toftegård 5

7. Runegård XX

8. Jærrestad 8

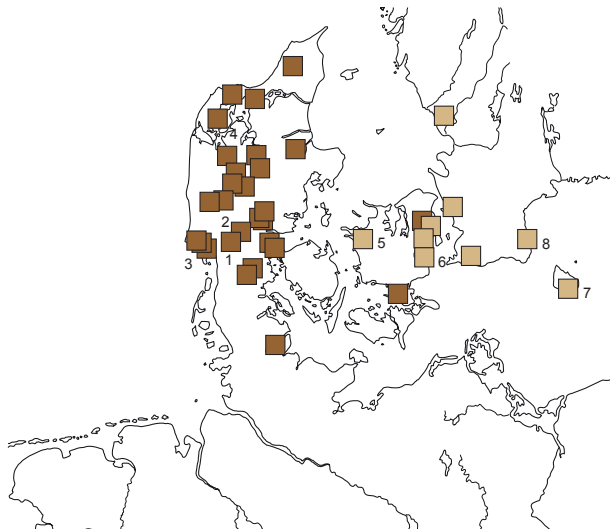

Fig. 3. Eksempler på huse af »tøftegårdstype« og »vorbassestype« i ældre vikingetid samt kort over udbredelsen af de to hustyper. Husplanerne er omtegnet efter: 1. Knudsen 1998, 2. Hvass 1980 3. Stoumann 1980; 4. Mikkelsen m.fl. (i tryk); 5. Jørgensen 2003; 6. Tornbjerg 1998; 7. Watt 1983; 8. Söderberg 2003.

naviske smykketyper, dragttilbehør og hverdagsgenstande findes kun undtagelsesvist på slaviske pladser og omvendt. Det gælder også flere af de typer, der er kortlagt her (f.eks. fig. 4). For en samtidig vil det kulturelle skel mellem slaver og skandinaver givetvis have vist sig endnu tydeligere i aspekter af økonomi, bebyggelsesmønster og kulturlandskab – forskelle, som det imidlertid i dag er vanskeligere at påvise gennem en direkte, arkæologisk sammenligning.

Fra slutningen af 900-tallet ændrede keramikfremstilling såvel hos slaverne som i dele af Skandinavien stærkt karakter. Den såkaldte Østersøkeramik eller bånd-fure vare, som er et hovedelement i østersøslavisk og østskandinavisk lertøj i det 11. og 12. årh., er

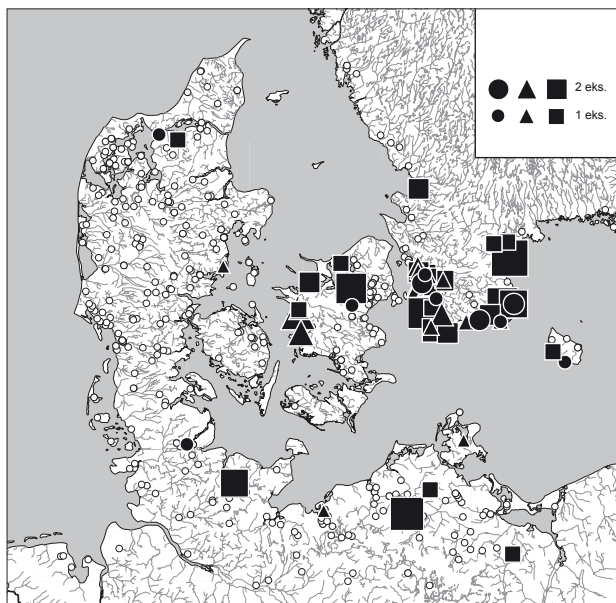

Fig. 4. Nogle udbredelser, som fremhæver Storebæltsgrænsen: kopper med knopornament (cirkler), kuppelformede sandstenstenvægte med fureornamenter (trekanter) og rektangulære hvæssesten af sandsten (firkanter).

delvist dannet på drejeskive og dekoreret med horizontale furer og pålagte lister. Østersøkeramik er ofte blevet beskrevet som nært knyttet til slaverne og bedømt som spor efter massiv slavisk indflydelse i Sydskandinavien. Selvom teknologien sandsynligvis er indført af slaviske pottemagere, viser nærmere studier, at hovedparten af de Østersøkar, der er fundet i Sydskandinavien, også er fremstillet her. I mange tilfælde kan de klart skelnes fra samtidig keramik i det slaviske område. Formen afspejler ofte ældre skandinavisk tradition, deriblandt særttyper som hængekar med opstående ører (hvorom mere nedenfor). Omvendt blev en række former, som var almindelige syd for Østersøen, sjældent eller aldrig kopieret i Skandinavien. Det gælder bl.a. fade og kar med låg (»Bobzin-kar«).¹⁷ Det, som blev overført til Skandinavien, var ikke så meget et slavisk kulturelt udtryk som en teknologisk innovation: den langsomme drejeskive og de teknikker og dekorationsformer, som var forbundet med brugen af den.¹⁸ De blev i første omgang taget i anvendelse hos slaverne og dernæst overført af slaver til Skandinavien. De færdige produkter fik dermed tydelige ligheder i de to områder, men den kulturelle grænse forblev utvetydig.

Ud over at påvise en betydelig grænselinje for materiel kultur, så viser udbredelserne langs Den vestlige Østersø, at det, der fremstod som en skarp sproglig grænse, og som i samtidige skriftlige kilder også udpeges som en kulturel og politisk grænse, i dette tilfælde også viser sig også som en markant grænse for materiel kultur. Skønt fundene påviser kontakter mellem slaver og skandinaver, så fik disse kontakter ringe indflydelse på de regionale traditioner. Eksemplet illustrerer samtidig en anden vigtig iagttagelse for tolkningen af arkæologiske udbredelsesmønstre: Regionalt adskilte traditioner viser sig ikke

som skarpt afgrænsede zoner, men opblandes i kraft af omrejsende personer. Selv en meget klar kulturgrænse som denne fremtræder derfor i kraft af variationer i fundenes hyppighed og kontekst frem for som et kategorisk fravær af bestemte typer.

Storebæltsgrænsen

Mens den slavisk-skandinaviske grænse er veletableret i billedet af vikingetidens Nordeuropa, så er en anden og næsten lige så tydelig kulturgrænse sjældent blevet påpeget. Den deler Danmark i en østlig og vestlig del gennem Storebælt.

Storebæltsgrænsen viser sig måske tydeligst i byggeskik. Vikingetidens arkitektur er i mange henseender en tabt kunst. Alligevel afslører de nedgravede stolpespor, som ofte er de eneste bevarede levn, interessante forskelle (fig. 3). I Østdanmark blev sindrige kombinationer af parvise stolper, enkeltstående søiler og ydre støttestolper siden 700-tallet anvendt som støtte for tagkonstruktioner, tilsyneladende med det formål at opnå store, åbne boligrum.¹⁹ Typen kendes bl.a. fra bopladsen Toftegård ved Strøby på Stevns.²⁰ I Vestdanmark blev spændet mellem husenes parvise bærende stolper derimod på samme tid gradvist øget og stolperne rykket nærmere mod ydervæggene, tilsyneladende ud fra et tilsvarende sigte.²¹ Huse af denne type er kendt fra mange pladser i Jylland, men måske bedst fra udgravningerne i Vorbasse.²²

Et skel mellem øst og vest gennem Storebælt tegner sig også i keramiktraditionerne, hvor fladbundede kar dominerer i Østdanmark, mens rundbundede er almindeligst i vest.²³ Skellet mellem rund- og fladbundet keramik fortsætter hinsides Sydsandinavien og deler det nordeuropæiske lavland i to regioner omkring henholdsvis Nord- og Østersøen. Opdelingen fortsætter ind i 1000- og 1100-årene, hvor

den fladbundede, fureornamenterede Østersøkeramik som nævnt vandt indpas i øst, mens udekorerede kuglepotter i den nordtyske *Kugeltopf*-tradition blev almindelige i vest.²⁴

Endnu flere træk fremhæver den samme grænse (fig. 4). En type små keramikopper med knopornamenter findes kun øst for Storebælt. Tenvægte i Jylland og på Fyn er næsten altid koniske og fremstillet af brændt ler, mens de fra Østdanmark fortrinsvis er udskåret af sandsten. En karakteristisk type af kuppelformede, fureornamenterede sandstenstenvægte findes næsten udelukkende på Sjælland og i Vestskåne. Inden for den samme region findes sandsten ofte anvendt i supplement til skifer som materiale for regulære, firesidede hvæssesten. Dertil kan nævnes, at 900-tallets ryttergrave og vognfadingsgrave kun undertagelsesvis er fundet øst for Storebælt, i tydelig kontrast til de mange eksempler fra Jylland og Fyn.²⁵

Storebæltsgrænsen markerer en klar, kulturel skillelinje, men er alligevel væsentligt forskellig fra Østersøgrænsen. Runeindskrifter forsikrer os om, at det samme sprog blev talt på begge sider af bæltet, og i mange kulturelle forhold er de to regioner umulige at skelne fra hinanden. Selv i de udbredelser, som aftegner grænsen, er overlappningen betydelig. Grænsen mellem flad- og rundbundet keramik fremtræder som en forskel i relativ hyppighed, ligesom grænsen mellem tenvægte af sandsten og brændt ler. Hvis disse genstande kan betragtes som tilhørende adskilte regionale traditioner, på linje med de, som definerede den slavisk-skandinaviske grænse, så må det inddebære, at der foregik betydeligt mere samfærdsel og udveksling imellem disse regioner. Skønt mange kulturelle skel løb sammen langs Storebælt, fremtrådte de altså på baggrund af betydeligt tættere relationer, end der herskede mellem slaver og skandinaver.

Øst- og Vestjylland

Såvel øst som vest for Storebælt kan der udpeges flere kulturelle grænselinjer, der dog alle fremtræder mindre markante end de første to.

I Vestdanmark adskilte de sparsomt befolkede områder langs den jyske højderyg to regioner, vendt mod henholdsvis Nord- og Østersøen. Langs vestkysten marker en række elementer indflydelser fra det frisiske og til dels det frankiske område (fig. 5). På De nordfrisiske Øer og langs vadehavskysten findes indtil 800-tallet urnegrave, der formodentligt tilhører en frisisk befolkning.²⁶ Muschelgrus-keramik, en vare der er magret med knuste muslingeskaller, forekommer hyppigt i de samme områder, og findes desuden indført på flere pladser i Sydvestjylland. Badorf-type keramik fra Köln-området har en sporadisk udbredelse i de samme områder, med undtagelse af handelsknudepunkterne Ribe og Hedeby, (og i øvrigt Åhus i Østskåne), hvor de hyppige fund uden tvivl skyldes tilrejsende. Et andet rhinlandsk produkt forekom mere regelmæssigt i Vestjylland: Kværnsten af Mayen-basalt er fundet sporadisk i alle dele af Danmark og i det vestlige Østersøområde, men deres koncentration langs Vesterhavskysten er umiskendelig. I andre områder blev kværnsten fortrinsvis fremstillet af lokale materialer som granit, eller i Skåne ofte af sandsten.

Genstande og materialer som disse, der ikke var lokalt fremstillet, men blev erhvervet gennem udveksling, kan forekomme mindre egnede som kilder til forståelsen af kulturelle grupper og skel. Det er sandt for så vidt deres udbredelse også er påvirket af tilgængelighed, samt ikke mindst af opfattelsen af det fremmede. De valg, der ligger i at opretholde forbindelser med visse områder og modtage ting herfra, er dog ikke nødvendigvis så forskelligt fra de, der frem-

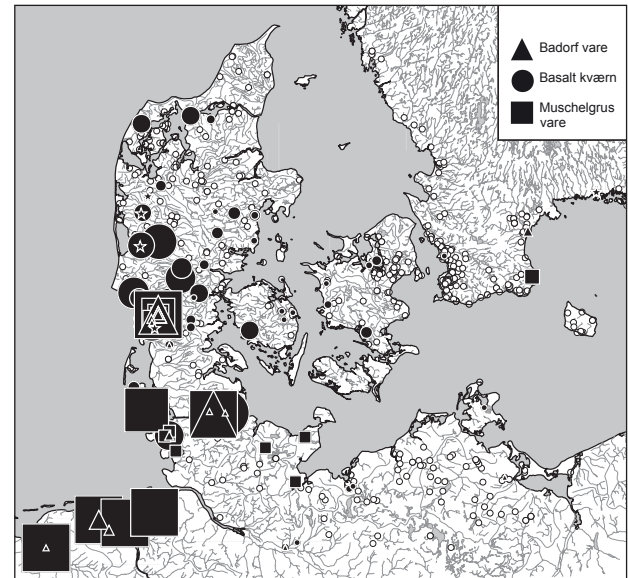

Fig. 5. Nogle udbredelser, som fremhæver Sydvestjylland som en region: Muschelgrus-keramik (firkanter), Badorf-type keramik (trekanter), kværnsten af Mayen-basalt (cirkler) og huse af trelleborgtype forlænget med ekstra fag til stald (stjerner).

står i at tilvirke genstande i en bestemt, konventionel form. Når de én gang er blevet optaget i brug, er importerede varer lige så fuldt en del af et samfunds materielle kultur som lokalt producerede genstande. I det nærværende tilfælde modsvares sporene efter udveksling med det frisiske område af stilistiske elementer, som indgik i lokal byggeskik, keramiktradition m.m.²⁷ Som eksempel blev huskonstruktioner med tørvebyggede vægge i 1000-tallet overtaget fra De nordfrisiske Øer og fandt udbredelse langs hele Jyllands vestkyst.²⁸

Endnu et karakteristisk træk for Vestjylland var formentlig uden direkte forbindelse til de sydvendte kontakter. I slutningen af 900-tallet blev de såkaldte

trelleborghuse, der rummede en ny type tag- og vægkonstruktioner, udbredt i store dele af Skandinavien. Trelleborghusene, der kendes fra dusinvis af landbo-sættelser, havde ydre støttestolper, som understøttede rummelige, centrale haller uden indre tagstolper. I modsætning til tidligere langhuse indeholdt trelleborghusene som regel ikke stald. Tilsyneladende blev husdyr nu opstaldet i separate bygninger. I Vestjylland, og kun her, er der imidlertid på fire pladser afdækket typiske trelleborghuse, som var forlænget med et ekstra fag, indrettet som stald. Det er fristende at forbinde dette med et større økonomisk og symbolsk fokus på kvæg- og måske hesteavl. De sandede jorde i Vestjylland gav gode betingelser for husdyrhold, mens agerbrug antagelig tidligt var afhængigt af gødning fra opstaldet kvæg.²⁹

Det er værd at nævne, at Sydvestjylland og Schleswig kendetegnes af mange kirker fra 1100- og 1200-årene, bygget med større eller mindre anvendelse af tufsten fra Rhinegnene.³⁰ Deres forekomst svarer slående til basalt-kværnstenenes hovedudbredelse få hundrede år tidligere. Et skel mellem Jyllands vest- og østkyst viser sig også mere generelt i træk af de romanske kirkers granitskulptur, i første række døbefonte og søjleportaler.³¹

Den skånske diagonal

Øst for Storebælt markerer flere udbredelser en grænse mellem Sjælland og Skåne (fig. 6). Fra mange skånske pladser kendes de såkaldte hængekar, dvs. kogekar med lodret opstående ører. Det er en type, som findes udbredt i hele Syd- og Mellemsverige, men som aldrig er fundet i det nuværende Danmark.³² På nogle bebyggelser i Sydvestjylland findes også kar med opstående ører, men de repræsenterer en uafhængig tradition, i øvrigt på kar med rund

bund, som også kendes i det frisiske område. I størstedelen af det nuværende Danmark findes derimod de såkaldte svaleredekar – kogekar hvis ophængningshuller er beskyttet mod ild af halvkugleformede skærme på ydersiden. Kun to klare eksempler på denne type kar er kendt fra en vikingetidspads i Skåne, nemlig fra Lund og fra Löddeköpinge/Vikhögsvägen nordøst for Lund. Her er det fundet sammen med talrige eksempler på de almindelige skånske hængekar.³³ Löddeköpinge er ofte blevet udpeget som en havneplads og et marked, og vi skal måske se dette enkeltstående stykke typiske »dansk« keramik som en importvare, på linje med de slaviske genstande fra denne og andre skånske kystpladser.

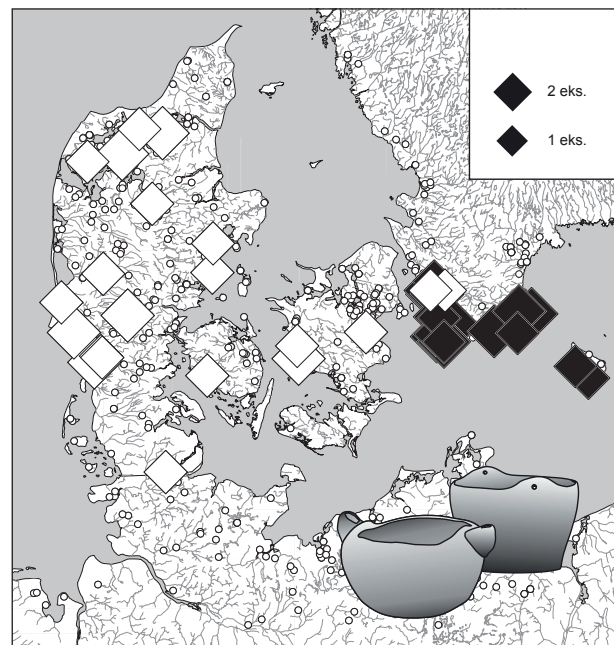

Fig. 6. Udbredelsen af hængekar (sort) og svaleredekar (hvid).

Et andet træk, der fremhæver grænselinjen langs sundet, er de mange runesten fra sen vikingetid. Mens ingen runesten fra denne periode er fundet i Østsjælland, kendes mere end 50 i Vestskåne (fig. 7).³⁴ Denne vestskånske koncentration afgrænses igen klart mod Østskåne og Halland, hvor skikken at rejse runesten åbenbart aldrig vandt indpas (se nedenfor).

Som allerede fordelingen af runesten antyder, var Skåne ikke nogen homogen kulturel region. Særligt i Østskåne markerer flere kulturelle grænselinjer sig. Fredrik Svanberg har bemærket flere regionale begravelsestraditioner, som kendetegner afgrænsede områder i Nord- og Østskåne samt i Småland og på

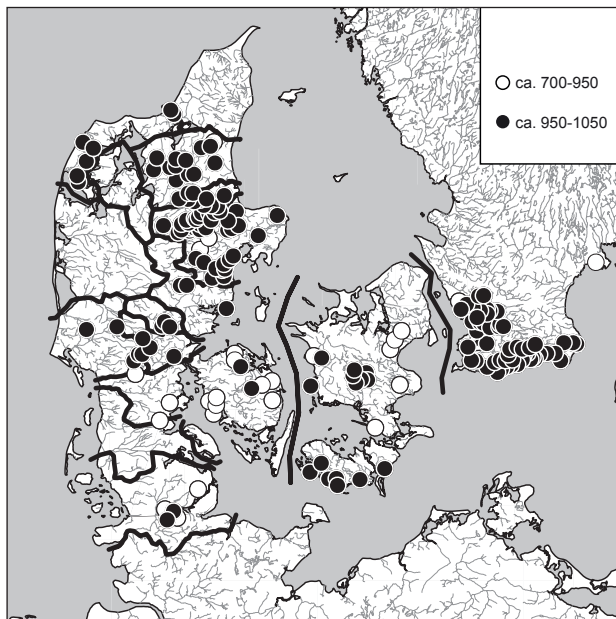

Fig. 7. Runesten i Sydskandinavien fra ca. 950-1050 (sort cirkel) og tidligere (åben cirkel) set i relation til den tidlige middelalders syssegrens. Runesten fra før ca. 700 er ikke indtegnet. Omtegnet efter: Øeby 2005 og Christensen 1969.

Bornholm (se nedenfor). Det kan tilføjes, at de ovenfor diskuterede kuppelformede, fureornamenterede sandstenstenvægte, som findes på Sjælland og i Vestskåne, ikke forekommer i Østskåne (fig. 4). Her er de fleste tenvægte skiveformede og udekorerede, og mange er fremstillet af en finkornet rød stenart (muligvis Öved-sandsten), som sjældent træffes uden for denne region.

Samlet set deler især Vestskåne altså flere træk med Sjælland, men adskilles af andre. Internt skiller den sydvestlige del af halvøen sig på mange måder fra den nordøstlige, men ikke langs én klar linje. Skåne kan snarere ses som et mødested mellem påvirkninger fra Syd- og Østskandinavien, som folk i grænseregionerne modtog selektivt. Som det ofte er blevet påpeget, forløber den kulturelle hovedgrænse mellem Sydvest- og Nordøstskåne langs med den serie af bjergåse, som løber gennem indlandet.³⁵ Denne linje er også blevet foreslået som en mulig politisk grænse i vikingetiden, eftersom Vestskånes herreder fremtræder anderledes organiseret end de i Nord- og Østskåne.³⁶

Kattegatforbindelser

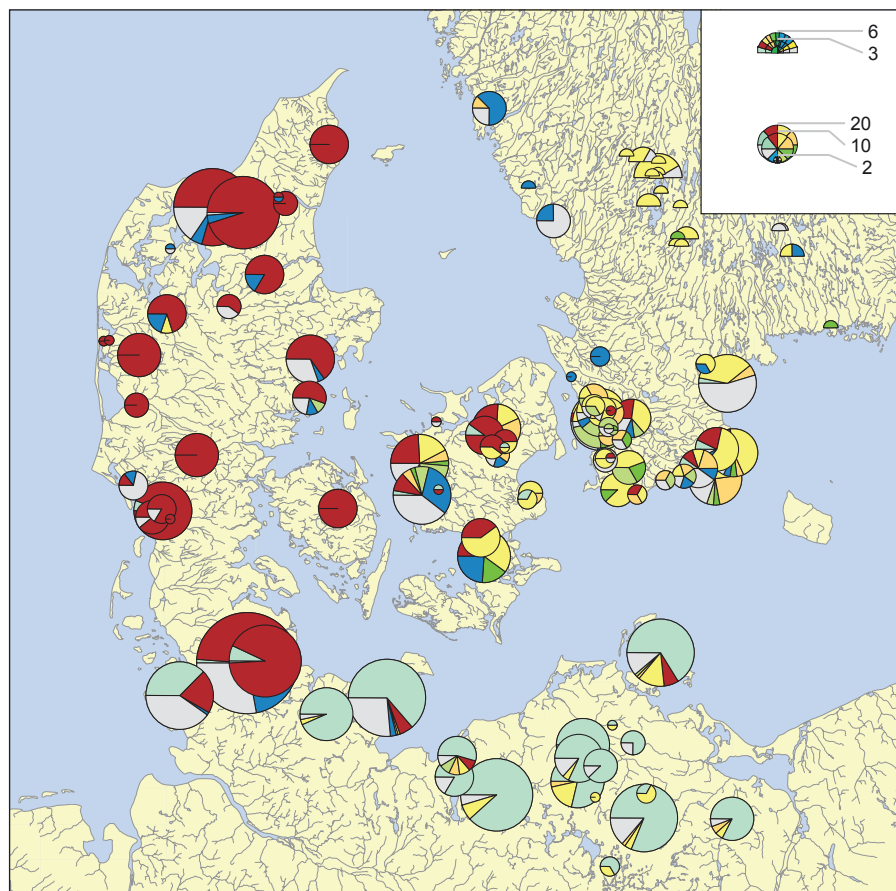
Mens eksemplerne ovenfor alle betoner forskelle, peger det følgende på et tilfælde af konvergens. Langs med Kattegats østkyst var Halland og det nordøstlige hjørne af Skåne – landskaberne nord for Hallandsåsen – på flere punkter differentieret fra naboregionen mod syd. Igen giver tenvægtene, som en af de almindeligste og oftest velbevarede fundgrupper, et første praj (fig. 8). Mens klæbersten lejlighedsvis blev brugt til tenvægte i flere områder, var det i Halland næsten enerådende som materiale hertil. En mere markant forskel er, at hallænderne ikke lader til at have anvendt jordfæstegrave.³⁷ Som allerede nævnt rejste de heller ikke runesten, til trods for en udbredt

brug af rejste sten som gravmarkører. Derved står området i kontrast både til Vestsååne mod syd og Väster Götland mod nord.

De sidste to træk – fraværet af jordfæstegrave og runesten – finder vi igen på vestkysten af Kattogat. Her kendetegner de Vendsyssel i forhold til det østlige og centrale Jylland, hvor begge dele forekommer regelmæssigt. Den næsten enerådende brug af brandgra-

ve forbinder endvidere begge områder til Sydnorge. Nordjylland og Halland udmærkes desuden begge af en stærkere forekomst af klæberstenskar end i nogen anden del af undersøgelsesområdet (fig. 2). I det nordlige Halland findes den sydligste naturlige forekomst af klæbersten i Skandinavien, og affald fra bearbejdning og halvfærdige kar er fremkommet på pladsen Varla ved Kungsbacka.³⁸ Den rigelige fore-

Fig. 8. Udbredelsen af forskellige typer tenvægte registreret i bebyggelser (cirkeldiagrammer). I Halland, Småland og Blekinge, hvor få eller ingen bebyggelser er udgravede, er fund fra grave medtaget for at komplettere udbredelsen (halvcirkeldiagrammer). Forskellige farver viser andelen af koniske tenvægte af brændt ler (rød), symmetrisk bikoniske tenvægte af brændt ler (lys blå), skiveformede tenvægte af sandsten uden dekoration (gul), skiveformede tenvægte af sandsten med forskellige ornamentter (orange), kuppelformede tenvægte af sandsten uden dekoration (mørkegrøn), kuppelformede tenvægte af sandsten med fureornamenter (lys grøn), tenvægte af klæbersten (mørk blå) og andre typer (grå).

komst i Nordjylland kan dermed indikere, at folk i Nordjylland opretholdt regelmæssige forbindelser med folk i Halland eller måske Sydnorge.

I andre henseender hører de to regioner dog hjemme i hver sin kulturelle tradition. Huse af østdansk type kan påvises i Halland (fig. 4), mens almindelige jyske genstandstyper som de koniske tenvægte af ler til gengæld sjældent forekommer. Det kan måske betyde, at befolkningerne i Vendsyssel og Halland, som det vel også er rimeligt at antage, i praksis har haft tættere forbindelser og kulturelle ligheder med deres respektive landværts naboer end med hinanden. De fælles rituelle traditioner kan derimod skyldes et ønske om symbolsk at forbinde sig med de fjernere naboer, med hvilke man fastholdt prestigefyldte udvekslinger, og at bruge træk, der var forbundet med dem, til at markere en forskel over for nærmere boende grupper.

Bygder og sysler

Som hovedregel giver bebyggelsesudgravningernes vekslende spredning og kvalitet ikke mulighed for at identificere regionale træk inden for mindre områder end dem, som er diskuteret ovenfor. Andre kilder tyder imidlertid på, at grupper også kunne markere sig kulturelt i en mere lokal målestok.

Runesten er i et overordnet perspektiv et fænomen, der på det nærmeste kan definere det skandinaviske kulturområde i vikingetiden. Men i nærmere betragtning er deres regionale fordeling påfaldende uens (fig. 7). Mange runesten findes som allerede nævnt i Østjylland og Sydvestskåne, mens ikke et eneste eksemplar fra vikingetiden kendes fra bl.a. Nordøstskåne, Nordsjælland, Vendsyssel eller Sønderjylland – det sidste dog med det kosmopolitiske Hedeby som undtagelse.

I Vestjylland kan fraværet af runemonumenter måske forklares med mangelen på monumentale sten på hedesletterne vest for israndslinjen. Men i andre områder stiller ressourcerne ikke tilsvarende begrænsninger. I den vestlige Limfjord står Mors og Salling blanke på udbredelseskortet mellem de talrige eksempler i Himmerland og på Thy. De fire landskaber er ligeligt forsynet med de store vandreblokke, der var runestensrejsernes foretrukne materiale. Men i historisk perspektiv var netop Mors og Salling knyttet sammen af et særligt fællesskab. Sammen udgjorde disse to landskaber i middelalderen Salling Syssel, et af de 14 tingdistrikter, som Jylland findes inddelt i i de ældste, skriftlige kilder.

Syslernes oprindelse har været genstand for en lang og uafsluttet diskussion.³⁹ Skønt noget kan tyde på, at systemet som helhed måske ikke er organiseret før 1000-tallet, eller endog senere, så anerkendes det generelt, at især de nordjyske sysler, hvis navne er afledt af folkenavne, og hvis grænser falder sammen med naturlige barrierer som fjorde, større skove, mose- eller hedeområder, har rod i ældre bebyggelsesregioner eller *bygder*.⁴⁰ Sammenholder man fraværet eller forekomsten af runemonumenter i Jylland med sysselinddelingen, fremstår et markant sammenfald. De enkelte sysler har enten adskillige runesten eller ingen.

Den sene vikingetids runesten kan som mindesmærker jævnføres med en anden tradition, som var udbredt i dele af Sydskandinavien få årtier før runestenenes storhedstid, nemlig de såkaldte ryttergrave.⁴¹ Deres udbredelse synes at gentage flere af de grænser, som markeres af runestenene. Således er ikke mindre end ni af disse grave kendt fra Salling syssel, mens ikke en eneste forekommer på Thy eller i Vendsyssel.

Andre gravritualer markerer regioner, der i størrelsesorden kan sammenlignes med syslerne. Fredrik Svanbergs analyse af Sydsverige udpeger en række mulige regionale træk: begravelser i Småland, Halland og Nordvestskåne betegnes af brandgrave gennem hele vikingetiden; bygden Finveden i det centrale Småland, der benævnes i middelaldertekster og på tre runesten, kendetegnes af gravpladser med lave høje uden de mange stensætninger, som findes i omkringliggende områder; endelig udskiller Bornholm sig ved enerådende brug af jordfæstegrave.⁴²

I korte træk blev et udvalg af rituelle traditioner altså taget op i visse regioner og afvist i andre, men tilsyneladende inden for velafgrænsede områder, som ofte falder sammen med sysler eller andre middelalderlige tingkredse. En større begravelse eller rejsningen af en mindesten var givetvis en begivenhed, som gav anledning til sammenkomst blandt folk fra et større område, særligt hvis de i forvejen var knyttet sammen af jævnlige møder. Det vil samtidig have været en oplagt anledning til at manifestere en fælles identitet og et fælles særpræg. De områder, der satte fællesskabets rammer, var ikke adskilte verdener: Uanset hvilke traditioner der end blev optaget eller afvist, blev det modsatte ofte valgt i nabobygden. Men inden for samme distrikt blev en fælles praksis ofte opretholdt.

Stammeriger?

Den foregående analyse har vist hvordan en række fund- og anlægstyper gentagende fremhæver bestemte regioner og grænser i Sydsandinavien. Sammenstilles alle de iagttagne grænser på et enkelt kort, fremtræder resultatet stærkt struktureret (fig. 9). Men hvad siger dette resultat om den sociale struktur i og omkring vikingetidens Danmark?

Til en begyndelse kan det konstateres, at resultatet giver god mening i forhold til de få samtidige eller lidt senere oplysninger fra skriftlige kilder. Den mest markante skillelinje, Storebæltsgrænsen, kan jævnføres med det skel mellem »syddaner« og »norddaner«, som er omtalt i den oldengelske oversættelse af Orosius fra omkring 890.⁴³ Heraf var de første bosat i Jylland, mens de sidste boede »både på fastlandet og på øerne« nord og øst for dem – det vil antagelig sige på de østdanske øer og i Skånelandene. Kommentarerne i samme kilde om at Bornholm og Blekinge ligger hinsides *Denemearc*, modsvares tilsvarende af de mange kulturelle skel, der løber mere eller mindre parallelt igennem Østskåne. De væsentlige skel mellem Sjælland, Skåne og Jylland plus Fyn afspejles også i Adam af Bremens skildring fra 1070'erne, der fremhæver netop disse områder, ikke blot som naturligt afgrænsede landskaber, men i lige så høj grad som kulturelle regioner. Den samme gruppering, ofte med fremhævelse af indbyrdes stridigheder, mødes hos andre tidlige forfattere som Ælnoth eller Saxo. Den sidste udpeger endvidere Sydvestjylland som »lille Frisland« – et navn der nok kan forekomme relevant i lyset af de mange forbindelser med det frisiske område, som har kunnet udpeges her.⁴⁴

Forekomsten af disse temmelig klare kulturelle grænser må indebære, at en form for veldefinerede regionale grupper blev opretholdt såvel inden for som omkring det gammeldanske område. Men hvilken form?

Et fristende svar kunne være, at de påviste regioner tilhørte kulturelt afgrænsede og politisk selvbevidste grupper – altså stammeteritorier eller småkongedømmer. Moderne historikere har undertiden afvist at tale om forbindelse mellem etniske grupper

Fig. 9. Sammentegning af alle grænser, der er omtalt i artiklen. Bemærk det tætte sammenfald af mange linjer gennem Den vestlige Østersø, Storebælt og Øresund. De viste grænser følger hovedudbredelsen af de pågældende fund og anlæg, ikke nødvendigvis den yderste grænse for deres forekomst. A. Kuppelformede tenvægte af sandsten med fureornamenter; B. Tenvægte af klæbersten; C. Symmetrisk bikoniske tenvægte af ler; D. Fresendorf og Menkendorf keramik; E. Hængekar; F. Svaleredekar; G. kopper med knopornamenter; H. Fladbundet keramik i skandinavisk tradition (»Trelleborgkar«); I. Rundbundet keramik; J. Muschelgrus keramik; K. Kværnsten af Mayen basalt; L. Klæberstenskar; M. Voldanlæg med massive indre trækonstruktioner; N. huse med buede langvægge og ydre støttestolper (ældre vikingetid); O. Forlængede (>33 m) huse af Trelleborgtype (formodentlig eller påviseligt med stald); Q-T. regionale grav-traditioner (efter Svanberg 2003 a/b); U. Områder med runesten fra sen vikingetid (c. 950-1050).

og kongeriger i middelalderen.⁴⁵ Ikke desto mindre antog forfattere i middelalderens Europa gennemgående, at et kongedømme svarede til et »folk«, forstået som et naturligt, nedarvet fællesskab af tradition og herkomst, og ikke blot var det område, som i tilfældet blev regeret af en konge.⁴⁶ Ofte har den magt, periodens herskere har kontrolleret, nok snarere bestået i et overherredømme over mennesker, end i et territo-

rialt rige. Vi kan vælge kun at betragte en sådan magt som et rige, hvis mennesker inden for dets grænser oplevede sig selv som del af det.⁴⁷ De to ting kan imidlertid være vanskelige at skelne.

Selve det at opfatte politiske domæner i etniske kategorier, og at udmønte disse kategorier i kulturel praksis, er fuldt i overensstemmelse med middelalderens og sandsynligvis også vikingetidens tankeverden. I praksis

har det måske ofte været den omstændighed, at man hørte under samme hersker, og delte lov og styre, som først fik en gruppe til at betragte sig som et folk.

Der er dog andre omstændigheder, som gør denne mulighed mindre sandsynlig. Som flere eksempler har vist, så mindskedes de regionale forskelle ikke synligt i takt med, at det danske kongerige konsolideredes i århundrederne efter vikingetiden. 1100- og 1200-tallets Danmark havde en stærk, samlet kongemagt. Riget var bundet sammen af et netværk af byer og kongelige godser, mønststeder og en kirke organiseret på rigsniveau.⁴⁸ Det blev hyldet af en fremvoksende historieskrivning, og var rammen for en magtfuld flådeorganisation, ledingen, som også kunne danne basis for beregning af afgifter til kongen.⁴⁹

Ikke desto mindre blev grænserne mellem Jylland, Sjælland og Skåne i denne periode institutionaliseret som uafhængige møntregioner.⁵⁰ De samme landsdele forblev selvstændige retskredse med egne love helt frem til 1600-tallet. Længe efter vikingetiden fortsatte disse tre »lande« med at danne basis for oprør, og undertiden endda at blive gjort til selvstændige kongedømmer. Ved kongevalget i 1146 kårede landstinget i Jylland som bekendt Knud Magnussen til konge, mens sjællænderne og skåningene valgte Sven Grathe. I de følgende tolv år blev Storebælt anerkendt som grænse mellem to – senere tre – adskilte kongeriger.⁵¹ Dette mønster vekslede imidlertid med en central magt både før og senere. Uden yderligere holdepunkter kan det ikke være meningsfuldt at hævde, at tegn på en tilsvarende opdeling skulle bevidne mere selvstændige riger i en tidligere periode. Det, som kan udledes af de sparsomme skriftlige kilder, tyder snarere på, at det danske rige i begyndelsen af 800-tallet var en ganske betydelig magt

efter nordeuropæisk standard. Kun Offas Mercia og Karl den Stores Frankerrige kunne åbenlyst agere i større målestok.⁵²

Det virker heller ikke sandsynligt, at de kulturelle forskelle, som har kunnet iagttages inden for Danmark, havde til formål at signalere stærke, afgrænsede identiteter. Uagtet at mennesker fra Sjælland, Jylland eller Skåne i vikingetiden har kunnet udpege forskelle mellem hinanden, så har de også kunnet erkende betydelige ligheder. Befolkninger over store dele af Skandinavien delte kulturelle fællestræk af stærk symbolsk betydning: sprog, navne, skrift, myter, kunst, ornamentik og digtning.⁵³ Det betyder ikke, at Skandinavien var en kulturel enhed, forenet af en kerne af fælles identitet – i praksis var området hverken internt homogent eller skarpt afgrænset. Dets fællesskab kan måske bedst beskrives som en klynge forbundet af forholdsvis tætte lighedstræk. Som sådan betragtet var lighederne imidlertid så iøjnefaldende, at de med stor sandsynlighed blev identificeret og refereret til som kulturelt udtryk af samtidige, både i og hinsides Skandinavien.

Inden for dette kulturelle udtryk var der plads til markante forskelsmarkeringer, som det blandt andet ses i Gotlands særlige kvindedragt og dens smykkeinventar.⁵⁴ I forhold til disse forekommer ingen af de kulturelle forskelle, der kan udpeges i det danske område, særligt markante. De synes at markere nuancer, snarere end kategorisk afgrænsede grupper.

Forsamlinger og sociale netværk

Signaler om gruppeidentitet og grænser er kun ét aspekt blandt mange af den kulturelle kommunikation inden for og imellem grupper. Skal vi gøre rede for den kulturelle variation i det arkæologiske mate-

riale, er det derfor nødvendigt at se på kommunikation i et bredere perspektiv. Det er ikke sandsynligt, at nogen enkel forklaring kan sammenfatte så forskellige fænomener som grænsen mellem slaver og skandinaver og de kulturelle tilnærmelser mellem folk på tværs af Kattegat. Imidlertid er det værd at rette opmærksomhed mod et forhold, som må have haft gennemgribende betydning for kommunikationen i det tidsrum og område, vi beskæftiger os med.

Vikingetidens Sydskandinavien var, på trods af generelt gode forhold for landtransport og fortrinlige betingelser for søfart, en sparsomt forbundet verden. Der var kun få bymæssige centre og få faciliteter, der skabte regelmæssig kommunikation over større afstande. Sociale kontakter var altovervejende begrænset til den lokale landsby eller bygd. Når forskellige kulturelle praktikker ikke desto mindre aftegner veldefinerede regionale mønstre over store områder, så skal grunden måske ikke søges i sociale skel, der satte yderligere begrænsninger for kommunikationen eller fremtvang forskelsmarkeringer. Den kan snarere ligge i faktorer, som tilskyndede en øget samfærdsel inden for visse områder og skabte, hvad der i studier af sociale netværk kan kaldes »informationskaskader« – bølger af kommunikation, der udbredes masstvist inden for en bestemt gruppe.⁵⁵

I et samfund med få eller ingen bymæssige centre vil den mest sandsynlige anledning til et sådant fænomen have været forsamlinger, hvor store grupper af mennesker mødtes med jævne mellemrum. Disse forsamlinger, som i praksis betegnedes en eksplosion af møder, vil have været fokuspunkter for social omgang, som hurtigt overskyggede summen af løbende, dagligdags kontakter. De ville muliggøre en effektiv spredning af innovationer og ideer, fordi de samlede folk fra en større region på én og samme tid. Deres

virkning vil have været så meget desto stærkere, som det store antal af forsamlede skabte mulighed for umiddelbart at fornemme eller forhandle, hvad andre kunne acceptere som passende. I alt dette må forsamlinger anses for et potentielt afgørende forhold i dannelsen af kulturelle normer, herunder normer for materiel kultur.

Vi ved, at vikingetidens skandinaver forsamledes i skiftende grupper i forskellige anledninger. Militære ekspeditioner samlede jævnligt krigere og deres følge. De ekspeditioner, som vi har nærmere kendskab til, inddrog imidlertid krigere fra store områder og var således næppe befordrende for dannelsen af afgrænsede, regionale identiteter i den målestok, det her er iagttaget. Et andet mål for forsamlinger var handelsknudepunkter som Hedeby eller Birka. Disse steder blev besøgt af mange mennesker fra fjerne egne og var afgørende for opretholdelsen af kommunikation over store afstande. Derimod var de ikke bundet tæt til lukkede, regionale netværk.⁵⁶ For så vidt som et sted som Hedeby kan siges at have haft et opland, så overskred det formodentligt hele det område, som behandles her.

Vikingetidens Skandinavien besad imidlertid en anden institution, som bragte befolkninger i bestemte, afgrænsede regioner i tæt regelmæssig kontakt, og som kan have ledt til hurtig og gennemgående udbredelse og optagelse af kulturelle lighedstræk og nyskabelser. Denne institution var tingmødet, i sin kerne en lovgivende forsamling, men samtidig en anledning til fælles kult og højst sandsynligt markeder.⁵⁷

Senere kilder, ikke mindst de islandske sagaer, giver levende beskrivelser af det skandinaviske ting. Men også flere samtidige kilder dokumenterer eksistensen af regelmæssige tingmøder i vikingetidens Skandinavien. Det gælder bl.a. stednavne, omtale af

tingsteder i flere runeindskrifter samt beskrivelse af tingforhandlinger i Rimberts »Ansgars levned«. ⁵⁸ Omkring år 1100 omtaler Ælnoth landstinget i Viborg i sin fortælling om Knud den Helliges død i 1086: »Der samles hyppigt store skarer fra hele Jylland, dels for at forhandle om de fælles anliggender, dels for at drøfte om lovene er retfærdige og endnu gyldige og for at give dem fasthed.« ⁵⁹ I 1200-tallets kilder, først og fremmest landskabslovene og Kong Valdemars Jordebog, finder vi Danmark inddelt i herreder, som hører under bestemte »lande«, samt i Jylland et mellemlag af 14 sysler. På trods af mangelen på samtidige kilder antyder forskellige detaljer, at i hvert fald dele af denne struktur har rødder tilbage til vikingetiden. ⁶⁰

Tilbagevendende tingmøder, praktiseret på lokalt såvel som regionalt plan og kombineret med markeder, kan antages at have hørt til de vigtigste mekanismer for dannelsen af fælles kultur og identitet blandt vikingetidens og middelalderens skandinaver. Det bestrækkes af, at de grænser, som er blevet udpeget ovenfor, i hovedsagen falder sammen med sandsynlige bud på tingkredse i vikingetidens Danmark: De stærkest markerede grænser falder i skellene mellem middelalderens »lande«, henholdsvis Skåne, Sjælland og Jylland plus Fyn. Mindre tydelige skel kan spores imellem enkelte jyske sysler, eller imellem de større herreder i Sydsverige.

Nogle af disse provinser eller »folkelande« har måske engang udgjort uafhængige politiske og sociale enheder, måske småkongedømmer. Men i vikingetiden var de øjensynligt ikke afstukket som eksklusive politiske domæner eller knyttet til stærke gruppeidentiteter. Undersøgelsen viser snarere, at regionerne i mange henseender blev symbolsk nedtonede til fordel for et fællesskandinaviske udtryk. Ikke desto mindre var det inden for disse regioner, at folk jævnlige

har kendt i hvert fald nogle af deres fjernere landsmænd. Som denne undersøgelse også har vist, var det også inden for disse regioner, folk vil have kunnet erkende diskrete lighedstræk i materiel kultur, og sikkert i mange andre kulturelle udtryk. De materielle ligheder, de tilbagevendende tingmøder og ikke mindst de personlige netværk, som blev plejet i kraft af samme, gav tilsammen grobund for sejlivede grupper, som det vil være nærliggende at tro også blev betragtet som naturlige, nedarvede fællesskaber af tradition og herkomst, altså som »folk«.

Det danske rige?

Hvis tingmøder havde central betydning for dannelsen af fælles kultur, så havde de antagelig også betydning for dannelsen af gruppeidentiteter og politiske domæner. Kan vi da gå ud fra, at de forskellige udbredelser tilsammen tegner et fuldt billede af alle socialt og politisk relevante grupper og regioner? Hvis det skulle være tilfældet, står et bemærkelsesværdigt faktum tilbage at forklare: Ingen træk har kunnet identificeres, hvis udbredelse blot så nogenlunde svarer til udbredelsen af det middelalderlige Danmark. Nok står rigets sydlige grænse dybtgående aftegnet som en kulturel grænse, i politisk henseende understreget af Danevirke, mens den nordlige og østlige afgrænsning markeres af de tyndt befolkede områder i Småland. Men ingen gruppe af genstande eller træk spredes dækkende og afgrænset inden for dette område.

Kan det betyde, at et samlet dansk kongerige endnu ikke var etableret gennem størstedelen af vikingetiden? Som tidligere omtalt, er det mere end én gang blevet foreslået, at de senere danske lande på dette tidspunkt deltes af to eller flere uafhængige riger. Det indebærer de påviste grænser dog i sig selv næppe;

men de peger på, at de netværk, som i givet fald knyttede riget sammen, var anderledes forbundne end de, som integrerede dets enkelte landsdele.

I det rige, vi får kendskab til med fremkomsten af mere fyldige skriftlige kilder i 1100-tallet, var der ikke noget fælles ting for hele kongeriget. Riget blev kontrolleret af et lille og meget mobilt »elitekollektiv«, præget af tætte personlige forbindelser og nær kontakt til kongen.⁶¹ Hvis vi kan overføre denne situation til vikingetiden, er der ringe håb om at spore den gennem regionale udbredelser og grænser. Der ville ikke være noget fokuspunkt til at befordre udbredelsen af en bredere fælles kultur. Elitens netværk selv vil i høj grad have været præget af relationer hinsides riget, og de havde ingen indlysende interesse i at afgrænse deres interessesfære symbolsk – lige så lidt som periodens konger, der gerne gjorde krav på flere riger, hvis det var politisk muligt. Deres kulturelle fremtoning vil have været præget af internationale moder, frem for nationale eller regionale særtræk – ganske som billedet tegner sig i vikingetidens elitegrave.⁶²

Som begreb og som politisk domæne kan riget Danmark derfor udmærket have eksisteret gennem hele vikingetiden og have omfattet landsdele såvel øst som vest for Storebælt. Men fraværet af afgrænsede, kulturelle fællestræk indebærer, at det ikke var en fremtrædende ramme for social tilknytning. Vikingetidens danske kongerige var, når og hvor det fandtes, ikke et fællesskab af lov, skik, tradition og herkomst, bortset fra måske for en lille, men betydelig elitegruppe. For flertallet af dets indbyggere vil det have været en fjern og svag forbindelse i sammenligning med den kreds eller det »land«, for hvilket de eller folk af deres bekendtskab med jævne mellemrum samledes til møder med »landsmænd«.

Noter

- 1 F.eks. Ulriksen 1998; Helgesson 2002; Ethelberg m.fl. (red.) 2003.
- 2 Nielsen 1990; 1991.
- 3 Hyenstrand 1979; Palm 1992; Hårdh 1996; Callmer 1999; Sta-ecker 1999; Indruszewski 2003; von Heijne 2004; se også øvrige bidrag til nærværende bog).
- 4 Pedersen 1997; 2002; Svanberg 2003a/b; Eisenschmidt 2004; Roesdahl 2006a; 2006b.
- 5 Svanberg 2003b s. 7.
- 6 Meier 1994; Skov 1995; Jacobsson 2000; Tegnér 2005; Sindbæk 2005.
- 7 Sindbæk *under udgivelse*.
- 8 Brather 2001 s. 59.
- 9 Roslund 2001; Harck & Lübke (red.) 2001; Jensen (red.) 2002; Hansen & Buck Pedersen (red.) 2006.
- 10 Jf. Kempke 1984.
- 11 Brorsson 2003.
- 12 Duczko 1985; Malmer 1966; 1985.
- 13 Hårdh 1996 s. 125f.
- 14 Jensen 2006 s. 289.
- 15 Indruszewski 2003.
- 16 Eisenschmidt 2004 s. 293ff.; Brather 2001 s. 259.
- 17 Gebers 1980; Roslund 2001 s. 164.
- 18 Kempke i Harck & Lübke (red.) 2001 s. 254.
- 19 Draiby 1999 s. 33.
- 20 Tornbjerg 2000.
- 21 Schmidt 1999 s. 100.
- 22 Hvass 1980 s. 142.
- 23 Roesdahl 1980 s. 137; Madsen 1991.
- 24 Madsen i Lüdtke & Schietzel (red.) 2001 s. 34.
- 25 Pedersen 2002; Roesdahl 2006a og b.
- 26 Eisenschmidt 2004 s. 302f.
- 27 Ethelberg m.fl. (red.) 2003; Madsen 1991.
- 28 Olsen 2005.
- 29 Zimmermann 1999.
- 30 Feveile 1996.
- 31 Mackeprang 1941 s. 156ff.; 1948.
- 32 Jf. Selling 1955 for Sverige.
- 33 Ohlsson 1976 s. 128.
- 34 Efter Øeby Nielsen 2005.
- 35 Fabech 1993 med referencer.
- 36 Callmer 1991 s. 266 med referencer til ældre litteratur.
- 37 Svanberg 2003b.

- 38 Lundquist & Schaller Åhrberg (red.) 1997.
 39 Christensen 1969 s. 75ff. med referencer.
 40 Fenger 1989 s. 41; Andersen 2005 s. 72.
 41 Pedersen 1997.
 42 Svanberg 2003b s. 142ff.
 43 Jf. Bately 2007 s. 43.
 44 Saxo *præf.*, 2.2; Zeeberg (overs.) 2000, 17.
 45 f.eks. Gellner 1983 s. 7; Geary 2002 s. 41.
 46 Reynolds 1984 s. 251ff.
 47 Jf. Lihammer 2007, 267.
 48 Se f.eks. Andrén 1983.
 49 Lund 1996.
 50 Jf. von Heijne 2004 s. 151ff.
 51 Fenger 1989 s. 136.
 52 Wickham 2005 s. 367.
 53 Roesdahl 2001 s. 352.
 54 Carlsson 1983.
 55 Jf. Watts 2003 s. 204ff.
 56 Sindbæk 2007.
 57 Brink 2004; Skre 2007.
 58 Brink 2004 s. 209ff.; Waitz 1884 s. 44; 67ff.
 59 Albrechtsen 1984 s. 72.
 60 Fenger 1989 s. 41.
 61 Jf. Hermansson 2000.
 62 Svanberg 2003b, 130ff. Se også Näsman 2006.

* Arbejdet, der ligger til grund for denne artikel, er støttet af Carlsbergfondet, som hermed takkes. Det digitaliserede grundkort til artiklens kortlægninger er udarbejdet af projektet *Settlement and Landscape* (Fabeck & Ringtved (red.) 1999). Den danske kystlinje er her digitaliseret efter Videnskabernes Selskabs kort fra 1768-1805, mens alle øvrige temaer er digitaliseret efter Bredsdorff (1973). Udgravede bebyggelser er kortlagt efter forfatterens egen forskning. Grave er kortlagt efter Svanberg (2003b), Pedersen (under udgivelse), Eisenschmidt (2004), Kleemann (2002) og Zoll-Adamikowa (1997) med referencer. Øvrige fundpladser er i Danmark kortlagt efter Det kulturhistoriske Centralregisters base *Fund og Fortidsminder*, i Skåne efter Helgesson (2002) med referencer, i Mecklenburg og det østlige Holstein efter Herrmann (red.) 1985, i Schleswig-Holstein efter Eisenschmidt (2004, kataloget »sonstige Funde«), i de berørte områder af Niedersachsen efter Steuer 1974 og Bärenfänger 1988. En stor tak til Mette Løvschal og Marie Thorpstrup Laursen for uvurderlig hjælp med dataindsamling.

Litteratur

- Albrechtsen, E., (red.). *Ælmoths krønike*. Odense 1984.
 Albrechtsen, E.: Harald Blåtand og Danmark. *Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen* (red. C. Due-Nielsen), Odense 1994, s. 17-26.
 Albrechtsen, E.: Konger og krige: 700-1648. *Dansk udenrigspolitikshistorie 1* (red. C. Due-Nielsen, O. Feldbæk & N. Petersen), København 2006.
 Andersen, H.H.: Vandt sig hele Danmark. *Skalk* nr. 2, 1985, s. 18-27.
 Andersen, P.: *Rex imperator in regno suo. Dansk kongemagt og rigslovgivning i 1200-tallets Europa*, Odense 2005.
 Andrén, A.: Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49, 1983, s. 31-76.
 Bately, J.: Text and translation: the three parts of the known world and the geography of Europe north of the Danube according to Orosius' *Historiae* and its Old English version. *Ohthere's Voyages. A late 9th-century account of voyages along the coasts of Norway and Denmark and its cultural context* (red. J. Bately & A. Englert), Roskilde 2007, s. 40-58.
 Bärenfänger, R.: *Siedlungs- und Bestattungsplätze des 8. bis 10. Jahrhunderts in Niedersachsen und Bremen*. BAR International Series 398 i-ii, Oxford 1988.
 Brather, S.: *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 30, Berlin & New York 2001.
 Bredsdorff, P.: *Kortlægning og historiske studier. Et værktøj?*. Skrifter udgæet af kulturhistorisk Afdeling Nr. 3, København 1973.
 Brink, S.: Legal Assembly Sites in Early Scandinavia. *Assembly places and practices in medieval Europe* (red. A. Pantos & S. Semple), Dublin 2004, s. 205-216.
 Brorsson, T.: The Slavonic Feldberg and Fresendorf Pottery in Scania, Sweden. *Centrality – Regionality. The Social Structure of Southern Sweden during the Iron Age* (red. L. Larson & B. Hårdh). Uppåkrastudier 7, Acta Archaeologica Lundensia Ser. in 8° no. 40, Lund 2003, s. 223-234.
 Callmer, J.: Territory and Dominion in the Late Iron Age in Southern Scandinavia. *Regions and Reflections. In Honour of Märtha Strömberg* (red. K. Jennbert, L. Larsson, R. Petré & B. Wyszomirska-Werbart). Acta Archaeologica Lundensia Ser. in 8° no. 20, Lund 1991, s. 257-273.
 Callmer, J.: Vikingatidens likarmada spännen. *Fynden i centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra* (red. B. Hårdh), Uppåkra

- studier 2, Acta Archaeologica Lundensia Ser. in 8° no. 30, Lund 1999, 201–220.
- Carlsson, A.: *Djurhuvudformiga spännan och gottländsk vikingatid*. Stockholm Studies in Archaeology 5, Stockholm 1983.
- Christensen, A.E.: *Vikingetidens Danmark på oldhistorisk baggrund*. København 1969.
- Draiby, B.: Arkitektur og bygningskunst i ældre vikingetid. *Hal og højsæde i vikingetid – et forslag til rekonstruktion af kongehallens arkitektur og indretning* (red. M. Rasmussen). Technical Report No. 5, Lejre 1999, s. 31-50.
- Duczko, W.: *The filigree and granulation work of the Viking Period*, Birka V, Stockholm 1985.
- Eisenschmidt, S.: *Grabfunde des 8. bis 11. Jahrhunderts zwischen Konge- og Eider: zur Bestattungssitte der Wikingerzeit im südlichen Altdänemark*. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 5, Neumünster 2004.
- Ethelberg, P., N. Hardt, B. Poulsen & A.B. Sørensen (red.): *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, Vikingetid og Middelalder*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 82, Haderslev 2003.
- Fabech, C.: Skåne – et kulturelt og geografisk grænseland i yngre jernalder og i nutiden *Tor* 25, 1993, s. 201-245.
- Fabech, C. & Ringtved, J. (red.): *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*, Århus 1999.
- Fenger, O.: *Kirker rejstes alle vegne*. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 4, København 1989.
- Fenger, O.: Fra stammeret til statsbegreb. *Fra Stamme til Stat i Danmark 2 – Høvdingesamfund og Kongemagt* (red. P. Mortensen & B.M. Rasmussen). Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2, Århus 1991, s. 289-296.
- Feveile, C.: Tufstenskirkerne i Sydvestjylland – set i arkæologisk, handelshistorisk belysning. *By, Marsk og Geest* 8, 1996, s. 31-51.
- Geary, P.J.: *The myth of nations – the medieval origins of Europe*, Princeton NJ 2002.
- Gebers, W.: Ostseekeramik auf den dänischen Inseln. *Siedlungsforschungen auf den dänischen Inseln und im westlichen Ostseeraum* (red. H. Hinz), Kiel 1980, s. 139-180.
- Gellner, E.: *Nations and Nationalism*, Oxford, UK & Cambridge, USA 1983.
- Hansen, K. Møller & K. Buck Pedersen (red.): *Across the western Baltic. Proceeding from an archaeological conference in Vordingborg*, Vordingborg 2006.
- Harck, O. & C. Lübke (red.): *Zwischen Reric und Bornhöved. Die Beziehungen zwischen den Dänen und ihren slawischen Nachbarn vom 9. bis ins 13. Jahrhundert*. Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa II, Stuttgart 2001.
- Heijne, C. von: *Särpräglat : vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800-1130)*. Stockholm Studies in Archaeology 31, Stockholm 2004.
- Helgesson, B.: *Järnålderns Skåne. Samhälle, centra och regioner*. Uppåkrastudier 5. Acta Archaeologica Lundensia Ser. in 8° no. 38, Lund 2002.
- Hermansson, L.: *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1000-talets Danmark*, Göteborg 2000.
- Herrmann, J. (red.): *Die Slawen in Deutschland : Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert : ein Handbuch*, Berlin 1985.
- Hvass, S.: Vorbasse. The Viking-age Settlement at Vorbasse, Central Jutland. *Acta Archaeologica* 50, 1980, s. 137- 172.
- Hyenstrand, Å.: *Arkeologisk regionindelning av Sverige*, Stockholm 1979.
- Hårdh, B.: *Silver in the Viking Age. A Regional-Economic Study*. Acta Archaeologica Lundensia series in 8° no. 25, 1996.
- Indruszewski, G.: Ships and Boats of the First Christian Millenium as Products of Cultural Exchange at the Northern Edge of Continental Europe. *Bodendenkmalfpflege in Mecklenburg-Vorpommern* LI, 2003, s. 321-337.
- Jacobsson, B.: *Järnålderundersökningar i Sydsvrige. Katalog för Skåne, Halland, Blekinge och Småland*, Lund 2000.
- Jensen, A.-E. (red.): *Venner og Fjender. Dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder*, Næstved 2002.
- Jensen, A.-E.: Baltic Ware and Slavic Settlements Bridge the Fehmarn Belt During the Viking Age and the Early Middle Ages. *Across the western Baltic. Proceeding from an archaeological conference in Vordingborg* (red. K. Møller Hansen & K. Buck Pedersen), Vordingborg 2006, s. 283-292.
- Jørgensen, L.: Manor and Market at Lake Tissø in the Sixth to Eleventh Centuries. A Survey of the Danish »Productive« Sites. *Markets in Early Medieval Europe. Trading and »Productive« sites, 650-850* (red. T. Pestell & K. Ulmschneider), Macclesfield 2003, s. 175-207
- Kempke, T.: *Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien II. Die Keramik des 8.-12. Jahrhunderts*. Offa-Bücher 53, Neumünster 1984.
- Kleemann, J.: *Sachsen und Friesen im 8. und 9. Jahrhundert : eine archäologisch-historische Analyse der Grabfunde*. Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlung des Landesmuseums zu Hannover 50, Oldenburg 2002.
- Kleiminger, H.U.: *Gravformer og gravskik i vikingetidens Danmark*. LAG 4, Højbjerg 1993.

- Knudsen, S.Å.: Holsted overmark. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1998, s. 224-225.
- Kohl, P.H. & C. Fawcett: Archaeology in the service of the state. *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology* (red. P. L. Kohl & C. Fawcett), Cambridge 1995, s. 3-20.
- Kristiansen, M. Svart: Arkæologiske undersøgelser af den middelalderlige landbebyggelse – metodiske problemer og prioriteringer i fortiden, nutiden og fremtiden. *Bol og By* 2003:1-2, s. 9-30.
- Lund, N.: »Denemearc«, »Tanmarkar but« and »Tanmarkar ala«. *People and Places in Northern Europe 500-1600: Essays in honour of Peter Hayes Sawyer* (red. I. Wood & N. Lund), Woodbridge 1991, s. 161-169.
- Lund, N.: *Lið, leding og landeværn hær og samfund i Danmark i ældre middelalder*, Roskilde 1996.
- Lund, N.: Stormænd i sen vikingetid. *hikuin* 32, 2005, s. 49-54.
- Lundquist, L. & E. Schaller Åhrberg (red.): *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid. Arkeologiska undersökningar 1988-1993*, Kungsbacka 1997.
- Lüdtke, H. & K. Schietzel (red.): *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa* 1-3, Neumünster 2001.
- Mackeprang, M.: *Danmarks middelalderlige Døbefonte*, København 1941.
- Mackeprang, M.: *Jydske Granitportaler*, København 1948.
- Madsen, H. J.: Vikingetidens keramik som historisk kilde. *Fra Stamme til Stat i Danmark 2 – Høvdingesamfund og Kongemagt* (red. P. Mortensen & B.M. Rasmussen). Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2, Århus 1991, s. 217-234.
- Madsen, H.J.: Pottery from the 8th-9th Centuries. *Ribe Excavations 1970-76* 5 (red. M. Bencard, A.K. Rasmussen & H.B. Madsen), Højbjerg 2004, s. 223-270.
- Malmer, B.: *Nordiska mynt före år 1000*. Acta archaeologica Lundsensia. Papers of the Lunds Universitets historiska Museum, Ser. in 8° No. 4, Bonn & Lund 1966.
- Malmer, B.: Circulation of monetary silver in the Baltic Area during the Viking Age. *Society and trade in the Baltic during the Viking Age, Papers of the VIIIth Visby Symposium* (red. S. Lindquist), Visby 1985, s. 185-194.
- Meier, D.: *Die wikingerzeitliche Siedlung von Kosel (Kosel-West), Kreis Rendsburg-Eckernförde*. Angeln und Schwansen 3, Offa-Bücher 76, Neumünster 1994.
- Mikkelsen, P, A.S.A. Moltzen & S.M. Sindbæk: Houses of good standing. An archaeological and archaeobotanic study of three houses from Tæbring, north-western Denmark, AD 600-1100. *Acta Archaeologica* (i tryk).
- Nielsen, L.C.: Trelleborg. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1990, s. 105-178.
- Nielsen, L.C.: Hedenskab og kristendom. Religionsskiftet afspejlet i vikingetidens grave. *Fra Stamme til Stat i Danmark 2 – Høvdingesamfund og Kongemagt* (red. P. Mortensen & B.M. Rasmussen). Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2, Århus 1991, s. 245-267.
- Näsman, U.: Danerne og det danske kongeriges opkomst : om forskningsprogrammet »Fra stamme til stat i Danmark«. *Kuml* 2006, s. 205-241.
- Ohlsson, T.: The Löddeköpinge Investigations I. Settlement at Vikhögsvägen. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum*. New series I, 1976, s. 58-161.
- Olsen, A.-L. Haack: Af tørvehusets saga. *Skalk* nr. 4, 2005, s. 20-27.
- Palm, R.: *Ruonor och regionalitet: studier av variation i de nordiska minnesinskrifterna*, Uppsala 1992.
- Pedersen, A.: Weapons and riding gear in burials – evidence of military and social rank in 10th century Denmark?. *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective AD 1-1300* (red. A. Nørgård Jørgensen & B. Clausen). Publications of the National Museum. Studies in Archaeology & History 2, København 1997.
- Pedersen, A.: Prachtgräber des 10. Jahrhunderts in Südsandinavien. Tradition und Erneuerung. *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchszeit* (red. J. Henning), Mainz am Rhein 2002, s. 65-79.
- Pedersen, A.: Dead Warriors in Living Memory – a study of Weapon Burial in Viking-Age Denmark, AD 800-1000, København under udgivelse.
- Reynolds, S.: *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300*, Oxford 1984.
- Roesdahl, E.: *Danmarks vikingetid*, København 1980.
- Roesdahl, E.: Denmark – a thousand years ago. *Europe around the year 1000* (Red. P. Urbańczyk), Warsaw 2001, s. 351-366.
- Roesdahl, E.: Aristocratic burial in late Viking Age Denmark. *Herrschaft – Tod – Bestattung* (red. C. von Carnap-Bornheim, D. Krause & A. Wesse), Bonn 2006 (a), s. 169-183.
- Roesdahl, E.: Jordfaste mindesmærker i Danmarks yngre vikingetid. *hikuin* 32, 2006 (b), s. 55-74.
- Roslund, M.: *Gäster i huset: kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300*, Lund 2001.
- Schmidt, H.: *Vikingetidens byggeskik i Danmark*, Højbjerg 1999.
- Selling, D.: *Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Schweden*, Stockholm 1955.

- Sindbæk, S.M.: *Ruter og rutinisering. Strukturationen af fjernudveksling i Nordeuropa ca. 700-1000* København 2005.
- Sindbæk, S.M.: Networks and nodal points: the emergence of towns in Early Viking Age Scandinavia. *Antiquity* 81, 2007, s. 119-32.
- Skov, H.: Hustyper i vikingetid og middelalder. *hikuin* 21, 1995, s. 139-162.
- Skre, D.: The Skiringssal Thing site *Pjødalbyng, Kaupang in Skiringssal* (red. D. Skre), Århus 2007, s. 385-406.
- Staecker, J.: *Rex regum et dominus dominorum die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. Lund studies in medieval archaeology, Stockholm 1999.
- Steuer, H.: *Die Südsiedlung von Haithabu. Studien zur frühmittelalterlichen Keramik im Nordseeküstenbereich und in Schleswig-Holstein*, Die Ausgrabungen in Haithabu bd. 6, Neumünster 1974.
- Stoumann, I.: Sædding. A Viking-age Village near Esbjerg. *Acta Archaeologica* 50, 1980, s. 95-118.
- Svanberg, F.: *Decolonizing the Viking Age 1*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No. 43, Stockholm 2003a.
- Svanberg, F.: *Death Rituals in South Scandinavia AD 800-1000. Decolonizing the Viking Age 2*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 4° No. 24, Stockholm 2003b.
- Söderberg, B.: Integrating Power. Some aspects of a Magnate's Farm and Presumed Central Place in Järrestad, South-East Scania. *Centrality – regionality. The social structure of southern Sweden during the Iron Age* (red. L. Larsson & B. Hårdh). Uppåkrastudier 7, Lund 2003, s. 283-310
- Tegnér, M.: *Järnåldersundersökningar i Skåne. Katalog över arkeologiska undersökningar 1960-2000*. University of Lund, Institute of Archaeology – Report series nr. 91, Malmö 2005.
- Tornbjerg, S.Å.: Toftegård ved Strøby. Arkæologiske udgravninger 1995-98 af en stormandsbebyggelse. *Køge Museum* 1997 (1998), s. 5-19.
- Tornbjerg, S.Å.: Stevnsk stormandsgård fra sen jernalder og vikingetid. *Årbog for Historisk Samfund for Præstø Amt* 2000, s. 63-76.
- Ulriksen, J.: *Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e.Kr.*, Roskilde 1998.
- Waitz, G., (red.): *Rimbert. Vita Anskarii*, MGH Scriptores rerum Germanicarum 55, Hannover 1884.
- Watt, M.: A Viking Age Settlement at Runegård (Grødby), Bornholm. *Journal of Danish Archaeology* 2, 1982 (1983), s. 137-148.
- Watts, D.J.: *Six Degrees: The New Science of Networks*, London 2003.
- Wickham, C.: *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400-800*. Oxford 2005.
- Zachrisson, T.: The Odal and its Manifestations in the Landscape. *Current Swedish Archaeology* 2, 1994, s. 219-238.
- Zeeberg, P. (over.): *Saxos Danmarks Historie*, København 2000.
- Zimmermann, W. H.: Why was cattle-stalling introduced in prehistory. The significance of byre and stable and of outwintering. *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998* (red. C. Fabech & J. Ringtved), Højbjerg 1999, s. 295-312.
- Zoll-Adamikowa, H.: Gräberfelder des 8./9. - 11./11. Jhs. Mit skandinavischen Komponenten im slawischen Ostseeraum. *Sprawozdania Archeologiczne XLIX*, 1997, s. 9-18.
- Øeby Nielsen, G.: Runesten og magt i Østjylland. *hikuin* 32, 2005, s. 105-124.

Region, netværk og materiel kultur

Af Jette Linaa

Arkæologiens kilder er overleverede rester af en fysisk verden, og vi beskriver, grupperer, klassificerer og plottes ind på kort for at konstruere sociale dimensioner. At arbejde i geografiske rum er derfor arkæologisk barnelærdom, ikke alene inden for bebyggelsesarkæologien, men inden for alle grene af vores fag. Det gælder ikke mindst studiet af materiel kultur, hvor talrige forskere siden fagets spæde begyndelse har studeret fordelingen af materielle ressourcer i tid og rum. Det har beriget os med hundreder af udbredelseskort, hvor våben, dragtudstyr etc. er angivet som prikker på et Danmarkskort, og hvor områder med ensartede fund er blevet udnævnt til at være regioner. At det er en fornuftig måde at arbejde med materiel kultur på har nærmest haft status af et arkæologisk dogme. Men regionsbegrebet rejser næsten flere spørgsmål, end det besvarer, for hvad mener vi egentligt, når vi taler om regioner på baggrund af materiel kultur? Hvordan definerer vi regioner, lokalgrupper og det overregionale i en arkæologisk sammenhæng? Hvilke typer af genstande skal være sammenfaldende i hvor stort et område, for at vi kan tale om regioner? Har den geografiske opdeling, som vi så længe har været vant til at lægge ned over vores fundmateriale, overhovedet haft en relevans i det fortidige samfund – og er den relevant for nutiden? Er regionen aktuel i dag, hvor de store fortællinger er på retur?

Regionsbegrebet møder vi oftest i den ressourceøkonomisk baserede regions- eller bygdeopdeling, der har sin baggrund i historisk kartografi og er tæt knyttet til bebyggelsesarkæologien.¹ Bebyggelsesarkæologien har været drevet i en årrække, og de store forskningsprojekter i 1980'erne og 1990'erne har bragt mange vigtige erkendelse frem, også om spredning og udbredelse af materiel kultur.² Men materialiteten er i de seneste år kommet i stigende fokus, ikke alene inden for arkæologi, men også inden for en række andre studieområder fra antropologi til designvidenskab.³ Denne arkæologi beskæftiger sig med samspillet mellem mennesker og materiel kultur som nøgle til forståelse af, hvem vi er og hvorfor vi agerer i verden som vi gør. Her er ikke alene de materielle, men også de immaterielle ressourcer vigtige: de vaner, den tro og de forestillinger, der styrer møder mellem mennesker og omverden, samtidigt med at de selv er under konstant forandring.⁴ For meget er naturligvis ressourceøkonomisk funderet, bestemt af tilgængelighed og transportmuligheder, det er ganske selvfølgelig i et samfund uden teknologiske forudsætninger for storstilet landtransport. Men der er mange andre ting i verden, og hvordan disse ressourcer blev udvekslet, transformeret og appliceret er af grundlæggende betydning for vores forståelse af det fortidige samfund. Naturligvis finder vi ikke immaterielle ressourcer, men vi finder kulturelt ladede

produkter, der fortæller om udveksling af identiteter, indflydelser og forestillinger. Derfor er arkæologien et hybridfelt mellem materialitet og immaterialitet. Vi kan folde historien ud på mange skalaer i tid og rum, både i brede regionsstudier og i små, rige og nuancerede lokalstudier, og vi kan udforske forholdet mellem mennesker og materialitet. Her er nogle af de vigtige forskningsspørgsmål, hvordan de materielle levn er fordelt, hvordan vi slutter fra materielle levn til identitet, og hvordan materie og identitet er sammenvævet i tid og i rum. Men arkæologien er jo kun en metode og må naturligvis i samspil med discipliner som antropologi, kultur- og naturgeografi, historieforskning, sprogvidenskaber og naturvidenskaber, hvis der skal opnås et helhedsbillede af det fortidige samfund.

Det forskningsprojekt, jeg er i gang med i skrivende stund, skal give nogle af svarene. Det projekt, jeg tager udgangspunkt i, hedder *Coast, Culture and Identity*, og både for kyst, kultur og identitet har regionsbegrebet vist sig ikke at være uden problemer.⁵ I projektet beskæftiger jeg mig med historisk arkæologi, der her betegner perioden efter ca. 1000. Selvom den historiske tid begynder i Danmark på det tidspunkt, er de skriftlige kilder til Danmarks historie og samfundsforhold yderst sparsomme, og det er først i senmiddelalderen, at de skriftlige kilder flyder friere. Hovedparten drejer sig om økonomiske, administrative eller juridiske forhold, og der er derfor umådeligt mange aspekter af samfundslivet, der kun kan belyses ved hjælp af andre kildegrupper, som arkæologien, naturvidenskaben etc. Min undersøgelse slutter ved enevældens indførelse 1660, men det er klart at historien trækker lange tråde både fremad og bagud, og at mange processer og mekanismer flyder frit hen over de tidsmæssige afgrænsninger.

Hvad er en region?

Regioner kan defineres på mange måder, men her bruger jeg ordet region om et sammenhængende landområde med særtræk, der afgrænser det fra andre områder. *Administrative regioner* er, som navnet siger, et område med fælles administration, for eksempel et len, et stift eller et amt. Det samme geografiske område indgår for det meste i flere administrative regioner på samme tid. *Funktionelle eller ressourceøkonomisk betingede regioner* vil typisk være områder med samme basale produktion og produktionsforhold, der for det meste vil være betinget af naturmæssige forhold, mens *identitetsregioner*, som navnet siger, er områder med fælles identitet mellem beboerne, historisk og/eller kulturelt.

Den administrative region

Danmarks administrative regioner kender vi gennem statsmagtens arkiver og regnskaber, der er bevaret helt eller delvist fra 1500-tallet og frem.⁶ Her følger vi statsadministrationens forvaltningsenheder, lenene, hvor kongens lensmænd havde ansvar for forvaltning af militær, skatteopkrævning og forvaltning af kronens gods.

Den ressourceøkonomiske region

Den ressourceøkonomiske region baserer sig på en udnyttelse af landskabets og naturens ressourcer. Udgangspunktet er hér Porsmose & Grau Møllers kulturhistoriske bygdeinddeling af landet (se artikel af P. Dam i denne bog, fig. 6, side 40).⁷ Baggrunden er naturligvis, at Danmark er sammensat af områder med forskellige naturressourcer. Lynghede, skov, ager og enge giver hver for sig vidt forskellige eksistens- og produktionsmuligheder i forskellige områder af Danmark. Agerbygden dominerede på det flade morænelandskab på Sjælland, Lolland-Falster,

Fyn, Østjylland og Thy og Thyholm, mens det magre hedelandskab strakte sig i det vestlige Jylland. Skoven dominerede Nord- og Midtsjælland, dele af Fyn og Østjylland. De mennesker, der boede i de forskellige naturområder, var naturligvis nødt til at tilpasse deres produktion efter naturgrundlagets muligheder. Produktionsmæssigt karakteriseres agerbygden da også ved kornproduktion, mens skovbygden karakteriseres ved en mere blandet ernæring med hovedvægten på skovens produkter, kvæghold og svin. Hedebygden er det magre land, hvor man historisk har betjent sig af en række binæringer, hvoraf uldtøj og jydepotter nok er de mest kendte. Ved kysten har man levet af fiskeri, søfart og fårehold. Begrebet kystbygd eller kystregion er ikke ganske enkelt at definere som geografisk enhed, det meste af Danmark har mindre end 50 km til havet og dets ressourcer. Kystregionen er særlig interessant, fordi vandvejenes kontakter og den store mobilitet blandt søfolk og fiskere, sammen med de mange binæringer i kystlandskabet, har medført en identitetsdannelse, der afviger fra det omgivende bondeland. Centralt for interaktionen mellem regionerne er, at kun bønderne på agerlandet var stort set selvforsynende. Skovbønder og kystfolk havde behov for korn, og det tvang dem til at rejse til andre egne for at afsætte deres varer og anskaffe hvad de manglede. Her behøvede agerlandets bønder ikke at rejse. De havde, hvad de skulle bruge, og det de manglede skulle andre nok komme til dem med. Selv om det ressourceøkonomiske grundlag stod centralt for regionen, er der dog i et land som Danmark og i en kompleks samfundsmæssig periode som den middelalderlige en række udefrakommende forhold, der havde betydning for denne inddeling og hvordan man levede i de enkelte områder; afgiftsniveau og skattetryk,

tilknytning til godsstruktur og godsejere, nærheden til købstæder etc.⁸

Identitetsregionen

Identitetsregionen er den, jeg hovedsageligt beskæftiger mig med. Denne region defineres som et geografisk område domineret af en fælles kulturel identitet; en følelse af fællesskab, måder at leve på og binding til landet blandt befolkningen. Identitetsregionen optræder ind i mellem i etnologien under betegnelsen regionalt kulturområde.⁹ Identitetsregionerne knytter sig til sociale aktivitetsfelter, der er i stadig forandring i takt med udviklinger i handel og udveksling, transport og samfærdsel, ligesom enkeltstående begivenheder, som krige, epidemier eller misvækst, også har stor betydning.¹⁰ Både den administrative og den ressourceøkonomiske region spiller ind på identitetsregionens dannelse og funktion, navnlig i forhold til mobilitet. Møder på det lokale ting er én af de faktorer, der har indflydelse på identitetsregionen, og det samme har økonomiske forhold, der vedrører transport. Tesen er, at kombinationsnæringer af enhver slags vil tvinge beboerne til mobilitet, og dermed give dem mulighed for kulturelle møder, der påvirker deres identitet. Her falder tanken især på den historisk kendte, årlige vandring fra indland til kysten i fiskerisæsonen i Jylland. De årlige vandringer fra skovområder til sletteområder og købstæder med skovens produkter spiller også ind her.¹¹ Tilsvarende vil et selvforsynende agerbrug betyde mindre mobilitet og dermed færre eller langsommere forandringer i kulturel identitet. Men det er også vigtigt at huske på her, at de selvforsynende landbrug ikke lå isoleret, men derimod samlet i større eller mindre landsbyer med tæt kontakt med nabolandsbyerne, ligesom en del husmandssønner og -døtre rejste fra land til by – og tilbage igen, i løbet af deres arbejdsliv.¹²

Det selvforsynende agerbrug kan derfor være præget af noget tættere kulturel kontakt med omverdenen, end man umiddelbart skulle tro.

Administrative og ressourceøkonomiske regioner afgrænses gennem kombinationer af historiske, arkæologisk/naturvidenskabelige og sprogvidenskabelige kilder. Men identitetsregionens afgrænsning både i historiske og forhistoriske studier er mere usikker. Det er først gennem etnologiske og antropologiske studier fra nyeste tid, at det er muligt at spørge informanter om, hvilken identitetsregion de tilhører, hvis de da synes, de hører til i én. For ældre tider er vi henvist til at studere arkæologiske og historiske vidnesbyrd for at kunne definere regionerne og fastlægge deres grænser. Men resultater afhænger i høj grad af betragterens syn på, hvad der konstituerer en identitetsregion. Vi søger for det meste efter identitetsmarkerende genstande og træk, typisk dragtudstyr, keramik og byggeskik. Her skal der kombinationer af flere træk til for at konstituere en region. Det er derfor, at arkæologer bør behandle flere kildegrupper og flere genstandstyper i undersøgelserne.

Regionen i forandring

En region er altså et sammenhængende geografisk område med administrative, ressourceøkonomiske eller identitetsmæssige særtræk. Den mest stabile region er den ressourceøkonomiske, bundet som den er til en bestemt naturgiven produktionsform i et landbrugssamfund, men alle regioner kan være omskiftelige og foranderlige, dannes og opløses over tid. Ændringer i statsmagtens organisering medfører omlægninger i de administrative regioner. Ændringer i de naturgivne betingelser vil selvfølgelig kunne medføre ændringer i den funktionelle region. For eksempel vil sandflugt, skovrydning eller tilgroning

medføre nye produktionsmæssige betingelser, der igen kan medføre ændringer i regionens grænser eller medføre dannelse af nye regioner. Det er evident, at Danmark kan opdeles i administrative og i ressourceøkonomisk baserede regioner. Og naturligvis kan dele af det arkæologiske materiales spredning relateres til disse regioner; til afgrænsede geografiske områder. I et tidligere arbejde har jeg påvist regionalitet i det keramiske materiale i høj- og senmiddelalder.¹³ I denne periode er det meget tydeligt, at dele af keramikken var regional. Specielt kogepotternes former falder i fire markante regioner i Jylland; Sønderjylland, Nørrejylland, Vendsyssel og Østjylland. (fig. 1) Disse regioner er geografisk sammenfaldende med den etnologisk kendte jydepotteproduktion fra 17- og 1800-tallet, og keramikken inden for de enkelte regioner har da også et stort formfællesskab med denne. Jeg tolker, at der var tale om en meget stabil produktion gennem mindst 300 år i stabile, formodentligt geografisk betingede regioner. Men denne regionalitet begrænser sig ikke til arkæologien, men findes også i etnologien. Grænsen mellem den sydlige og den nordlige region går ved Skjern Å, og netop Skjern Å danner også skel mellem etnologisk kendte regionale træk. Således havde bondekonerne nord og syd for åen forskellig hovedbeklædning.¹⁴ Skjern Å fungerede også som administrativ grænse, nemlig mellem Vardesyssel og Hardsyssel. Begge forhold havde utvivlsomt sin baggrund i, at åen og Ådalen var en trafikal hindring og dermed et naturligt, markant skel i landskabet. Det er absolut tænkeligt, at fremtidens forskning vil afsløre endnu flere traditioner og kulturtræk, der respekterer samme grænser. For naturligvis er der grænser i tingenes fordeling, der følger de naturbetingede skel mellem geografiske områder. Og naturligvis er der forskel i byggeskik og

Fig. 1. Oversigt over lokalgrupper i jydepottegods. Efter Linnaa 2006.

landbrugsteknik, der også er afhængige af de naturgivne forskelle. Så tilsyneladende var regionaliteten en oplevet realitet, og identitetsregionen sammenfaldende med den administrative og til en vis grad med den geografiske og ressourceøkonomiske region. Men alligevel er billedet mere kompliceret end som så. Ser vi på den ressourceøkonomiske inddeling af landskabet, ses intet skel mellem produktionen syd og nord for Skjern Å. Der var samme bebyggelsesstruktur med samme antal gårde pr. arealenhed, samme sognestørrelse etc. Kulturskellet synes altså

ikke at være grundet i bebyggelsesstruktur eller produktion. Derfor var kulturskellet ved åen snarere betinget af transportmæssige forhold – og muligvis af administrative end af produktionsmæssige forhold. Beboerne havde altså haft en til dels forskellig kultur, eller indgik i forskellige identitetsregioner, selv om deres produktionsforhold var de samme.

Region eller netværk?

Der er ganske mange træk i materialerne, der modsigger ideen om en fælles kultur i en region. Alle havde et tilhør i en administrativ region, hvor tilhørsforholdet defineres ved hjemmets geografiske placering. Men selvfølgelig var det også muligt at indgå i en sammenhæng, der lå ud over det geografiske nærområde. Præster og købmænd var typiske eksempler på personer, der både økonomisk og/eller identitetsmæssigt adskilte sig fra det omgivende geografiske område, og i stedet havde et større fællesskab med præster eller købmænd i andre geografiske områder end med deres naboer. Denne sammenhæng betegnes bedst som et netværk. Et netværk defineres her som en forbindelse af enheder i et samlet system uden geografisk binding.¹⁵ Det gør netværket til et kommunikationssystem, hvor viden, information og ressourcer flyder frit igennem. Der åbnes derfor for, at netværket og netværksdeltagerne kan fungere som spredningskanaler for identiteter og teknologier. I et samfund med besværlig kommunikation og langsom, svær transport vil den direkte kontakt mellem mennesker i det nærmeste område have stor betydning. Men tekniske forbedringer i transportforhold og kommunikation vil betyde, at netværket vokser i betydning, mens regionen bliver mindre vigtig. Derfor må vi også forvente, at netværket får stadig større betydning som forklaringsmodel over for regionen i

løbet af middelalderen. Det er klart, at netværksdeltagerne i høj grad var de personer, der havde forbindelser og muligheder, dvs. adel, gejstlighed, specialiserede håndværkere og i nogen grad købmændene. Via netværket kan disse folk have opnået en identitet, der adskilte sig fra den regionale identitet i deres geografiske område, og det vil give nogle tryk- og modtryksprocesser, der kan studeres i et arkæologisk, historisk og sprogvidenskabeligt materiale. Slutbilledet bliver et samfund af aktører i et pulserende, komplekst system i stadig forandring. Det skal jeg i det følgende give eksempler på fra mit nyeste forskningsprojekt, *Coast, Culture & Identity*.¹⁶ Projektet fokuserer på identitetsdannelse på alle samfundsniveauer ud fra materiel kultur. Resultaterne, der fremlægges her, er således foreløbige og vil blive publiceret andetsteds. Projektet baserer sig på et sammenlignende studie af to geografiske områder; Nordsjælland og Sønderjylland. Sønderjylland dækker området fra grænsen til Kongeåen. Her er både marsk og mager sandjord i Vest og fed moræne mod Øst. Nordsjælland dækker den nordøstlige del af Sjælland mellem Roskilde Fjord og Øresund. Dette område har forskellige naturmæssige forudsætninger. Den vestlige del af området består af fed og frugtbar moræne, mens den østlige del er et sandet bakkeland, der endnu har udbredt skovdække. Dataindsamlingen består i at registrere spor efter produktion og konsumtion fra alle arkæologiske fund fra perioden ca. 1000-1700 i området. Det drejer sig for eksempel om værktøj, fiskekroge, netsynk, keramik, dragtudstyr, smykker, religiøse objekter, heste- og rideudstyr og våben. Jeg indsamler fra alle arkæologiske fund i området for at være i stand til at se både geografiske og kronologiske forandringer. De bebyggelser, der ligger til grund, består både af små og store gårdsbebyggelser, her-

regårde, voldsteder, klostre, fiskerlejer og købstæder. Det rige skriftlige kildemateriale omkring forbrug, tilførsel, import og eksport, der knytter sig til samme problemstillinger, bliver også bearbejdet som en del af projektet.¹⁷ Der knytter sig naturligvis vigtige kildekritiske spørgsmål til denne type af sammenlignende undersøgelser, men de vil blive behandlet i en anden sammenhæng.¹⁸ I denne sammenhæng vil jeg tage udgangspunkt i keramikken, som jeg vælger, fordi den er et meget velegnet medie til at studere kulturtræk, skrøbelig som den er, og meget almindelig i alle samfundslag.¹⁹ Til dette brug har jeg analyseret keramikken fra fire forskellige fund.

Voldstedet Græsegård nordøst for Frederikssund er udgravet i flere omgange af Nationalmuseet og Nordsjællands Folkemuseum.²⁰ Græsegård ligger på frugtbar agerjord nær Roskilde Fjord. Gården, der i 1349 tilhørte adelsmanden Jens Ovesen Neb, blev nedrevet i 1503. På voldstedet er der fundet rester af et tårn og en kælder i munkesten, og en del metalsager som klædeplomber, armbrøstbolte, bogspænder, dele af malmgryder m.m., og en hel del keramik fra

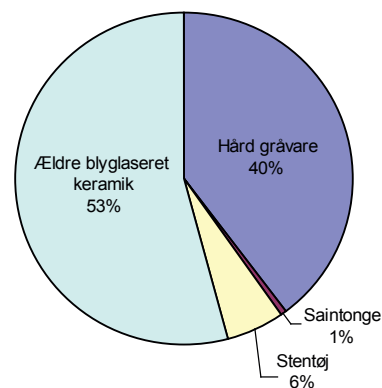

Fig. 2. Sammensætning af keramik på voldstedet Græsegård. N=197.

højmiddelalderen. Keramikken er sammensat af nogenlunde lige dele glaserede kander og grå kogepotter, samt en hel del kander af udenlandsk oprindelse. Her er ølkander af stentøj fra Rhinegnene og Polen samt to vinkander, den ene fra Bordeaux og den anden fra Belgien. (fig. 2)

Gården ved Måløv Kirke er udgravet i 2007.²¹ I den komplekse gårds højmiddelalderlige fase er der fundet rester af flere velbevarede bygninger, sammen med et rigt fundmateriale. Her er bl.a. hestesko, beslag, værktøj, søm og klinknagler og en hel del højmiddelalderlig keramik. Godt halvdelen af fundene er kogepotter i hård gråvare, mens resten er fra glaserede kander og uglaserede, røde potter. Der ser ikke ud til at være importeret stykker blandt den keramik, jeg foreløbigt har bearbejdet fra fundstedet. (fig. 3)

Gårdskomplekset Klemmenstrup sydvest for Køge er udgravet i 1987 af Køge Museum.²² Her afdækkede museet tomten af et gårdskompleks med adskillige bygninger omkring en gårdsplads; stuehus, stald, smedje, lade og staklader, alt omgivet af et system af grøfter. Ved udgravningen er der fundet et righoldigt genstandsmateriale med bryner og kværnsten, beslag, hestesko og meget mere. Til gårdens højmiddelalderlige faser hører en del skår af glaserede kander og en mindre del grå kogepotter. Heller ikke her ser der ud til at være importerede stykker blandt den foreløbigt bearbejdede keramik. (fig. 4)

Danmarks største og mest betydningsfulde klosteranlæg, Esrum Kloster, er undersøgt i mange omgange.²³ Klosteret, der blev grundlagt som cistercienserkloster i 1151, er delvist nedrevet, med én bevaret fløj, der er et besøg værd. Det meget store og rige fundmateriale fra undersøgelserne i Esrum kan bestemt bære en publikation i sig selv og skal kun berøres overfladisk i denne sammenhæng, men selv et

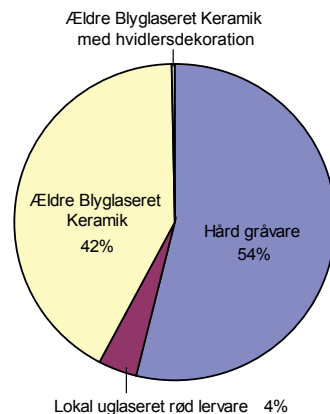

Fig. 3. Sammensætning af keramik på gården i Måløv. N=332.

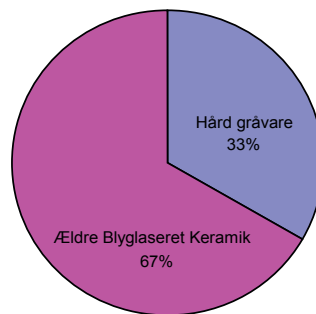

Fig. 4. Sammensætning af keramik på gården i Klemmenstrup. N=388.

flygtigt gennemsyn af fundene afslører et overvældende genstandsmateriale med ganske usædvanlige fund, bl.a. falder en del importeret keramik i øjnene, heriblandt en del rhinsk stentøj.

Den foreløbige fundbearbejdning dækker kun udvalgte lokaliteter af det samlede materiale, men alligevel er det på sin plads at summere nogle træk, der kan have betydning for opfattelsen af regionalitet. Hvis nu Nordsjælland var én samlet identitetsregion,

må vi forvente, at fundsammensætningen var den samme overalt. Men det er den naturligvis ikke. Der er bestemt fællesgods i området. Alle de højmiddelalderlige bebyggelser har således brugt glaserede kander, ligesom gråbrændte kogepotter også er ganske almindelige. Disse former er nu ikke alene typisk for Nordsjælland, men findes i stort set hele det øvrige middelalderlige Danmark. Til gengæld er der noget specielt nordsjællandsk over sammensætningen. I et jysk fund ville der aldrig forekomme så mange glaserede kander i forhold til kogepotter i landbebyggelsen; her ligger forholdet gerne omkring 1:10. Men der er en række importerede keramiktyper, der viser en meget forskellig fordeling inden for det nordsjællandske område. De mest interessante er rhinske og polske stentøjskander. (fig. 5 og 6) Begge typer blev eksporteret af den tyske Hansa fra hhv. rhinområdet og fra området omkring Gdansk i det nuværende Polen. Selvfølgelig var stentøjet langt fra den østlige Hansas vigtigste vare; det var tømmer og korn, men ikke desto mindre blev kanderne altså taget med, sikkert som en del af en returfragt. Dette stentøj er ret almindeligt i arkæologiske fund på begge sider af Øresund, men det er absolut ikke i alle bebyggelser, at det forekommer. Kanderne er meget almindelige blandt fundene fra det internationale sildemarked i Dragør, der fungerede som et stort importsted.²⁴ Man finder dem også på klostre og voldsteder i indlandet, både i dette område og i resten af landet.²⁵ Men kanderne er meget ualmindelige blandt fundene fra de middelalderlige gårde i samme område.

Det virker ganske ligetil at tolke dette fundbillede som spor af en regional kulturel identitet præget af ens kogegrej og ens spisevaner. Stentøjet kan så tolkes som spor af en netværksbaseret afvigende kulturel identitet, der relaterer sig til hanseatiske traditioner. For der

er ingen grund til at tvivle på, at disse stentøjskander spillede en stor rolle i de hanseatiske gastronomiske traditioner. Kanderne blev anvendt til vin og øl, og hanseatisk øl var da også vidtberømt i datiden. Der er al mulig grund til at mene, at kanderne spillede akkurat den samme rolle i Danmark og indgik i de samme traditioner omkring indtag af vin og øl. Det er på den baggrund ganske logisk, at det især findes på klostre og herregårde i indlandet; steder med muligheder for internationale kontakter. Den danske adel på borgene har altså delt drikkekultur med deres tyske modparter, og adelens sønner og døtre tog deres tillærte drikkevane med, når de gik i kloster. Det er muligt, at der er sket en kulturel overførsel mellem danskere og tyskere, men snarere er der tale om at adelens hanseatisk prægede vaner stammer fra en meget gammel tradition for netværk knyttet til forretnings- og slægtsskabsforbindelser. Dermed er spredningen ikke så meget et spørgsmål om national identitet, som et spørgsmål om netværk, der omfattede hvad vi i dag vil kalde dansk og tysk adel som jævnbyrdige parter.

Tilsyneladende tegner fundene et ganske enkelt billede af en regional landbokultur, der eksisterer samtidigt med at klostre og herregårde har deltaget i et internationalt orienteret netværk. At landboudstyret også findes på voldsteder og klostre demonstrerer, at disse naturligvis har haft en interaktion med det omgivende samfund. De var jo godsbesiddere og økonomiske aktører i lokalområdet i stor stil og slet ikke isolerede. Desuden var voldstederne og herregårdene beboet af vagter, soldater, kokke, tjenere, landarbejdere etc., der også skulle have mad og drikke, og det kan vi naturligvis også se i fundmaterialet. Forholdet fremgår ganske klart af Bjørn Poulsens fremlæggelser af regnskaber fra Ribebispens gård Brink i Ballum, der er bevaret 1388-9.²⁶ Brink er udgravet, og det interessante fund-

Fig. 5. Rhinsk stentøjskande fra sidste del af 1300-tallet. Foto: Moesgaard Foto/Medielab.

Fig. 6. Tysk/polsk stentøjskande fra sidste del af 1300-tallet. Foto: Moesgaard Foto/Medielab.

materiale herfra indgår i mit projekts gennemgang af den vestlige region, og skal fremlægges ved en senere lejlighed. Men det er relevant, at der er lige så meget stentøj på Brink som på de nordsjællandske voldsteder og herregårde. På Brink er typesammensætningen dog noget anderledes, blandt andet med et større indslag af hollandsk keramik, hvilket er ganske forventeligt, beliggenheden taget i betragtning.²⁷

De nordsjællandske bønder var tilsyneladende ikke en del af det hanseatiske netværk. De drak sjældent vin og hanseatisk øl, og de deltog tilsyneladende ikke i den hanseatisk prægede kultur i højmiddelalderen. Der

var altså tydelige kulturelle forskelle mellem bønder og herremænd. Men der var også mange ligheder, for adel og bønder var vel forskellige, men var dog rundet af det samme land og havde fælles traditioner. Klostre og voldsteder har ikke ligget som kulturelle øer i landbokulturens hav, men har alligevel haft et vist kulturelt særpræg formidlet direkte eller indirekte gennem deres nationale og internationale netværk. Men der er ingen grund til at opfatte dette billede af de højmiddelalderlige forhold som statisk, for skriftligt kildemateriale har på overbevisende måde vist, at senmiddelalderens bønder ivrigt deltog i et statusgivende forbrug, især cen-

treret omkring hollandsk klæde.²⁸ Og hyppige fund af klædeplomber i senmiddelalderens gårde viser da også, at dette har været en realitet. Så vi må altså forvente et komplekst billede af kulturelle netværk og regioner i stadig forandring igennem hele middelalderen.

Men der er et eksempel på en bondegård på Amager, der viser klar prægning af både lokal og international kultur.²⁹ På gården er der fundet det sædvanlige udstyr af højmiddelalderlige pottes og kander, men der er også fundet de stentøjskander fra Rhinlandet og Polen, der ellers ser ud til at være forbeholdt adel og gejstlighed. (fig. 7) Blandt fundmaterialet var også dekoreret rideudstyr og kostbart dragtudstyr, foruden en hel del landbrugsrelaterede genstande. Umiddelbart kan man forestille sig, at gården har været en adelig sædegård. Men det er der ikke noget, der tyder på i de skriftlige kilder. Gården må i stedet betragtes som en hybrid mellem regional landbokultur og hanseatisk kultur, dybt præget af den intensive kontakt, som korte afstande til både København og Dragør har muliggjort. Beboerne har tilsyneladende været urbant og hanseatisk prægede bønder, og har levet som sådan. Hovedparten af deres ernæring har de, ifølge det skriftlige materiale, hentet ved at levere landbrugsprodukter og grønsager til Københavns Slot, og det kan naturligvis også have præget livsførelsen på gården.

Så hvad ved vi om regioner? Mit projekts foreløbige resultater tyder på, at netværk forbundet med erhverv og social status betød mindst lige så meget for levemåde og kulturen i højmiddelalderen som en eventuel regional identitet. Adelige ser således ud til at have en hel del mere til fælles indbyrdes, socialt og identitetsmæssigt, selvom de boede i forskellige naturområder, end de havde til fælles med deres bønder i omegnen. Ét af de træk, der endnu mangler at blive undersøgt i projektet, er forholdet mellem land og by. Det er bestemt

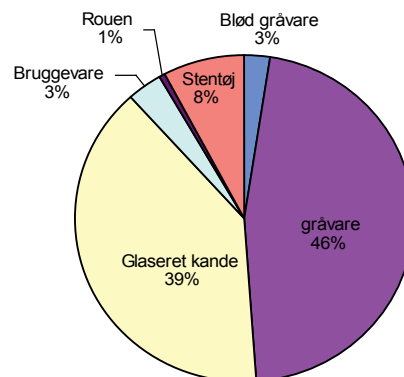

Fig. 7. Sammensætning af keramik fra gården i Tårnby. N=919.

muligt, at det vil vise sig meningsfuldt at se materialet i lyset af en urban-pagan identitet, hvor det urbane så repræsenterer borgere, købmænd, præster og til en vis grad adelen, mens det pagane repræsenteres af kulturen blandt bønder og småkårsfolk i by og på land.³⁰ Der mangler også at blive foretaget en endelig sammenligning mellem de to regioner Nordsjælland og Sønderjylland. Her forventer jeg, at bøndernes meget forskellige grad af afhængighed af godsejere, og meget forskellige grader af specialisering, mobilitet og involvering i andet næringsliv, vil give sig udslag i fundmaterialet.³¹ Her forventer jeg en mindre land-by forskel mellem bønder og købstad, og en højere grad af netværksdeltagelse blandt de vestjyske bønder end blandt de sjællandske. I fede landbrugsområder med stærk godsstruktur må vi forvente en bofast befolkning, knyttet til det umiddelbart omgivende landskab og uden særligt incitament for forandring eller netværksdeltagelse. I andre områder med større ressourcepres eller svagere godsstruktur må vi forvente en større mobilitet, og dermed en større netværksdeltagelse og forandringsvillighed, når alternative leveveje skal finde og alternative ressourcer

afsættes. De næste par års arbejde i projektet vil vise, hvilken relevans dette har for identiteten.

Afslutning

De foreløbige undersøgelser i mit projekt stiller spørgsmålstegn ved regionalitetsbegrebets grundlæggende relevans for studiet af materiel kultur. Naturligvis er der forskelle i det arkæologiske materiale, der kan relateres til regioner; naturligvis er der grænser i tingenes fordeling, der følger de naturbetingede skel, og det ville da også være mærkeligt andet. De naturbetingede skel; åer, søer, moser og skove, har selvfølgelig haft stor betydning for, hvordan det var muligt at færdes i landskabet, hvor meget kontakt, man kunne holde med hinanden, og det kan selvfølgelig ses i fundene. For det geografiske landskab kan opdeles i regioner med ensartede produktionsforhold og naturgivne ressourcer, og det er baggrunden for, at bebyggelsen ligger som den gør, og for at megen af færdslen har ført ad de veje, den har. Vi har da også påvist spor efter regionale træk inden for keramik og brugsgenstande, arkitektur og byggeskik i større eller mindre områder. Men det er ikke ensbetydende med at der i historisk tid har eksisteret faste identitetsregioner. Selve ideen om en identitet i et geografisk område matcher kun dårligt det meget komplekse middelalderlige samfund. Desuden kommer identiteten særligt til udtryk i grænseområder, i sammenstød og i brudflader, i mødet med det andet og det anderledes, så vi skal næppe lede efter ligheder inden for områder, men snarere efter brudflader. Grænseområder er særligt i fokus i disse år. Det gælder grænseområderne mellem landskab, havskab og bylandskab, det gælder områderne inden i byen og det gælder grænseområder mellem samfundsgrupper på landet og i byen. Vi interesserer os nu for konflikter, normbrud og sammenstød, der

netop kommer til udtryk i grænseområderne, for det individuelle, for netværk og kontaktnet, for kulturelle påvirkninger og for globaliseringstendenser. Og vi er opmærksomme på, at fordi ét bestemt træk har en bestemt udbredelse, kan andre træk have en helt anden. Bredspektrede undersøgelser af fundmateriale over større områder giver muligheder for studier af identitetsudviklinger i regionalt perspektiv. Men opgaven er snarere at etablere et indtryk af områdets generelle materielle kultur, samt at identificere nye eller fremmede genstande eller træk, for de vil typisk være udtryk for netværk, grænseområder og sammenstød. Og her skal arkæologi, historie og sprogvidenskab så vidt muligt anvendes tværfagligt, ligesom det er en selvfølge, at undersøgelserne skal basere sig på et så bredt arkæologisk kildegrundlag som muligt. For der må stilles basale kvantitative krav til det materiale, vi vælger at gå ud fra ud fra, både i forhold til mængder og undersøgelsernes antal og kvalitet. Tre bæltespænder i Østjylland konstituerer ikke en region.

Men hvad konstituerer så en region? Som denne bog viser, er der mange definitioner, alt efter hvad vi vil med regionen. Sprogvidenskaben hælder mod at betragte Danmark som én stor region. Geologer og geografer ser Danmark som sammensat af en række små regioner i landskabet, og for de fleste materielt orienterede arkæologer er regionen et område med ensartet materiel kultur. Spørgsmålet er så, om den arkæologiske region har eksisteret. I forhold til administration og grundlæggende produktionsforhold, spredning af bebyggelse i det geografiske rum, basale transportforhold og andre grundlæggende naturbetingede aktiviteter, ser det ud som om den ressourceøkonomisk baserede region stadig giver mening som forklaringsmodel. Men regionen har vigende betydning inden for identitetsstudier knyttet til det materielle, til gen-

stande og agenter, der ikke sådan lader sig afgrænse i tid og rum. Det øgede fokus på netværkets betydning som analytisk model giver mulighed for at se på de mobile dele af samfundet, på innovatører, aktører og tingenes agens; på hvordan ting, ideer, og forestillinger flyder frit gennem netværk uden defineret centrum. Det sætter i høj grad fokus på adel, købmænd og gejstlighed samt mere mobile samfundsgrupper. De grupper lader til at have besiddet identiteter, der ikke let lader sig indpasse i en geografisk region. Snarere har de i bedste fald fungeret som innovatører og drivende kræfter overfor den omgivende identitetsregion.

Aktør-Netværksteorien blev udviklet i 1980-erne af sociologerne Michel Callon, Bruno Latour og John Law, oprindeligt som en metode til at forstå innovationsprocesser i teknologien.³² Teorien er vidtforgrenet og anvendes i mange sammenhænge, men i denne er dens vigtigste pointe, at den behandler relationer, der er på én gang materielle og begrebsmæssige, og ser de netværk, der skabes af relationerne som helt grundlæggende og som centrale for vidensoverførsler. Det gør den ved at lægge vægt på et konkret dialektisk forhold mellem objekt og bruger, ting og menneske. Aktør-netværksteorien har én af sine forcer ved tilbyde et alternativ til et meget lineært, statisk og abstrakt forhold mellem menneske og ting, idet den lægger vægt på det flydende, dannende og meget konkrete. Som arkæolog glæder man sig over at den fokuserer så meget på tingene, og at det materielle (igen) kommer i fokus er én af dens positive effekter.

Men begrebsverdenen i aktør-netværksteorien er speciel. Mens vi alle sammen har en fornemmelse af et netværk, virker termen aktør anderledes i dansk sammenhæng. For netværket er en forbindelse af enheder i et samlet system; et kommunikationssystem, hvor viden, information og ressourcer flyder frit. Na-

turligvis forstår vi middelaldermennesket som en aktiv aktør; en agerende person, men anvendt om en middelalderkande eller andet objekt klinger begrebet af intentionalitet og bliver derfor fremmed for de flestes vante forestillingsverden. I stedet kan man foreslå ord som katalysator eller transformer knyttet til genstandene, hvor det så bliver tydeligere, hvad der er på spil: at genstandene påvirker og transformerer brugeren og netværket – og igen påvirkes og transformeres af bruger/netværket i en stadig forandrings- og dannelsesproces. Det handler ikke længe om genstanden *per se*, men om at dens værdiindhold, dens kulturelle ladning, påvirker og påvirkes i et stadigt foranderligt forløb i samspil med omverdenen. Aktør-netværksteorien er optaget blandt arkæologer i stadig stigende grad, hvor den er genstand for en livlig debat om muligheder og synsvinkler.³³

Aktør-netværksteorien sætter nogle interessante forklaringsmodeller op for innovationsforløb i det fortidige samfund, og ikke mindst globaliseringstendenser, spredning og implementering af ny teknologi lader sig forstå på den baggrund. Men det er værd at bemærke, at der ikke forudsættes nogen lineær udvikling eller kronologisk forløb hverken i identitetsudviklingen eller i inddragelse af netværk. Studier af forhistoriske perioder, ikke mindst bronzealderen, antyder således, at en globaliseringstendens har været vidt udbredt førhen, afbrudt af perioder med et mere lukket verdensbillede.³⁴ I stedet må vi forestille os en kompleks, stærkt foranderlig middelalder med vekslen mellem vækst og recession, som den seneste forskning i økonomisk historie peger på.³⁵

Men selv om netværksteoriene med den iboende fokusering på grænser, kontakter og kultursammenstød tiltaler mange, så har regionen stadig en rolle at spille i identitetsstudierne. For det er ikke menings-

fuldt at studere fornyelse uden at studere traditionen; det der bliver fornyet. For vel er netværksteorien regionen overlegen som forklaringsmodel over for visse grupper. Men vi må ikke glemme, at det danske landbrugssamfund langt op i 1800-tallet rummede grupper, der stod uden for netværkene og af fornyerne blev opfattet som traditionsbundne, træge og modstandere af forandringer. Så vi kan ikke undvære det geografiske perspektiv i de store fortællinger. For ganske vist er der rigtig meget information at hente i lokalstudierne og i mikrohistorien. Men hvis ikke vi også har forskningsprojekter koncentreret omkring store fortællinger, der kan sætte de mange mikrohistorier og enkeltpladser ind i en sammenhæng, risikerer vi at historien fragmenteres og nedbrydes i enkeltdele, koncentreret om enten enkeltpladser eller bestemte samfundsgrupper, som bønderns historie, adeliges historie, gender og queer studies etc., uden at vi kan betragte samfundet som helhed, uden at kunne sætte en norm. For enkeltstudier indebærer en risiko for at fokusere på den enkeltes handlemuligheder, mens de normer og begrænsninger i friheden, der er mindst lige så vigtige, for det meste først kommer frem i et større perspektiv. Det gælder naturligvis også for kontaktflader, transportveje etc., der i høj grad har virket styrende for, hvilke muligheder den enkelte kunne vælge imellem. Så der ligger vigtige forskningsspørgsmål gemt i sammenhængen mellem regioner, ressourcer, identitet og udveksling af materialitet og ideer i komplekse samfund. Derfor må vi konstruere og dekonstruere regionen, se at forestillingen om fælles kultur og identitet i et sammenhængende område er en forenkling, og i stedet fokusere på sammenhænge og sammenstød mellem tradition og fornyelse. Vi må se, at regioner kan være lige så meget et mentalt som et fysisk fænomen, og at det stedbundne udtryk kan have været udgangspunkt

for nogle personer og grupper, men irrelevant for andre. I det enkelte menneske kan regionen, det lokale, også have været konsoliderende for dele af identiteten, men fremmed for andre. Og det er i spillet mellem modernitet og tradition, mellem fornyelse og indre og ydre norm, at den enkelte har udfoldet sig. Det øger kompleksiteten i undersøgelserne, men højner også udsagnskraften og den samfundsmæssige relevans.

Noter

- 1 Grau møller & Porsmose 1997.
- 2 Dalsgaard 2000 og Grau Møller 2002.
- 3 Calon & Latour 1981, Latour 1992, Latour 2005.
- 4 Hodder 1986.
- 5 <http://akira.ruc.dk/~jlin/abstractssf.htm>.
- 6 Frandsen 1984. Hellesen & Tuxen 1998.
- 7 Om bygder se Grau Møller & Porsmose 1997, Grau Møller 2006.
- 8 Grau Møller 2006.
- 9 Grau Møller 2006, s. 22f.
- 10 Stoklund 2006.
- 11 Holm 2000 s. 184f.
- 12 Hanssen 1952.
- 13 Linaa 2006.
- 14 Stoklund 2006
- 15 Latour 2005.
- 16 Fundmaterialet til denne artikel er stillet til rådighed af Gilleleje Museum, Egns museet Færgøgården, Kroppedal Museum, Køge Museum samt Nordsjællands Folkemuseum, der hermed alle takkes.
- 17 Igangværende ph.d-projekt i projektets rammer ved Stefan Pajung, RUC.
- 18 Linaa 2006 for behandling af disse.
- 19 Linaa 2006, s. 11 ff.
- 20 Beretning og fundmateriale fra MFH 96/96 Græsegård.
- 21 Beretning og fundmateriale fra TAK 1173 Måløv.
- 22 Beretning og fundmateriale fra KØM 1602 Klemmenstrup samt Fraes Rasmussen 1989.
- 23 Fund fra Esrum Kloster på Gilleleje Museum. Se også Frandsen 1997.
- 24 Liebgott 1979 samt Kroppedal Museum SØL 456.
- 25 Linaa 2003, Linaa 2006, Skaarup 2005.

- 26 Poulsen 1990, Poulsen 1993 og Poulsen 2003.
 27 Fundene fra Brink, HAM 2435, Museum Sønderjylland.
 28 Poulsen 2006.
 29 Linaa 2005.
 30 Hanssen 1952.
 31 Poulsen 2003a, b og c.
 32 Calon & Latour 1981, Latour 1992, Latour 2005.
 33 F.eks den løbende debat på bloggen archaeolog (<http://traumwerk.stanford.edu/archaeolog/>).
 34 Vandkilde 2007.
 35 Poulsen & Hybel 2007.

Trykte kilder og litteratur

- Callon, M. & B. Latour: Unscrewing the Big Leviathan – How do Actors Macrostructure Reality?. *Advances in Social Theory and Methodology: Toward an Integration of Micro and Macro Sociologies*, (red. K.K. Cetina & A. Cicourel), London 1981, s. 277-303.
- Dalsgaard, K. (red.): *Mellem hav og hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*. Århus 2000.
- Fraes Rasmussen, U.: Klemmenstrup – Udgravning af en middelaldergård ved Køge. *Køge Museum* 1983/1989, s. 37-54.
- Frandsen, K-E. (red.): *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, udg. Dansk Historisk Fællesforening, Vojens 1984.
- Frandsen, S.: Esrum Kloster – arkæologisk belyst. *Bogen om Esrum Kloster*, Frederiksborg 1997.
- Grau Møller, P., R. Ejrnæs, A. Höll, L. Krogh & J. Madsen (red): *Foranderlige landskaber. Integration af natur og kultur i forvaltning og forskning*. Odense 2002.
- Grau Møller, P.: Bygder. Regionale variationer. *Bygder: regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000. Beretning fra et seminar på Skarrildhus, november 2003* (red. Grau Møller, P. & M. Svart Kristiansen) Odense 2006, s. 9-24.
- Grau Møller, P. & E. Porsmose: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*, København 1997.
- Hanssen, B.: *Österten. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*, Ystad 1952.
- Hellesen, J. Kjærulff & O. Tuxen (red.): *Historisk atlas – Danmark*, København 1998.
- Hodder, I.: *Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology*, Cambridge 1986.
- Holm, P.: Kystens erhverv og bebyggelse. *Aktører i landskabet* (red. P. Grau Møller, P. Holm og L. Rasmussen), Odense 2000, s. 179-208.
- Latour, B.: Where Are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts. *Shaping Technology/Building Society* (red. W. E. Bijker & John Law), Cambridge, Mass. 1992, s. 225-258.
- Latour, B.: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford 2005.
- Liebgtot, N.-K.: *Stakhaven*. Arkæologiske undersøgelser i senmiddelalderens Dragør. Nationalmuseets Skrifter, Arkæologisk-historisk række Bd. XIX. København 1979.
- Linaa, J.: Til bords med Marsk Stig. En oversigt over keramikken fra Hjelm. *Kuml* 2003, s. 227-246.
- Linaa, J.: Genstande. *Tårnby. Gård og Landsby* gennem 1000 år (red. M. Svart Kristiansen), Højbjerg 2005.
- Linaa, J.: *Keramik, kultur & kontakter. Køkken- og bordtøjets brug og betydning i senmiddelalder og renæssance*. Højbjerg 2006.
- Linaa, J.: Keramikken fra Tønderhus. *Tønderhus Voldsted* (red. L. Krants Larsen & J. Linaa), Haderslev (i tryk)
- Poulsen, B.: *Bondens Penge*, Odense 1990.
- Poulsen, B.: Krydderier og klæde. Statusforbrug i senmiddelalderens Danmark. *Danmark og Europa i senmiddelalderen* (red. P. Ingeman & B. Poulsen), Århus 2000, s. 64-94.
- Poulsen, B.: Middelalderens fødsel – tiden 1000-1340 – avl og købstæder. *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, Vikingetid og Middelalder* (red. P. Ethelberg, N. Hardt, B. Poulsen & A.B. Sørensen), Haderslev 2003, s. 458-492. (2003a).
- Poulsen, B.: Pest, krig, skat og stormflod – tiden 1340-1430. *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, Vikingetid og Middelalder* (red. P. Ethelberg, N. Hardt, B. Poulsen & A.B. Sørensen), Haderslev 2003, s. 493-537. (2003b).
- Poulsen B.: Den sene middelalder -tiden 1430-1544. *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, Vikingetid og Middelalder* (red. P. Ethelberg, N. Hardt, B. Poulsen & A.B. Sørensen), Haderslev 2003, s. 538-712. (2003c).
- Regnskabet for Ribebispens gård Brink 1388-89 (red. B. Poulsen, og F.S. Pedersen). *Danske Magazin*, series 8, vol. 6 (1993), s. 316-336.
- Poulsen, B. & N. Hybel: *The Danish resources c. 1000-1550: growth and recession* Leiden, Boston 2007.
- Skaarup, J.: *Øhavets middelalderlige borge og voldsteder*, Rudkøbing 2005.
- Stoklund, B.: Bygder, aktivitetsfelter og økotyper. *Bygder: regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000: beretning fra et seminar på Skarrildhus, november 2003* (P. Grau Møller red.), Odense 2006, s. 25-40.
- Vandkilde, H.: *Culture and change in Central European Prehistory*, Aarhus 2007.

Regionalitet og sproglig kontakt i vikingetid og middelalder

Strofer om silke og ærlig pæl

Af Peder Gammeltoft og Jakob Poul Holck

1. Påvisning af sproglig kontakt

Typen af kontakt og det påvirkende sprogs slægtskab med det påvirkede er vigtige faktorer i de lingvistiske muligheder for påvisning af fremmed kontakt. Jo tættere og jo længere kontakten er mellem to sprog, desto flere spor findes der efter kontakten – både i kontaktfasen og over tid. Men selve udpegningen af sproglige spor efter fremmed kontakt er tæt knyttet til, hvor store ulighederne er mellem sprogene i kontakt med hinanden. Ved meget tæt beslægtede sprog kan en sproglig påvirkning være næsten umulig at spore i og med, at de sproglige forskelle, fx individuelle lydlig og grammatiske udviklinger, er ganske små og ubetydelige. Modsat er påvirkning fra ubeslægtede eller svagt beslægtede sprog nemmere at påvise på grund af høj grad af sproglig »ulighed« – hér er de lydlig og grammatiske forskelle så fundamentale, at de klart skiller sig ud fra hinanden.

Ethvert sprogligt element skal være tilpasset sprogsystemet for at kunne fungere, og derfor må et indlån ofte tilpasses for at kunne fungere i det nye sprogmiljø. Dermed er sprogbrugernes sproglige kompetence også en vigtig faktor i selve indlånsprocessen. Den mængde viden, sprogbrugerne har om eget og fremmede sprog, har stor betydning for, hvordan et sprogligt lån integreres og tilpasses i det indlånende sprog. Når der er et stort sprogligt og kulturelt pres på et indlånende sprog, kan indlånsstrømmen komme fra flere

sprog på én og samme tid. Således kan et indlån vel være i stærk konkurrence med flere mere eller mindre beslægtede ord (i form og mening), samtidig med at være i færd med at integreres i det indlånende sprogs system. Man må således regne med, at når et indlån forekommer, relaterer den faktiske forms sprogdragt ikke alene til graden af sproglig integration, den kan også relatere til brugerens sproglige kompetence. Der til kommer mere eller mindre intentionelle tilpasninger af indlånets form til eksempelvis det indlånende sprogs system, formen af indlånets primære oprindelse eller eventuelt et andet beslægtet ord fra et ikke-indlånende sprog,¹ som illustreret i fig. 1.

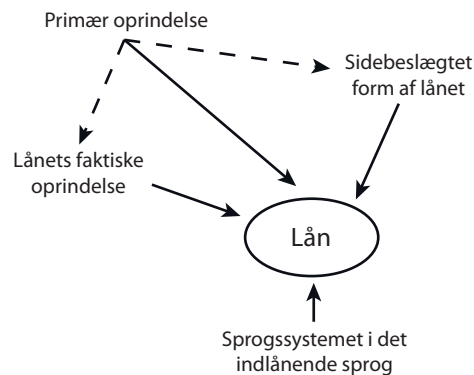

Fig. 1. Eksemplificering af et indlåns mulige ydre påvirkninger i tilpasningsprocessen

Et sproglåns endelige form afhænger således af flere samtidigt og efter hinanden virkende faktorer. Alt efter graden af tilpasning som følge af pres fra ovennævnte faktorer kan indlånets form være mere eller mindre lig oprindelseslånets form.

Sproglig kontakt påvises oftest i et sprogs standardform, men kan også påvises særskilt i dets varianter, dvs. dialekterne. I påvisning af sproglig kontakt set ud fra en regional vinkel er sidstnævnte især interessant, når man taler om de internt nationale regionaliteter. Ser man derimod regionalitet i et overnationalt perspektiv, er både påvirkningen på standardsproget og på dialekterne vigtige; standardsprogets påvirkning kan sige noget om intensiteten og typen af kontakt, hvorimod påvirkninger på dialektniveau kan hjælpe med til at påvise indlånsvejen.

1.1. Sprogets regionale islæt

Sprogvidenskaben har igennem flere år kendt til og arbejdet med regionsspecifikke træk i det danske sprog. Således er udtrykket »regionalsprog« relativt veletableret inden for dansk sprogforskning² som betegnelse for en blanding af dialektale træk med en version af det, som vi formelt har valgt at kalde rigsmålet:

»Ved regionalsprog forstår man de lettere egnsprægede sprog som nu tales af store dele af befolkningen. Regionalsprogene indeholder en stor mængde rigsmålsformer og en mindre mængde lokale former. Mens dialekterne opstod som følge af at der var forholdsvis lidt kontakt mellem mennesker fra forskellige dele af landet, så er regionalsprogene opstået som følge af at der nu er meget kontakt.«³

Det at finde sprogets regionale islæt er en vanskelig opgave – ikke mindst fordi det regionale islæt ligesom andre dele af det danske sprog er i konstant udvikling. Ordformer kommer til – og ordformer glider

ud. Det er sprogbrugerne, der sidder med nøglen til, hvad der på et givet tidspunkt er en del af det regionale islæt, og hvad der ikke er. Derfor bliver opgaven vanskelig. Alene det at foretage en nøjagtig afgrænsning af en bestemt region i forhold til andre områder kan være en større udfordring – og give flere forskellige resultater afhængende af metodevalg. Det bliver ikke lettere, hvis man skal analysere det danske sprogs regionale islæt i historisk perspektiv – eksempelvis med fokus på middelalderen, hvor skriftsproget er den eneste kilde.

Traditionelt vil en region være et område inden for grænserne af en nationalstat. En region kan imidlertid også omfatte et område på tværs af nationalstater og nationalsprog – fx Øresundsregionen og Østersøregionen. Sådanne regionsdannelser har gennem tiden kunnet medvirke til at åbne op for fremmedsproglig påvirkning af det danske sprog. I den tidligere litteratur omkring regionalsprog i Danmark er der overvejende fokuseret på regionale sprogelementer med hvad der kunne kaldes for »udpræget dansk islæt« – det være sig dialektale træk og rigsmålsformer. En moderne tilgang til vores regionalsprog kunne imidlertid også omfatte en stillingtagen til overtagelsen/udbredelsen af fremmedsproglige elementer i det danske sprog ud fra den betragtning, at der stadig vil være tale om regionalsprog for så vidt som bestemte sproglige træk bruges til dels at markere et sprog- og identitetsfællesskab⁴ blandt folk i en region og dels fungerer som en iøjnefaldende markør af regionsspecifikke karakteristika for dem, der står udenfor og betragter regionen.

Dannelsen og udbredelsen af bestemte sproglige udtryk i en given region er i høj grad betinget af et praktisk behov og en deraf følgende (relativt) regelmæssig kontakt mellem sprogbrugerne. Bestemte

grupper i samfundet kan være »ambassadører« for en regionsspecifik sprogbrug – fx handlende eller håndværkere. Det kunne også være kirkens folk eller personer i en høj politisk administrativ stilling, altså en ledende klasse. Særlige politiske forhold og internationale konjunkturer kan gøre, at en hel befolkningsgruppe vælger at bosætte sig i et andet land med et andet sprog, hvorefter de forskellige typer af vokabularium har mulighed for at påvirke hinanden i større eller mindre grad. Et klassisk eksempel er vikingetidens nordiske påvirkning af det engelske sprog⁵ som en direkte konsekvens af en forholdsvis aggressiv udenrigspolitik med bosættelser og provinsdannelse til følge. Det regionsspecifikke islæt kan her forfølges i såvel sted- som personnavne. Før vikingerne er romernes ekspansion et godt eksempel på en håndfast etablering af regionalitet, hvor latinske sprogelementer⁶ overtages i de forskellige germanske sprog i voldsom grad – en sprogpåvirkning der på mange måder videreføres af den katolske kirke i middelalderen på en ikke mindre håndfast facon.

Hvad enten man nu bruger begrebet »sprogfællesskab« eller »sprogsamfund«⁷ (svarende til det engelske *Speech Community*), er det væsentligt at fastholde, at det (regional)sproglige system bygger på en slags konsensus mellem sprogbrugere – uanset om der er tale om få eller mange sprogbrugere – en konsensus om sprogets form og betydning. Denne konsensus vil være afhængig af hastigheden for den sproglige koordinering imellem sprogbrugere – en koordinering, der igen afhænger af mål (motivationen bag sprogbrugen) og midler (valg/tilgængelighed af kommunikationsform, fx skrift eller tale). Det synes rimeligt at antage, at stor sproglig dynamik i en region giver en større stabilitet af den etablerede konsensus.

Den på én gang formelle og functionalistiske udforskning af sprogkontakt – kontaktlingvistikken – har vist sig at være et brugbart redskab til at beskrive egentlig tosprogethed såvel som anvendelsen af låneord. Også når det gælder analyser af regionalsprog, vil der være metodiske og teoretiske guldkorn at hente her, ikke mindst hos Uriel Weinreich i dennes kontaktlingvistiske hovedværk fra 1953: *Languages in Contact. Findings and Problems*. Der skal tages en række forbehold, når kontaktlingvistikken i den weinreichske form anvendes på et materiale af ældre dato, idet Weinreich arbejdede med samtidige kilder, dvs. levende sprogkontakt.

Hvis kilden til en kontaktlingvistisk undersøgelse af regionalitet således er det skrevne sprog i form af bevarede tekster fra middelalderen, vil der være en række formelle faldgruber, der eksempelvis kan komme til udtryk i stærk ortografisk variation – noget der i væsentlig grad kan forstyrre en sproglig analyse og i værste fald føre til forkerte, sprogvitenskabelige slutninger.

Et andet markant problem er middelalderens kompilatoriske tekstpraksis, hvor et håndskrift typisk blev stykket sammen af flere forskellige tekster med hver deres sproglige profil og forankring i tid, knyttet til bestemte ned- og afskrivnings- og/eller oversættelsessituationer – og gerne til flere forskellige skribenter. Derudover relaterer graden af variation sandsynligvis til hvordan skriveren typisk ville kunne skaffe sig viden om ortografi og ordforråd – som regel gennem et kludetæppe af manuskripter skrevet på forskellig tid, på forskellige sprog og med vidt forskelligt ophav.

Det kan være uhyre vanskeligt i dag at skelne mellem, hvad der i middelalderen i realiteten var ens skrivemåder med ens udtale og hvad der var udtryk for ortografiske tilfældigheder eller en alternativ sprog-

brug. Problemet med den ikke-eksisterende én-til-én-korrespondance mellem lyd og skrift har en negativ indflydelse på udarbejdelsen af etymologiske »stamtræer«, hvor man før i tiden har kunnet være endog meget large med at forbinde bevarede skriftformer med hinanden på tværs af nationalsprog.⁸

Som også Peter Skautrup har været inde på i sin danske sproghistorie,⁹ kan skrevne tekster på dansk kun på et meget overordnet plan bruges som ledetråde i en undersøgelse af udtaler (her ses bort fra det dialektale ordforråd, der er en historie for sig). De ortografiske og kompilatoriske problemer gælder som tommelfingerregel alt det overleverede sprogstof fra middelalderen med afsmitning på især de morfologiske undersøgelser – ikke mindst i etymologisk henseende.

Bevarede stednavne kan i den forbindelse ofte give en mere sikker pejling af regionalsprog og sprogkontakt på grund af en mere håndgribelig, sprogbrugsmæssig kontinuitet, ligesom stednavne fysisk kan knyttes til bestemte regioner på en helt anden måde end de mobile håndskrifter.

Ligeledes kan undersøgelser af dialektale særtræk, opstået som følge af kontakt, give en bedre forståelse for sprogkontakt på regionalt niveau, idet en dialekt, ligesom stednavne er knyttet til et bestemt område. Dog er der til dialekter knyttet en række problemstillinger man må tage højde for. Dels er dialekter ikke så stabile som man umiddelbart skulle tro. Dialekternes fysiske udbredelse har – må man formode – altid været foranderlig, så et område der i dag er del af ét dialektområde kan vel have været del af et andet tidligere, ligesom én dialekts kendte grænse kan have haft et andet udseende på et tidligere tidspunkt. Nært beslægtede dialekter kan også tidligere have været del af samme dialektområde, selv om de på det beskrevne tidspunkt har været forskellige fra hinanden.

Vigtigst er det dog nok at have in mente at alle dialektale og regionale varianter i et tidsmæssigt perspektiv er beslægtet med den overordnede sprognorm i en sådan grad at tidligere anvendte fællestræk nu gået af brug i hovednormen godt kan være bevaret som et relik i en eller flere af de dialektale varianter. Et sådant træk i en dialektal sammenhæng kan således ikke være et udtryk for særskilt påvirkning på dialekten, men derimod på hele sprogfællesskabet.

Den store udfordring i denne sammenhæng er at udskille fra hinanden hvad som er fremmed sproglig påvirkning kun af dialekten og hvad som er en oprindelig påvirkning af hele sprogfællesskabet bevaret i relik. Kun hvis den tidlige skriftlige overlevering er tilstrækkelig velbevaret og godt overleveret, vil man kunne adskille disse to slags påvirkninger.

1.2. Sproglig kontakt – hvorfor og hvordan?

Et gammelt ordsprog siger som bekendt, *at intet kommer af intet*, og således er det også med sproglig kontakt. Uden fysisk kontakt mellem mennesker, kan sproglig kontakt ikke finde sted. Derfor er samhandel, missionsvirksomhed og søgen efter teknologiske fremskridt etc. forudsætningen for, at nye ord og koncepter finder vej ind i sproget.

Alt efter typen af kontakt – og ikke mindst intensitetsniveauet af kontakten – vil det sproglige resultat være vidt forskelligt. Iflg. sociolingvisten Sarah Thomason,¹⁰ vil *lejlighedsvis kontakt* fx i hovedsagen udmønte sig i leksikalske lån udenfor det centrale ordforråd, altså mest tekniske ord (for tilsvarende teknologiske nyvindinger) samt ord med et mere begrænset brugsfelt. Først ved *stærkere kontakt*, vil kontakten også vise sig i form af indlån til det centrale ordforråd (dvs. ofte anvendte ord og ord tilhørende hverdagslivet), men også selve lydværket kan ændres, ligesom nogen på

virkning af syntaks til tider kan spores. Ved *intensive-re kontakt* vil der også kunne påvises ændringer i selve bøjningssystemet til et sprog, og indlånte forstavelser og efterled ville kunne tilføjes hjemlige ord. Kommer samfundet samtidigt under *stærkt kulturelt pres*, vil kontakten yderligere kunne ses som en øgning af fonologiske ændringer, ændringer i ordstilling og faktiske indlån af bøjningsendelser fra kontaktsproget – eller i form af forenklinger i bøjningssystemet. I yderste instans vil kulturelt og sprogligt pres kunne føre til *sprogskifte og sprogdød*, i så tilfælde er det det påvirkende sprog der tager over som sproglig norm. Oftest vil nogle træk fra det vigende sprog føres over i det nye sprog, idet den sprogskiftende sprogbruger som regel ikke vil mestre det adopterede sprog helt perfekt.

Som ovennævnte viser, er mulighederne for sproglig kontakt mangfoldige, fra alt fra indlån af tekniske termer over centrale hverdagsord, til påvirkning af de lydlig og strukturelle systemer. Alle typer målbar sproglig kontakt er i princippet lige vigtige, men for at holde sig inden for formatet af denne artikel vil fokus hér være på ordniveauet. Selv på dette ene niveau findes der forskellige slags påvirkning, som i det følgende illustreres vha. eksempler på indlån fra engelsk fra de seneste årtier. Ikke alene findes der de *direkte lån*, som fx ses i de moderne danske ord *copyright*, *deadline*, *layout*, m.m., der er indlånt fra engelsk uden tilpasning til dansk udover en tilpasning til bøjningssystemet. Derudover kan der også være tale om såkaldte *oversættelselån*, hvor et tilsyneladende dansk ord som *frynsegoder* eller *generationskløft* faktisk skyldes deres eksistens til de engelske ord *fringe benefits* og *generation gap*, som de er direkte oversættelser af. Da disse ords sprogdragt er helt dansk, er det umiddelbart svært at se at der skulle være tale om låneord, og det er kun gennem kendskab til de engelske ophavsord

at et indlån kan bestemmes. Slutteligt kan et hjemligt ord også få en ekstra betydning eller *betydningsudvidelse* påført sig gennem fremmed kontakt. Eksempelvis må det danske ord *langhåret* – der ud over sin normale betydning »det at have langt hår« også kan betyde »intellektuel, hippieagtig« – have sin tillægsbetydning fra engelsk hvor *longhaired* netop bruges figurativt i denne betydning.¹¹

1.3. Sproglig kontakt – hvordan påvises den?

Når man ad sproghistorisk vej skal påvise om et ord er et oprindeligt låneord eller ej, har man traditionelt set normalt anvendt fire forskellige kriterier, nemlig det *fonologiske*, det *morfologiske*, det *semantiske* og det *dialektale kriterium*. Ud fra en sproglig betragtning kan ord der opviser ikkehjemlige fonologiske og morfologiske træk med sikkerhed anses for at være resultatet af sproglig kontakt med et fremmed sprog. Fx kan de germanske sprog af sproginterne grunde normalt ikke have ord med begyndelsesbogstavet *p*, hvilket gør at ord som *padde*, *pisk* og *påske* må være låneord, ligesom personnavne som *Peter* og *Povl* også må være det. Ligeledes må ord som indeholder morfologiske træk der ikke er hjemlet i anvendersproget også være et indlån. Dette kriterium er dog svært at anvende, idet morfologiske træk sjældent overføres fra et sprog til et andet – et ord kan nemlig ikke anvendes i et sprog uden at det gør brug af anvendersprogets grammatik, og dermed anvendte bøjningsendelser. Et eksempel på ikkehjemlige fonologiske og morfologiske træk kan ses af flertalsformen af ordet *frisbee*, der normalt har formen *frisbees*. At dette ord har denne form og ikke den forventede **frisbeer* skyldes at denne morfologiske endelse faktisk accepteres i dansk i en række ord af klar og entydig engelsk oprindelse. Denne bøjningsendelse har,

med andre ord, opnået »tålt ophold« i dansk under specielle omstændigheder.

At et ord har en bestemt betydning til fælles med et beslægtet eller enslydende ord i et andet sprog anses som en god indikator for en mulig indflydelse fra det fremmede ord på det hjemlige ord, især hvis den nye betydning dukker op i, eller efter, en periode med kendt kontakt mellem sprogene. Men det kan ikke tages som absolut bevis – den nybelagte betydning kan nemlig være en oprindelig, men hidtil ubelagt betydning af ordet.

Findes et ord belagt i kun én del af landet, kan der være tale om et indlån der kun har opnået regional anvendelse. Dog skal den region, hvori ordet forekommer, enten være fysisk placeret op mod selve det mulige kontaktsprogs udbredelsesområde, eller findes i et område, der har haft en kendt kontakt med kontaktsproget, for at dette kriterium skal have nogen form for validitet. Dvs. at optræder et ord første gang i sønderjysk og ikke i andre danske regionalmål, er det højst sandsynligt et lån fra (neder)tyisk. Ligeledes kan et ord, der optræder første gang i københavnsk, have samme oprindelse, idet København i middelalderen oplevede en stærk indflytning af håndværkere og handelsmænd fra de nedertysktalende områder.

2. Sproglig kontakt i Sydsandinavien i vikingetid og middelalder

Det er ikke overraskende, at det sydlige Skandinavien – sammen med resten af Norden – var en stor eksponent for fremmed indflydelse i vikingetiden og middelalderen. Dels var vikingetiden en meget ekspansiv periode for skandinaver, dels var der på samme tid især et stort pres fra omverdenen for at få indført kristendommen i Norden. Især den sidst-

nævnte grund forklarer, som det vil blive påvist i det følgende, karakteren af middelalderens indflydelser. Ligeledes synes – især stednavnematerialet – at pege på, at det nuværende danske område også ansås for at være et attraktivt bosættelsesområde. Kontaktfladerne til andre sprog er derfor mangfoldige og omfatter ikke bare de nærmeste naboers sprog, så som frisisk, nedertysk, engelsk og slavisk (vendisk), der er også en stor kontaktflade direkte med latin og græsk, som følge af religionsskiftet til kristendommen ved vikingetidens afslutning.

Det er ikke muligt i denne artikel at beskrive alle faser og facetter af de sproglige indflydelser på Sydsandinavien i vikingetid og tidlig middelalder, hvorfor der i det følgende blot vil koncentreres om to distinkte og markante sproglige indflydelser, nemlig den sproglige indflydelse fra oldengelsk og slavisk. Hvorfor netop disse to sproglige indflydelser? Dels hører begge nok til blandt de mest intensive på Sydsandinavien i perioden, dels repræsenterer de, samlet set, alle de vigtigste indflydelsesområder.

Påvisning af fremmed indflydelse i middelalderlige tekster fra det sydlige Skandinavien er dog langt fra problemfri. Middelalderlige skrivere var langt fra særlig konsekvente, hvad angår brugen af ortografiske konventioner – dette skyldes muligvis deres konstante eksponering til et stort udvalg af skrevne kilder – ved transkription, oversættelse eller parafrasering af fremmedsproglige tekster. Ét og samme ord kunne staves på mange forskellige måder i én og samme tekst. For eksempel oversættes det latinske ord *Calx* både som gammeldansk (glda.) *kalkæ lim* og som *calcælim* i en kendt Harpestrængtekst.¹² Heraf ses det at tegnene *c* (her repræsenterende lyden *k*) og *k* her anvendes som allografiske varianter af hinanden, hvor begynde bogstavet i *calcælim* synes direk-

te påvirket af latin, og *kalkæ lim* synes at afspejle en dansk ortografisk konvention.¹³ Den middelalderlige regionale ortografiske variation foreskriver derfor en yderst varsom tilgang hvis man ud fra formen alene skal prøve at fastslå hvorfra og hvorigennem et lån er indkommet til Skandinavien, jf. sprogforskeren Peter Skautrup's ord om emnet:

»Men om kvaliteten og kvantiteten af disse enkelte lyde kan vi strengt taget kun gøre os forestillinger ved en tilbageslutning fra nutidsforhold, hvor vi kan foretage sammenligning mellem tegnet (bogstaven) og lyden, og selv om vi ikke ved af noget brud i udviklingen siden Valdemarstiden, er det klart, at vi ved en sådan reguladetri, hvor de kendte størrelser ligger i forskellige tidehverv, kun i grove træk og med forbehold tør opstille et lydskema.«¹⁴

Et stort antal af tegnene i det latinske alfabet har – og havde – flere mulige lydverdier, alt efter hvilket sprogfællesskab alfabetet anvendes/anvendtes i. Ligeledes havde mange latinske bogstavtegn flere mulige lydverdier, og siden vi ikke har kendskab til talt sprog i middelalderen, må en præcis sporing af et låns oprindelse derfor for størstedelens vedkommende findes i ortografiske overensstemmelser.

2.1. Sprogkontakt med oldengelsk – hvorfor og hvordan

Det er næppe overraskende, at oldengelsk har øvet stor indflydelse på Sydsandinavien. Efter den skandinaviske bosættelse i Danelagen blev danske og norske konger store aktører i angelsaksisk politik, og især ved vikingetidens afslutning i det 11. århundrede var dette udpræget. Hermed kom et kraftigt angelsaksisk indslag i Skandinavien. Dels fandt der en ret intensiv kristning sted fra dette område, hvilket bl.a. ses ved at en del af de første kirkeledere kom fra det engelske, eksempelvis biskop Sigfrid af Växjö, som

efter sigende kom til Sverige via Norge (i 995). En anden, Grimkel, var en af Olav den helliges biskopper i første fjerdedel af 1000-tallet. Ligeledes sendte kong Knud den Store missionærer til Danmark efter hans egen erobring af England i 1018. Noget senere i 1096 blev Odenses Sankt Knuds Kloster oprettet af Erik Ejegod, fra starten med tolv engelske munke fra klosteret i Evesham. Det er værd at nævne at de to engelske biskopper bærer de nordiske personnavne *Sigfridr* og *Grimkell*, hvilket antyder at de snarest var af anglo-skandinavisk ophav – begge navne var almindelige i Danelagen på 1000-1100-tallet,¹⁵ og Danelagen kunne synes at være en betydelig mediator i indførelsen af kristendommen fra de Britiske Øer til Sydsandinavien. At indflydelsen var intens fra dette område i denne periode ses også i det arkæologiske materiale, hvor engelske fund er sjældne før ca. 1000, men kort tid efter kommer der en kraftig stigning i antallet af fund, der holder sig i et par generationer, hvorefter de så dør ud igen.¹⁶

En vis udveksling i de adelige kredse synes også have fundet sted hvilket i og for sig er naturligt, givet Knud den Stores erobring af hele England. Dermed fik han også »etniske« angelsaksiske adelsmænd under sig. I Dansk Adels Aarbog kan man finde nogle adelslægter der påberåber sig engelsk uradel som ophav, bl.a. slægterne Brok og Då.¹⁷ Et angelsaksisk uradelsophav kan dog ikke påvises med nogen grad af sikkerhed i disse familier, men det er påfaldende at begge adelslægters navne er dannet til låneord der har et helt sikkert engelsk ophav, nemlig *brok* »grævling« der er indlånt fra oldengelsk *broc* og *då* »dådyr(hind)« fra oldengelsk *dā*, se mere nedenfor. Der kan derfor i disse adelsnavne være indlejret en indikation af angelsaksisk-sydskandinavisk adelsudveksling i kraft af slægtsnavnenes oprindelige ophav – noget som ellers ikke

kan sandsynliggøres gennem (til tider tvivlsomme) adelsgenealogier.

I og med at kontakten mellem Sydsandinavien og England i sen vikingetid og tidlig middelalder synes at være styret fra de øverste samfundslag, er påvirkningen også synlig på adelen og kongemagtens virkeområder. At den engelske sproglige indflydelse i denne periode i høj grad synes koncentreret til de højere samfundslag er sandsynligvis en af forudsætningerne for at indflydelsen får så stor gennemslagskraft – det har simpelthen haft høj prestige.

2.2. Sprogkontakt med slavisk – hvorfor og hvordan

Vendernes indflydelse på Sydsandinavien har længe været kendt fra arkæologiske fund, men indflydelsen har i langt mindre grad været synlig i det sproglige materiale. Her er det faktisk næsten kun stednavne og personnavne der afslører, at indflydelsen har fundet sted. Egentlig er det overraskende, at den sproglige indflydelse er så minimal, idet denne indflydelse – i alt fald i nogen grad – også synes at have adelen og kongemagten som mediator. Faktisk var Kong Knud den Store halvt eller tre-kvart slavisk, alt efter om man antager, at Svend Tveskæg var uægte eller ægte søn af Harald Blåtand. De fleste danske konger indtil 1200-tallet havde slavisk blod i sig, oftest i form af en slavisk moder. Denne tætte kontakt til de slaviske kongedømmer mod syd i det nuværende Polen og Nordtyskland, er grund til at navne som *Valdemar* (< slavisk *Vladimir*) og *Dagmar* (< slavisk *Dagomar*) er blevet en integreret del af navngivningsregisteret i den danske kongefamilie. Kontakten med de slaviske områder – i det mindste på højeste plan – var ganske betydelig fra sen vikingetid til tidlig middelalder.

I den almene befolkning synes indflydelsen mindre, men ét personnavn med en nogenlunde højfre-

kvent udbredelse selv den dag i dag er mandnavnet *Preben*. Dette navns opkomst i dansk skyldes sandsynligvis adelsmanden Preben Podebusk (nævnt første gang 1381), eller Predbjørn Podebusk, som han kaldtes i sin samtid. Han var egentlig en adelsmand fra Rügen og gik dernede under navnet *Pritbor Putbus*, hvor efternavnet er dannet til godsnavnet Putbus, der var hovedsæde for denne adelsfamilie. Der findes også andre adelige navne med en klar slavisk klang, så som Barnekow og Pogwisch, men disse er ikke nødvendigvis resultatet af slavisk indflydelse, men snarere den lidt senere nedertyske, der fandt sted, efter at nedertysk havde fortrængt slavisk som hovedsproget i det nordtyske.

2.3 Sprogkontakt med oldengelsk og slavisk – bevisbyrden

Ved et – utvivlsomt utilsigtet – tilfælde illustreres sprogkontakten med hhv. oldengelsk og slavisk i én af de mest kendte middelalderstrofer overhovedet. I den udgave af Skånske Lov som helt er skrevet med runer, det såkaldte Codex Runicus, afsluttes værket med en lille noderække og medfølgende strofe: *Drømte mig en drøm i nat om silke og ærlig pæl*. Strofen indeholder to låneord, nemlig *silke* og *pæl*. Sidstnævnte er indlånt fra oldengelsk *pell* »dyrebart klæde«; førstnævnte er derimod indlånt via slavisk **šelkŭ*. Strofen *Drømte mig en drøm* er derfor ikke alene et vidnesbyrd om det sydskandinaviske kunst- og åndsliv i tidlig middelalder, den påviser også et område i sproglig kontakt med omverdenen, en kontakt der på længere sigt har været med til at forme de moderne skandinaviske sprog.

Denne artikel er langt fra den første, der har set på hhv. oldengelsk og slavisk indflydelse i Sydsandinavien, men en sammenligning mellem de to indflydelser er aldrig blevet foretaget. Til den præcise påvisning af det enkelte ord som et sproglån, hører en

lang række kriterier – fonologiske, morfologiske og semantiske, tillige med indlånsindikerende faktorer som dialektal udbredelse. For en nærmere gennemgang af disse hvad angår lån fra oldengelsk henvises til Gammeltoft og Holck 2007 og for slaviske låns vedkommende til Husted 1994, hvorfra de fleste eksempler til nedenstående gennemgang også er hentet. Der er ikke gjort forsøg på at beskrive den fulde indflydelse fra oldengelsk og slavisk, dertil er emnet for omfattende, derimod beskrives *hovedtrækkene* i de to indflydelser gennem valgte *eksempler*. For at vise forskellene i indflydelse fra hhv. oldengelsk og slavisk, er de to indflydelser opstillet skematisk for hvert indflydelsesområde, hvor eksempel materialet sættes op mod hinanden.

Låneord

En af de mest velkendte måder at påvise fremmed kontakt på, er at gennemgå et sprogs ordstof for låneord, selv om dette langt fra er den eneste måde sprog påvirkes på, se nedenfor. Den mest almindelige type låneord er de såkaldte direkte lån, dvs. hvor det indlånte ord, frase eller udtryk indlånes fonem for fonem uden anden modificering end en let lydlig tilpasning til det indlånende sprogs lydværk.¹⁸ Fler-tallet af direkte lån er substantiver, og kun i mindre grad verber, adjektiver og adverbier. Antallet af direkte lån fra oldengelsk overskygger langt antallet af lån fra slavisk, der kun kan mønstre tre eksempler, hvor antallet af oldengelske lån langt overstiger hvad der kan forventes at bringe her. Samme tendens ses også i de mindre hyppigt forekommende oversættelseslån – både hele og partielle oversættelser – der dog forekommer mere sjældent, idet disse lån forudsætter en større grad af tosproglig viden i anvenderkredsen (Tabel 1).

Ser man på mængden og typen af lån fra hhv. oldengelsk og slavisk, kan man uddrage flere interessante faktorer. Af de fire slaviske låneord, er *kampe* et dialektord med en begrænset udbredelse til Lolland-Falster. Ordets hverdagsagtige karakter tyder på en relativt tæt kontakt til slavisk i dette område. De tre resterende ord indlånt fra slavisk er ordene *grænse* (ænyda. *grænse*), *silke* (glda. *silki*) og *torv* (glda. *torgh*). *Silke* og *torv* hidrører handelsfæren og peger hermed på et område, hvor slavisk har været toneangivende nok til at kunne øve indflydelse. Men størrelsen af indlåns mængden gør, at den sproglige indflydelse må have været af ret begrænset omfang set i et sydsandinavisk perspektiv.

Set i forhold til den slaviske indflydelse er den oldengelske langt mere omfangsrig, ikke alene i råt antal, men også i antallet af betydningsområder der har lån fra oldengelsk. Ikke underligt er den største mængde af lån relateret til den religiøse sfære, så som glda. *cristnæ*, *kirchia*, *mæssæ*, *nōn*, *røkilsæ* og glsv. *kantarakāpa*, *kloknahūs* m.m. En del af ordstoffet i denne sfære synes at være relativt lærd i karakter, så som *cristen dōm*, *lærthær* og nok også *læki*. Sidstnævnte hører nok snarest til i den relaterede betydnings sfære, medicin og behandling, som hører tæt sammen med kirke- og klostervæsenet. En stor del af låneordsstoffet tilhører denne kategori, fx glda *ēterkop*, *kyruæl*, *næsæ thyr* og vidner om den angelsaksiske kirkes kompetencer på dette område.

Et andet betydningsfelt velrepræsenteret i låneords materialet fra oldengelsk er kongemagten og adelens virkeområder så som statsadministrationen, hoffliv og jagt. Dette bevidnes bl.a. i ord som *hærstrætæ*, *lavard*,²⁴ *brok*, *dā* og muligvis *rā*, hvor de tre sidstnævnte eksempler må anses at være jagtbare emner for adelen i det tidlige middelalderlige samfund.

Lån fra oldengelsk	Lån fra slavisk
<i>Direkte lån</i>	<i>Direkte lån</i>
dial. <i>brok</i> »grævling« (< oeng. <i>broc</i> »grævling«)	ænyda. <i>grænse</i> »grænse« (< sla. * <i>granica</i> »grænse, hjørne«)
glda. <i>cristen dōm</i> »kristendom« (< oeng. <i>cristendōm</i> »kristendom«)	dial. <i>kampe</i> »bade« (< sla. * <i>kopati</i> »bade«)
glda. <i>cristnæ</i> »at kristne« (< oeng. <i>cristnian</i> »at kristne«)	glda. <i>silki</i> »silke« (< sla. * <i>selkū</i> »silke«)
glda. <i>dā</i> »då (dyr)« (< oeng. <i>dā</i> »då«)	glda. <i>torgh</i> »torv« (< sla. * <i>torgŭ</i> »markedsplads«)
glsv. <i>handlīn</i> »klæde til en præstedragt« (< oeng. <i>handlīn</i> »hånd-/tørklæde«)	
glda. <i>insighle</i> »segl« (< oeng. <i>insigle</i> »segl, signet«)	
glda. <i>kirkīæ</i> »kirke« (< oeng. <i>cyrice</i> »kirke«)	
glda. <i>klæue</i> »kammer« (< oeng. <i>clēfa</i> »celle, kammer«)	
glda. <i>kylnæ</i> »ovn, kølle« (< oeng. <i>cyln</i> »ovn, kølle«)	
glda. <i>kyruæl</i> »kørvel« (< oeng. <i>cyrfille</i> »kørvel«)	
glda. <i>lavard</i> »hertug« (oeng. <i>hlaford</i> »herre«).	
glda. <i>læki</i> »læge« (< oeng. <i>læce</i> »læge, igle«)	
glda. <i>mylnæ</i> »mølle« (< oeng. <i>mylen</i> »mølle«)	
glda. <i>mæssæ</i> »messe« (< oeng. <i>mæsse</i> »(kirke)messe«)	
glda. <i>nōn</i> , »kl. 15.00« (< oeng. <i>nōn</i> »kl. 15.00«) ¹⁹	
glda. <i>pipær</i> »peber« (< oeng. <i>pipor</i> »peber«)	
glda. <i>pæl</i> »dyrt klædestykke« (< oeng. <i>pæll</i> »kappe, dyrt klædestykke«)	
glda. <i>rēhelsæ</i> , <i>røkilsæ</i> »røgelse« (< oeng. <i>rēcels</i> »røgelse«)	
glda. <i>sathær</i> »appetitlig« (< oeng. <i>sæþerige</i> »appetitlig«)	
glda. <i>sōfælīk</i> »blødt« (< oeng. <i>sōfte</i> »blødt, forsigtigt«)	
glda. <i>stræte</i> »landevej, smal bypassage« ²⁰ (< oeng. <i>stræt</i> »landevej, hovedgade«)	
glda. <i>under standæ</i> »at forstå« (< oeng. <i>understandan</i> »at forstå«)	
– osv.	
<i>Oversættelselån</i>	<i>Oversættelselån</i>
glsv. <i>guþfaþir</i> »gudfar« (< oeng. <i>godfæder</i> »Gudfader«)	
da <i>hærvej</i> »hovedlandevej« ²¹ (< oeng. <i>hereweg</i> »hovedlandevej, militærvej«)	
glda. <i>hærstræte</i> »hovedlandevej« ²² (< oeng. <i>herestræt</i> »militærvej, hovedlandevej«)	
glsv. <i>kloknahūs</i> »klokkehus« (< oeng. <i>bellhūs</i> »klokkehus«)	
glda. <i>lærthær</i> »lærd« (< oeng. <i>gelærēd</i> »lærd«, egl. »bibelkyndig«)	
glsv. <i>røkilsakar</i> »røgelseskar« (< oeng. <i>rēcelsfet</i> »røgelseskar«)	
– osv.	
<i>Partielle låneoversættelser</i>	<i>Partielle låneoversættelser</i>
glda. <i>ēterkop</i> »edderkop« (< oeng. <i>āttorcoppe</i> »(giftig) edderkop«)	
(glda. <i>ēter</i> + oeng. <i>coppe</i> (sands. fejlopfattet som glda. <i>kop</i> »noget opsvulmet«))	
glsv. <i>hundariskirkia</i> »distriktskirke«, et ældre ord for sv. <i>häradskyrka</i> . (< oeng. * <i>hundredcyrice</i> »herredskirke«) (NB! Er muligvis en hjemlig dannelse af glsv. <i>hundare</i> + glsv. <i>Kirkia</i>) ²³	
glsv. <i>kantarakāpa</i> »cantor's cape« (< oeng. * <i>canterecæppe</i> »kantorkåbe«?)	
(oeng. <i>cantere</i> + glsv. <i>kāpa</i> (hvis et genuint oversættelselån ville den forventede form være * <i>kantorkāpa</i>))	
glda. <i>næsæ thyrl</i> »næsebor« (< oeng. <i>nosþyrel</i> »næsebor«)	
(glda. <i>næsæ</i> + oeng. <i>þyrel</i>)	
glda. <i>røkilsæ</i> »røgelse« (< oeng. <i>rēcels</i> »røgelse«)	
(glda. <i>røk</i> + oeng. endelse <i>-els</i>)	
– osv.	

Tabel 1. Oversigt over direkte lån og oversættelselån fra oldengelsk og slavisk

Morfologiske og semantiske lån

Hvor morfologiske påvirkninger kan være relativt lette at påvise, vha. pludselige ændringer i formværket, er det normalt ikke nemt at spore indlån, der har påvirket det semantiske indhold af hjemligt ordstof. Dette skyldes for en stor dels vedkommende, at ords betydningsindhold til stadighed ændres som følge af daglig brug. Betydningsændringer kan forekomme på mange forskellige måder, på et hvilket som helst sted på skalaen mellem små minutiøse ændringer til en pludselig modsat betydning, som kan observeres i de såkaldte »pendulord«. ²⁵

Antallet af mulige ord, der falder ind under ovennævnte kategorier er meget fåtallige i denne undersøgelse og omfatter, alene ord påvirket fra oldengelsk:

Lån fra oldengelsk	Lån fra slavisk
da. <i>dyr</i> »hjort« (som i <i>dådyr</i> og <i>dyrekølle</i>) (< oeng. <i>deōr</i> »hjort«)	
glda. <i>nōn</i> , »kl. 15.00« (< oeng. <i>nōn</i> »kl. 15.00«) ²⁶	

Tabel 2. Oversigt over morfologiske og semantiske lån fra oldengelsk og slavisk

Det er kun i et meget begrænset omfang muligt at påvise morfologiske eller semantiske påvirkninger fra oldengelsk og slavisk. De to oplistede eksempler udgør de mest sikre udtryk for mulig fremmed påvirkning inden for dette område. Som nævnt ovenfor er ingen af disse kriterier sikre, så følgende gennemgang må kun ses som en indikation af fremmed indflydelse.

Gammeldansk *nōn*, neut.»kl. 15.00« er uden tvivl et låneord indkommet via kristendommen. Spørgsmålet er dog fra hvilket sprog. I princippet kan dette ord være indlånt fra hvilket som helst af de germaniske sprog, ligesom ordet også vel kan være indlånt direkte fra latin. I de fleste vestgermanske sprog fore-

kommer ordet i en tostavet form, fx *nōna* (oldsaksisk) eller *nōne* (oldhøjtysk), ligesom det er det på latin: *nōna*. Det eneste sprog, udover de skandinaviske, hvori ordet eksisterer i en enstavet form er i oldengelsk og oldsaksisk. Af disse to muligheder er det oldengelske *nōn* et neutrumsord (af og til også maskulinum ²⁷), hvorimod det i oldsaksisk kun eksisterer som femininumsord. I skandinavisk er *nōn/nōn* altid anvendt som neutrumsord. Inddrager man både ordets morfologiske struktur og dets køn, må et oldengelsk ophav være det mest sandsynlige.

Når en specialiseret ordbetydning i ét sprog pludselig dukker op i et andet, tyder dette på stærk sprogkontakt mellem sprogene. Et godt eksempel er det danske ord *dyr*, hvis almindelige betydning er »et dyr«. Ydermere findes også betydningen »hjort«, ²⁸ som det ses i sammensætningen *dådyr*, hvor den afspejlede mening ikke er »et dyr af då-familien« men snarere »en hjort af då-familien«. Andre eksempler er: *krondyr*, *rådyr*, *dyreryg* og *dyrekølle*. På jysk findes en yderligere betydning af ordet *dyr*, nemlig »kronhjort« (lat. *Dama dama*). Betydningen er så udbredt at hvis man i jagtlig sammenhæng anvender ordet *dyr*, så ved tilhørerkredsen at der tales om et kron-*dyr*, og ikke noget andet vilkårligt dyr. ²⁹ *Dyr* er af fællesgermansk ophav, hvis oprindelige betydning synes at have været »åndende væsen«, ³⁰ der dog i langt de fleste germanske sprog udvikledes til den almene betydning »dyr«. I oldengelsk havde *deōr* udviklet sidebetydningen »hjort«, hvorimod hovedbetydningen »utæmmet dyr« mest blev anvendt i modsætning til tæmmede husdyr. Siden det kun er i skandinavisk og i engelsk at den specialiserede betydning »hjort« eksisterer, skyldes forekomsten i skandinavisk sandsynligvis kontakt med oldengelsk. Det faktum, at andre ord for vildt, så som *då* (< oeng. *dā* »dådyr«), jysk *brok*

»grævling« (< oeng. *broc* »grævling«) samt muligvis *rā* (evt. < oeng. *rā* »rådyr«),³¹ også har et engelsk ophav, gør en lignende oprindelse for *dyri* betydningen »hjort« sandsynlig.

Af hvad man kan udlede af det yderst sparsomme- lige eksempel materiale fra morfologiske og semantiske lån, synes de samme tendenser at være gældende som for de direkte lån og oversatte låneord, idet *nōn* og *dūir* tilhører hhv. den religiøse sfære og adelens virkeområder (hér igen jagt).

Set under ét tilhører ovennævnte eksempler mere eller mindre klart afgrænsede semantiske områder. Den slaviske indflydelse synes, på trods af sin ganske uanselige størrelse, i hovedsagen at holde sig inden for handelssfæren, hvorimod den angelsaksiske kultur især synes at have smittet af på den religiøse sfære samt samfundets øverste lag, dvs. kongemagten og adelen. Som helhed synes den oldengelske indflydelse på sydskandinavisk at have et noget mere elitært præg end den slaviske, men siden den slaviske indflydelse er så svagt belagt, er det umuligt at sige noget sikkert om eventuelle sociale lagdelinger i låneordsmaterialet. Det mere elitære præg kan ydermere også have at gøre med typen af kontakt. Kristendommens indførelse medførte et skift i religiøst fokus, der antageligvis har været mere lærdoms- og uddannelsesfokuseret, så det elitære indtryk kan være mere åbenbart end reelt. Indflydelsen fra oldengelsk er i lige så høj grad nok et resultat af at få dækket betydningsbehovet af den massive teknologiske og begrebsmæssige omvæltning kristendommens indførelse var.

Ser man på den sproglige indflydelse i forhold til regionalitet, må man først skelne mellem indennationale og overnationale regionaliteter. I forhold til

sidstnævnte regionalitetsanskuelse skal Sydskan- dinavien ses som et regionalt afgrænset område. Som nævnt ovenfor, var der ganske mange kontaktflader med de omkringliggende områder dels som følge af skandinavisk ekspansionisme dels som følge af kristendommens påtrængning udefra. I sproglig sammenhæng bliver Sydskan- dinavien i denne periode både regionalt kerneområde og regionalt yderområde. Hvad angår den sproglige kontakt med de angelsaksiske områder, kan det i høj grad diskuteres om Sydskan- dinavien i denne sammenhæng er midtpunktet eller yderområdet. Tager man i betragtning, at England i den sene vikingetid havde danske konger, burde Sydskan- dinavien sprogligt set betragtes som det regionale centrum i forhold til England. Og med de ca. 2500 ord i engelsk der har skandinavisk ophav, og vel at mærke ofte ord i det centrale ordforråd,³² er dette argument velbegru- det. Men ser man på den engelske indflydelse af de sydskan- dinaviske mål, afgiver det lærde aspekt i den olden- gelske indflydelse indtrykket af, at det angelsaksiske område udgør det regionale centrum og Sydskan- dinavien et af randområderne. I virkeligheden er der nok tale om, at den sydskan- dinaviske-angelsaksiske nordsøregion i perioden sikkert har udgjort en samlet region med en betydelig udveksling af personer, teknologiske nyvindinger og mentale koncepter. Hvor behovet så har været til stede, har en sproglig udveksling fundet sted, enten hvor de to sprog taltes side om side (fx i Danelagen) eller hvor nye ideer trængte sig på (fx kristendommens indførelse i Danmark). For at denne sproglige udveksling har kunnet finde sted, må der have været ret betydelige tosproglige kompetencer, hvilket også har været påpeget andetsteds.³³

Den slaviske indflydelse på det sydsandinaviske ordforråd er derimod så begrænset at det er svært at sige noget som helst om indflydelsens karakter, andet end at den må have været yderst minimal. Hvor den slaviske indflydelse synes at have gjort sit stærkeste indtryk er inden for handelssfæren, hvor to af de tre slaviske ord i sydsandinavisk hører hjemme. Der synes knapt at have været tale om nogen form for dybereliggende sprogfællesskab mellem de slavisktalende områder og Sydsandinavien.

Set ud fra et indenregionalt perspektiv, fx det danske sprogområde, kan det være svært at udlede noget som helst om en mere lokalt funderet sprogkontaktlig regionalitet. Dels er der ingen rent dialektale tekster overleveret fra kontaktperioden, og dels ligger kontakten så langt tilbage i tid at et låns tilstedeværelse i et dialektområde/en region sagtens kan skyldes andre faktorer. Den smule kontakt alene hjemlet i dialekter i denne undersøgelse, synes dog at vise klare regionale forskelle, således at det ene slaviske låneord *kampe* (*sig*) i undersøgelsen faktisk er optegnet i dialekten på Lolland-Falster. Ligeledes er dyrebetegnelsen *brok* samt betydningsudvidelsen af dyr »kronhjort/krondyr«³⁴ rene jyske foreteelser. Der synes på overfladen at være en tendens til at en dialekts nærhed til et kontaktområde afføder et større antal lån. Men kigger man lidt nærmere på bevisbyrden, bliver billedet noget mere uklart. Fx er ovennævnte betydningsudvidelse af *dyr* belagt i ældre dansk, bl.a. i Moths ordbog,³⁴ hvorimod betydningen ikke findes i Kalkar, og kun figurerer med dialektal og jagtmæssig anvendelse i *Ordbog over det danske sprog*.³⁵ Der er derfor sandsynligvis snarest tale om at betydningsudvidelsen i jysk er et reliket fra et større udbredelsesområde, og ikke afspejler en direkte kontaktflade med oldengelsk.

I det hele taget er ord, i kraft af deres hurtige spredningsmuligheder og uforudsigelige anvendelsesmønstre, ikke optimale for at påvise regionalitet på et indenregionalt eller lokalt plan. Undersøgelsesmaterialet er simpelthen for flygtigt i karakter. Vil man påvise sproglig kontakt på dette plan, må man ty til de sproglige elementer der har en klar og entydig afgrænsning til bestemte områder, det vil sige stednavne.

Sproglig kontakt i stednavne

Der findes flere forskellige måder at påvise fremmesproglig indflydelse i stednavne. Det er naturligvis muligt at undersøge hvilke låneord der indgår i stednavne. Dette kan dels sige noget om sprogkontaktens virkeområder samt om lånet indgår som del i et daterbart stednavn, noget om hvornår kontakten fandt sted. Beslægtet med denne mulighed er påvisningen af rent fremmesproglige stednavnedannelser. Alt efter disse fremmesproglige dannelsers samlede karakter kan de enten påvise tosproglig kontakt eller ligefrem indvandring af personer med andet sprogligt ophav. I førstnævnte kategori drejer det sig især om teknologiske ord eller betegnelser i anvendelse som stednavne, hvorimod sidstnævnte udgør alment kendte stednavnedannelser – dannet ud fra et andet sprogs almene ordstof og navnedannelsesprincipper. Derudover findes der faktisk en mulighed for at sandsynliggøre fremmed indflydelse gennem undersøgelser af stamme- og indbyggerbetegnelser; forekomsten af sådanne betegnelser kan ses som et tegn på fysisk tilstedeværelse af personer af fremmed ophav i kortere eller længere perioder. Hvad angår påvisning af indflydelse fra slavisk og oldengelsk i stednavne på et indenregionalt/lokalt plan, fokuseres i denne gennemgang alene på rene fremmesproglige dannelser.

Lån fra oldengelsk
Kaleko, Fyn. 1477-ca. 1500 Kallekotte.
Koldby, Thy. 1556 Koelkoede
Koldkur, Midtjylland. 1507 Koldkudt.
Koldkærgård, Århus. 1203 Kaldækot.
Koldkåd, Tønder. 1510 Kolkadhe.
Kollekølle, København. 1370-80 Kaldækoth.
Kollekølle, Nordvestsjælland. 1208 Kaldecote.
Lån fra slavisk
Billitse, Lolland. 1776 Billese Holme.
Binnitse, Lolland. 1456 Binitze gaard.
Boriditse†, Lolland. 1682 Boridtz schiff.
Fribrødre, Falster. 1354 Pribrød.
Glindtsetoft†, Falster. 1682 Glintzetoft.
Glinke†, Falster. Glinche Agre.
Glinsebæk†, Falster. 1682 Glintzebecks Skift.
Glinsetved†, Falster. 1682 Glinistued.
Glukse, Lolland. 1682 Gļykceke mark.
Golgehøjene, Falster. 1682 Gorge Høy.
Golsehøj Ager†, Møn. 1682 Goltze Høy.
Gorke, Falster. 1572 Gordcke.
Gorke, Møn. 1682 Lille Gorke.
Gorke†, Falster. 1682 Gaarch stycherne.
Gorkehøj, Falster. 1946 Gorke Høj.
Gorkensten, Møn. 1921-22 Gorken sten.
Gorkerne†, Falster. 1682 Gaarke aab.
Gurkebakke, Møn. 1798 Gorke Ager.
Gårge†, Falster. 1682 Gaarge.
Gårker†, Falster. 1682 Bruntoffte gaarke agere.
Hannenov Skov, Falster. 1476 Handenow.
Jerlitse, Falster. 1760 Jerlitzegaard.
Kampelse, Falster. 1908 Kampelse.
Kampskær, Møn. 1682 Kampidtzze.
Kleinsmarken, Møn. 1682 Lange Kleinißer.
Kobelitise†, Lolland. 1451 Kobælitzæ.
Kompelmose†, Møn. 1682 Kompelmoße
Korselitise†, Falster. 1425 Køcæliz
Koster, Møn. Ca. 1200 Coztam.
Krambes, Lolland. 1692 Krampese Holme Striber.
?Kramnitse, Lolland. 1682 Osten Krammesze Eng.
Krogitserne†, Møn. 1682 Krogidtzerne.
Kuditse, Lolland. 1448 Kvdisse.
Kåberlitise†, Falster. 1682 Kaabelidzze Ager Skiffte, Kaabenidzze.
Lanken†, Falster. 1682 Lancherne.
Lanker†, Falster. 1682 Lancker Ager.
Muselager†, Falster. 1682 Mudtzer agerre Skiffte.
Pampidzjerne†, Møn. 1682 Pam Pidzjerne.
Pølsegeve†, Møn. 1370-80 Polzeghaart.
Revitse, Lolland. 1682 Revese Agerskift.
Tillitse, Lolland. 1329 Tiliz.
Tøvelde, Møn. 1257 Tubald.
Ullitise†, Lolland. 1571 Ulitze toft.
Wommelitise†, Falster. 1682 Wommelisse Agre Schifte, Wommelitze.

Tabel 3. Oversigt over danske stednavne af oldengelsk og slavisk ophav

Af de rene fremmesproglige dannelser, varierer de oldengelske ganske betydeligt fra dem af slavisk ophav. Den oldengelske bestanddel i danske stednavne består udelukkende af én stednavnetype, nemlig *Koldkåd*-typen, gammeldansk *Kaldækoth*, der i Storbritannien oftest findes i formen *Caldecot*. Formelt set er der ikke noget i vejen for at navnetypen egentlig kunne være af skandinavisk ophav, dvs. indført i vikingetiden til Storbritannien, men siden *Caldecot*-navne er jævnt fordelt over England, og ikke i nogen synderlig grad koncentrerer sig til Danelagen, er den almindelige antagelse, at der er tale om et ord af angelsaksisk ophav. Navnetypens forekomst i Sydsandinavien,³⁶ må derfor skyldes indflydelse fra oldengelsk. I Sydsandinavien er navnetypen klart hyppigst forekommende i Danmark, hvor den er jævnt fordelt over hele landet, se illustration. Nogen speciel regional fordeling synes der ikke at være tale om (se fig. 2).

Den slaviske indflydelse på det danske stednavnemateriale er derimod ganske varieret. Der er, i modsætning til stednavnene af oldengelsk ophav, tale om individuelle stednavnedannelser, dvs. reelle nydannelser sammensat af slavisk ord- og stednavnestof. Den mest synlige del af indflydelsen udgøres af bebyggelsesnavne på *-itse* (< slavisk *-iščě*), men det er langt fra den eneste navnetype eller navngivningsområde. En del naturnavne på fx **gorka* »lille bjerg, bakke«, **brod* »vadested«, osv. synes også at have rent slavisk ophav. De slaviske stednavnedannelser er i Sydsandinavien begrænset til at omfatte Lolland-Falster og muligvis også Møn (se fig. 3). Her er altså tale om en meget begrænset og lokal påvirkning. Det præcise antal stednavne er svært at fastsætte, idet en række af disse stednavne med slavisk ophav er usammensatte, og derfor også kan være rene danske stednavnedannelser af indlånt ordstof.

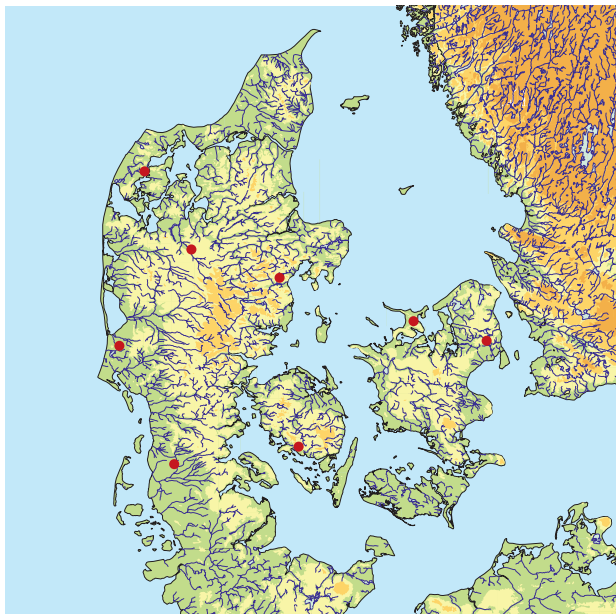

Fig. 2. Oversigt over stednavnetypen *Koldkåd* i Danmark

Beviset for den stærke indflydelse kan muligvis yderligere udbygges i den mulighed, at nogle stednavne synes at kunne være dannet af både et slavisk og et dansk ord. Et ofte anvendt eksempel er landsbynavnet *Kramnitse*, der muligvis er sammensat af det danske ord *kram* »varer« og slavisk *-(n)itse*. Her er der enten tale om en slavisk stednavnedannelse, hvor et indlånt *kram* danner førsteledet, eller en ren dansk dannelse, hvor dansk *næs* er blevet sammenblandet med *-(n)itse*, velsagtens under påvirkning af det relativt store antal *itse*-navne i området.³⁷

Samlet set giver det undersøgte stednavnemateriale et ganske anderledes indtryk af kontakten til angelsaksisk og slavisk kultur og sprog. Fra oldengelsk synes alene stednavnetypen *Koldkåd*, gammeldansk

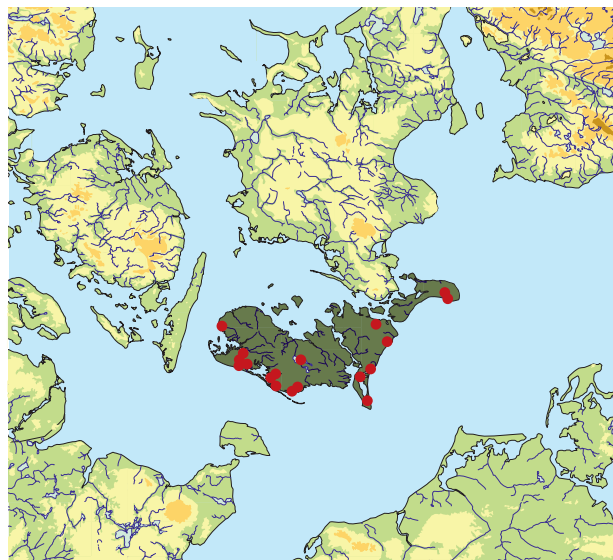

Fig. 3. Oversigt over stednavne af slavisk ophav. Prikker angiver bebyggelsesnavne, toningen hvor der også forekommer naturnavne af slavisk oprindelse, eller med oprindelige slaviske ord

Kaldæth, at være repræsenteret, hvorimod den slaviske indflydelse gør sig bemærket gennem en levende og, lokalt set, ganske omfattende navngivning. Den angelsaksiske indflydelse synes alene at være med bidrag af et teknologisk motiveret lån (hvad end man så har brugt en kold hytte til?). Låneord for teknologiske nyindinger, dvs. lån uden for den centrale hverdagsprogssfære, er typisk dem der hurtigst optages som låneord; de dækker et umiddelbart behov for at kunne beskrive en teknologisk nyinding. Dette betyder, at sprogkontakten ikke behøver at være særlig betydelig, basal tosproglig kunnen er nok til at kunne motivere lån af teknologisk karakter. Den slaviske indflydelse er rene slavisksprogede dannelser, dvs. konstruktioner dannet af rent slavisktalende per-

soner. Der kan derfor næppe være nogen tvivl om at der har fundet en ret betydelig slavisk bosætning sted på Lolland-Falster, ellers kan man kun dårligt forklare, hvordan stednavnekonstruktioner af så afvigende karakter i forhold til danske stednavne dels har kunnet dannes og især har kunnet opnå almindelig accept i det lokale samfund. At de slaviske ord og stednavneskabeloner ydermere har vundet indpas i den lokale danske navngivningstradition, vidner yderligere om en ret massiv indflydelse fra slavisk, og vel at mærke en indflydelse, hvor det slaviske sprog har haft en vis status.

3. Kvantificeringen af sprogkontakten

Ved at inddrage stednavne i sprogkontaktproblematikken kan vi nuancere spørgsmålet om sproglig kontakt og regionalitet i vikingetid og middelalder ganske betydeligt. Det samlede indtryk af indflydelsen fra angelsaksisk og slavisk ud fra stednavne antyder klart at den sproglige indflydelse fra oldengelsk var af ret overfladisk og teknisk motiveret karakter, hvorimod den slaviske indflydelse tyder på en lokal, men betydelig kontakt i form af slavisk bosættelse. I en periode må man antage, at det sydøstlige Danmark har udgjort sin egen dansk-slaviske regionalitet. Dette står i stærk kontrast til, hvad man kan uddrage af den klassiske sprogkontaktforskning, nemlig at den engelske indflydelse var ganske kraftig – med et stort indslag af termer for teknologiske nyskabelser, hvorimod den slaviske var ganske negligerbar og nærmest udelukkende bestod af handelsrelaterede termer.

På overfladen synes sproglån og stednavnelån at trække i hver sin diametralt modsatte retning. Men det er egentlig ikke tilfældet, for under problemet gemmer spørgsmålet om sprogstatus sig. Næsten uanset hvor kraftig den faktiske kontakt mellem to sprog er,

så er overførslen af lån fra et sprog til et andet stærkt beroende på, hvilken status det indflydende sprog har i det influerede sprogs brugerkreds. Hvad angår Syds-kandinaviens sprogholdninger i vikingetid og middelalder, så må tilstedeværelsen af mange lån fra oldengelsk, men ingen tegn på angelsaksisk bosættelse (de stednavne af oldengelsk oprindelse har alene status af tekniske lån anvendt som stednavne) betyde at det engelske sprog i datiden må have haft meget høj status i Syds-kandinavien. Siden vi på Lolland-Falster og Møn har haft betydelig slavisk bosættelse med indslag i stednavnestoffet, så må vi regne med en vis fysisk og permanent slavisk tilstedeværelse i Syds-kandinavien i perioden. At de så stort set ikke har afgivet nogen form for sproglån i dansk må således tolkes som, at slavisk må have været anset som værende et lavstatus-sprog. Der kan naturligvis være tale om, at oldengelsk har haft lettere adgangsmuligheder i og med, at det er relativt tæt beslægtet med de nordiske sprog, hvorimod slavisk er ret fremmedartet til sammenligning. Den faktor kan naturligvis spille ind, men siden sproglån nemt kan overføres mellem meget fjernt beslægtede og helt ubeslægtede sprog, er det altså ikke sprogenes historiske ophav, der er afgørende for, om man kan låne mellem sprog – sprogstatus er i højere grad en afgørende faktor.

Påvisning af regionalitet ad sproglig vej er ikke helt uproblematisk, dels kan der være kildemæssige problemer og dels kan sprog i kontakt være så nært beslægtede – og dermed udgøre en fælles regionalitet – at det kan være svært at påvise kontakten. Men det er fuldt muligt at komme med et bud på typen og intensiteten af sproglig kontakt ved at inddrage så mange sproglige kilder som muligt. Ved at gøre det kan man kvantificere om og hvordan et område har været del af én eller flere regionaliteter. I tilfældet Sydskan-

dinavien har der været en klar skandinavisk-angelsaksisk nordsøregionalitet i den sene vikingetid. Der har uden tvivl også været dele af samme område som har været del af en slavisk østersøregionalitet. Men sprogkontakten har været af vidt forskellig karakter og den sydsandinaviske holdning til de to regionaliteters sprog har også varieret. Men uanset karakter og holdning, så har begge regionaliteters sprog afsat sig spor i sydsandinaviske, hvilket smukt kommer til udtryk på sidste side i det skånske Codex Runicus: *Drømte mig en drøm i nat om silke og ærlig pæl*. På færre ord kan de to sprogs indflydelse på sydsandinaviske næppe belyses; *silke* som et slavisk sprogbidrag og *pæl* som et oldengelsk.

Noter

- 1 Holck 2002 s. 246-247.
- 2 Jul Nielsen og Pedersen 1991 s. 9-10.
- 3 Ibid. s. 9.
- 4 For en nærmere diskussion af sprogsamfund/-fællesskaber se fx Quist 2003 s. 37-58.
- 5 Fx Fellows-Jensen 1985; Fellows-Jensen 1995.
- 6 Brooks 1982.
- 7 Kristiansen, Gregersen, Møller og Pedersen 1996 s. 205.
- 8 Gammeltoft og Holck 2007 s. 131-161.
- 9 Skautrup 1944 s. 216.
- 10 Thomason 1991 s. 183.
- 11 Sørensen 1973 s. 118.
- 12 Kristensen 1908-1920 s. 85
- 13 Holck 2002 (2001).
- 14 Skautrup 1944 s. 216
- 15 Fellows Jensen 1968 s.107-108, 231.
- 16 Pedersen 2004 s. 43-67; Roesdahl 1980 s. 247-248; Roesdahl, under udgivelse.
- 17 Danmarks Adels Aarbog 1889 s. 97ff. og 1890 s. 165ff.
- 18 Weinreich 1974 s. 47.
- 19 Gammeltoft og Holck 2007 s 145.
- 20 Muligvis fra gammelfrisisk *strēte*.
- 21 Muligvis fra gammelfrisisk *heerwei*.

- 22 Muligvis fra gammelfrisisk *hiristrēte*.
- 23 KLNLM 7 s78.
- 24 Knud Lavards tilnavn har oldengelsk *hlāford* »herre«, moderne engelsk *lord*, som ophav. På grund af den svage overlevering af engelsk i det 12. århundrede, er dette tilnavn det eneste belæg for en overgangsform mellem oeng. *hlāford* til mod.eng. *lord*.
- 25 Hansen 1993 s. 80-88.
- 26 Jf. note 19.
- 27 Jf. A-S Dict. Suppl.:654 her anføres kønnet af oeng. *nōn* som »m. (not n.)«; nogle eksempler viser klar maskulin bøjning – de fleste eksempler kan dog være i enten maskulinum eller neutrum.
- 28 Ligeledes på norsk, jf. Bjorvand og Lindeman 2000 s. 166-167.
- 29 Jf. dog PoINDOME 2000:307, hvor en underbetydning af *dyr* angives som »rådyr«, dvs. racen *Capreolus capreolus*. Denne betydning angives dog ikke i PoEO 2000.
- 30 DEO 1969, s. 7 og Bjorvand og Lindeman 2000 s. 166-167.
- 31 Normalt antages oprindelsen til ordet *rā*, glða. *rā* at være direkte fra fællesgermansk **rāihō-*, jf. Bjorvand og Lindeman 2000, s. 749. Denne grundform forudsætter dog normalt en udvikling til dansk **rē* eller **ræ* [ræ:], og kan ikke forklares uden en række udviklede og irregulære udviklingsforudsætninger. Den nuværende form af ordet kan nemmest forklares som et lån fra oeng. *rā(ha)* »roe«. Jf. også oeng. *rāh-deōr* »rådyr« med samme betydning som i dansk.
- 32 Baugh and Cable 1993 s. 93f.
- 33 Gammeltoft og Holck s. 154ff.
- 34 Moth s. D.196.
- 35 ODS bd. 3 kol. 1199.
- 36 Hald 1965 s. 159-161.
- 37 Danmarks Stednavne bd 11 s. 51.

Litteratur

- Ahldén, T.: Sprachliches Fremdgut im ältesten schwedischen Landrecht, *Niederdeutsche Mitteilungen I*, 1945, s. 7-21.
- A-S Dict. = *An Anglo-Saxon dictionary, based on the manuscript collections of the late Joseph Bosworth*. Edited and enlarged by T. Northcote Toller. Oxford 1882-1898 [genoptrykt 1973].
- A-S Dict. Suppl. = *An Anglo-Saxon dictionary, based on the manuscript collections of the late Joseph Bosworth. Supplement*. T. Northcote Toller. Oxford [1921].
- Baugh, A.C. og Cable, T.: *A History of the English Language*. 4.udg., London 1993.

- Bjorvand, H. og Lindeman, F.O.: *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo 2000.
- Brooks, N. (red.): *Latin and the Vernacular Languages in Early Medieval Britain*. Studies in the Early History of Britain. Leicester 1982.
- Danmarks Adels Aarbog*, udgivet af Dansk Adelsforening. 1884-.
- Danmarks Stednavne*, bd. 11. Maribo Amts Stednavne, udgivet af Stednavneudvalget ved Anders Bjerrum og Christian Lisse. København 1954.
- DEO 1969 = Nielsen, N.Å.: *Dansk etymologisk ordbog*. 2. reviderede udgave med et tillæg. København 1969.
- Fellows-Jensen, G.: *Scandinavian Personal Names in Lincoln and Yorkshire*. København 1968.
- Fellows-Jensen, G.: *Scandinavian settlement names in the North-West*, København 1985.
- Fellows-Jensen, G.: *The Vikings and their victims: the verdict of the names*, Published for the College by the Viking Society for Northern Research, London 1995.
- Gammeltoft, P. og Holck, J.P.: Gemstēn and Other Old English Pearls – A Survey of Early Old English Loanwords in Scandinavian, *Nowele* vol. 50/51 February 2007, Odense 2007, s. 131-161.
- Hald, K.: *Vore Stednavne*. 2. reviderede og stærkt forøgede udgave. København, 1965.
- Hansen, E.: *Rigtigt dansk*, 2. udg. København 1993.
- Holck, J.P. *Middelalderens danske lægebog – et kontaktfænomen*. Utrykt ph.d.-afhandling ved Københavns Universitet. 2002.
- Jul Nielsen, B. og Pedersen, K.M.: *Danske talesprog. Dialekter, Regionalsprog, Sociolekter*. København 1991.
- Kalkar, O.: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300 – 1700)*, trykt... ifølge Foranledning af Universitets-Jubilæets danske Samfund. København 1881-1918.
- Kisbye, T.: *A short history of the English language*, edited by Knud Sørensens. Århus 1992.
- KLNM = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder : fra vikingetid til reformationstid*. København 1956-1978. 21 bd.
- Kristensen, M.: *Fremmedordene i det ældste danske skriftsprog (før omtr. 1300)*. København 1906.
- Kristensen, M.: *Gamle danske Urtebøger, Stenbøger og Kogebøger: Harpestræng*. Udgivet for Universitets-Jubilæets Danske Samfund. København 1908-1920.
- Kristiansen, T., F. Gregersen, E. Møllerog I.L. Pedersen: *Dansk Sproglære*, København 1996.
- Moth, M.: *Ordbog*. Udgivet ordbog forfattet c. 1680-1719.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*, grundlagt af Verner Dahlerup, med Understøttelse af Undervisningsministeriet og Carlsbergfondet udgivet af Det danske Sprog-og Litteraturselskab. København 1918-1956.
- Pedersen, A.: Anglo-Danish contact across the North Sea in the eleventh century: a survey of the Danish archaeological evidence. *Scandinavian and Europe 800-1350. Contact, conflict and Coexistence*. (red. J. Adams og k. Holman) Turnhout 2004, s. 43-67.
- PolEO 2000 = *Politikens etymologisk ordbog*. København 2000.
- PolNDOME 2000 = *Politikens nudansk ordbog med etymologi*. København 2000.
- Quist, P.: *Et flydende sprogsamfund? Sociolingvistikens »sprogsamfund« historisk og teoretisk*, Danske Talesprog, bind 4, Nordisk Forskningsinstitut, Afdeling for dialektforskning, København 2003, s. 37-58.
- Roesdahl, E.: Denmark-England in the Eleventh Century. The growing archaeological evidence for contacts across the North Sea. *Seksogtyvende tværfaglige vikingesymposium* (under udgivelse).
- Roesdahl, E.: *Danmarks vikingetid*. København 1980.
- Skautrup, P.: *Det danske sprogs historie, 1: Fra Guldhornene til Jyske lov*. København 1944.
- Sørensen, K.: *Engelske lån i dansk*. Dansk Sprognævns skrifter 8. København 1973.
- Thomason, S.G.: On mechanisms of interference. *Language and its ecology. Essays in memory of Einar Haugen*. (red. S. Eliasson og E.H. Jahr) Berlin og New York 1991, s. 180-208.
- Weinreich, U.: *Languages in contact – Findings and problems*. New York 1953.

Regionalitet i danske stednavne

med fokus på *torp*-, *rød*-, *tved*- og *holt*-navne

Af Birgit Eggert

1. Indledning

Man kan finde mange former for regionalitet i stednavne alt efter hvordan man grupperer navnene. Der findes grupper af navne som er karakteriseret ved at have det samme efterled (fx *-lev* eller *-torp*), den samme afledningsendelse (fx *-ingø*), det samme betydningsindhold i forled eller efterled (fx *sø*-, *dyre*- eller *bebyggelsesbetegnelser*), ens denotata (fx *åer*, *landsbyer*, *enkeltpårde* eller *bebyggelser* generelt), eller der kan være tale om et kompleks af navne som sammen udgør en sammenhæng (fx *sakrale navnemiljøer* eller *navnemiljøteori* i forbindelse med den svenske *centralpladsteori*).¹ De forskellige grupper af stednavne viser som regel tendenser til regionalitet idet der ofte er større koncentrationer i visse områder og mindre i andre områder.

2. Krav til undersøgelser med stednavne som kilde

Enhver stednavneundersøgelse må begynde med en identifikation af relevante navne. Denne identifikation er ofte mere omstændelig end som så, for man kan ikke bare finde et kort frem og forvente at finde alle navnene der. Mange navne har nemlig ændret udseende i en sådan grad at det oprindelige indhold ikke lader sig genkende. Det nordsjællandske sogne-navn *Græsted* er eksempelvis dannet med efterleddet *-holt*, *Erritsø* ved Fredericia er oprindeligt et *Erikshøj*, og ens udseende navne som *Visby* i Thy og *Visby* ved

Tønder kan have forskellig oprindelse (forleddene er hhv. sb. glda. **wīs* »sump« og sb. glda. *wist* »opholdssted, bolig«).² Der findes utallige af den slags eksempler, men der findes også en lang række stednavne hvis indhold ikke lader sig bestemme entydigt fordi der er flere muligheder ved identifikationen af de ord navnene består af. Hvor den rette tolkning af de navne der har ændret udseende oftest lader sig afsløre i ældre skriveformer, er det mere problematisk når der er flere forskellige tolkningsmuligheder. Her må man oftest operere med en måske-kategori i sin undersøgelse eller i hvert fald tage store forbehold hvis man behandler den slags navne sammen med de sikkert tolkede navne i et materiale. At der er flere tolkningsmuligheder, betyder nemlig ikke at man bare kan vælge den tolkning som passer bedst i den undersøgelse man arbejder med.

En anden ting man må være opmærksom på, er at det ikke er alle navne som er dannet af de samme ord, der kan behandles ens. Det er nemlig ofte sådan at gamle navnetyper efterlignes i nutidens navngivning. Hvis en gård fra slutningen af 1800-tallet hedder *Højrup*, behøver det ikke at have noget som helst at gøre med udbredelsen af *torp*-navne i vikingetid og middelalder. Mange af de gårde der flyttede ud af landsbyerne efter udskiftningen omkring 1800, fik nemlig navne som var efterligninger af gamle navnetyper. Her må man altså se nærmere på hvor langt

tilbage bebyggelsen og den skriftlige overlevering går. *Hellerup* nord for København hører heller ikke til de gamle navne der er dannet med efterleddet *-torp*. *Hellerup* er fra engang i 1700-tallet navnet på en lystejeendom som blev opkaldt efter ejeren J.D. Heller ved tilføjelse af endelsen *-rup*. Udnyttelsen af stednavne kan altså give meget uheldige resultater hvis man ikke er påpasselig.

Et eksempel på et uheldigt resultat er udnævnelser af et sakralt navnemiljø ved Århus med navnene *Viby* (vi »helligdom« + by), *Tyrseng* (gudenavnet Tyr + s + eng) og *Onsholt* (gudenavnet Odin + s + holt) beliggende nær en kongsgård i det nuværende Viby.³ Her er både eksempler på valg af den tolkningmulighed som passer bedst til det man gerne vil vise, og der er eksempler på direkte forkert tolkede navne. Navneforskere har tolket forleddet i *Viby* som ordet *ved*, i gammeldansk *with* med betydningen »skov«.⁴ Godt nok har navnets ældste overleverede form stavemåden *Wiby*, men flere af de tidligst overleverede former har andre stavemåder som gør at det ikke er sandsynligt at forleddet er ordet *vi*, »helligdom«.⁵ *Tyrseng* har intet med guden Tyr at gøre. I gamle stednavne har dette gudenavn formen *Ti*, og navnet skulle da have formen **Tiseng* for at kunne knyttes til Tyr. Udtalen og skrivemåden med *-y* har vi fået fra islandsk i løbet af 1800-tallet, og den har intet at gøre med den gamle danske form af navnet.⁶ En velkendt sammensætning med gudenavnet *Tyr* i den rette danske form er ugedagsbetegnelsen *tirsdag*. Den oprindelige stavemåde er *tisdags* som den stadig er i svensk, men i dansk har den fået formen med *-r* i analogi med ugedagsbetegnelsen *torsdag*.⁷ *Onsholt* har intet med guden Odin at gøre. Dette gudenavn er forholdvis sjældent i stednavne,⁸ og den lokale udtale har da heller ikke det i så fald forventede */wo/* i forlyd ligesom for eksempel

i ugedagsbetegnelsen *onsdag*, */wonsdag*,⁹ som netop er dannet til gudenavnet *Odin*. Kongsgården er derimod god nok, den findes omtalt flere steder,¹⁰ men der er altså ingen onomastiske tegn på at der har været et sakralt miljø omkring den.

Dette skal ikke afholde arkæologer, historikere, geografer og andre fra at bruge stednavne i deres undersøgelser. Blot skal man ikke lægge mere i et stednavn end der er grundlag for. Der findes mange gode eksempler på at brugen af stednavne på tværs af forskellige fag kan give gode resultater. Som et vellykket eksempel kan nævnes Snekke-projektet hvor man registrerede *snekke*-lokaliteter ud fra danske marknavne. Ordet *snekke* blev brugt i de nordiske sprog om et skib, og på de lokaliteter hvor *snekke*-navnene findes, har der sandsynligvis været aktivitet med skibe.¹¹

3. Danske undersøgelser af stednavne og regionalitet

Når det gælder undersøgelser som kan fortælle noget om danske stednavnes regionalitet, har man i dansk stednavneforskning især koncentreret sig om navnetypernes udbredelse, dvs. udbredelsen af navnegrupper med fælles efterled eller afledningsendelse. Men navnetypernes udbredelse har ikke været undersøgernes primære sigte. Fra en navneforskers hånd er en navnetypeundersøgelse primært en sproglig beskrivelse som lægger vægt på identifikation og tolkning af stednavnenes sproglige bestanddele. Det er også tilfældet i danske stednavneforsknings hovedværk *Danmarks Stednavne* som desuden lægger vægt på navnetyperne. Alle de udkomne bind i serien begynder nemlig med en forklaring på efterleddene i det relevante områdes hyppigst forekommende navnetyper. Til enhver navnetypeundersøgelse hører naturligvis overvejelser

om navnetypens alder og udbredelse, men det er altså ikke navneforskerens primære opgave. Det grundige sproglige arbejde frembringer imidlertid et materiale som forskere i andre fag kan benytte til for eksempel at påvise udbredelsen af en bestemt planteart hvis betegnelse indgår i stednavnene. Det kan også være en bestemt regions bebyggelse man er interesseret i, og her kan stednavnene ofte give en indikation på hvornår et område er bebygget.

Mange stednavnetyper tilhører bestemte tider. Nogle navnetyper er typiske for jernalderen, andre er typiske for vikingetiden, mens andre igen først dannes i middelalderen eller i nyere tid. Blandt jernalderens navnetyper finder vi dem der har endelser som *-inge*, *-løse*, *-lev* og *-sted*. Disse navnetyper har været i brug i varierende perioder fra begyndelsen af vores tidsregning og frem til begyndelsen af vikingetiden. Fælles for jernalderens navnetyper er at de ofte denoterer relativt store bebyggelser, og de er ofte blevet sogne- navne. Jernalderens stednavne dateres ved hjælp af det sproglige indhold. De ord der indgår i navnene, og det stadie navnene viser i forhold til sprog- og lyd- udvikling, fortæller at der er tale om meget gamle navne. Når navnetyperne ikke findes i vikingernes erobningsområder, må brugen af dem være ophørt ved vikingetidens begyndelse, og derfor er navnene ældre end vikingetiden.¹²

Men de stednavnetyper der er interessante i denne sammenhæng, er dem der er dannet i vikingetiden og middelalderen. Det er navne med efterled som *-by*, *-toft*, *-rum*, *-torp*, *-bøl*, *-bod*, *-køb*, *-rød*, *-tved* og *-holt*. Nogle af navnetyperne med disse efterled har kun været produktive i nogle få hundrede år, mens andre har været produktive over meget længere perioder.

De vikingetidige og middelalderlige navnetyper er for mange til at jeg kan behandle dem alle her. Des-

uden kræver en fremstilling om stednavnenes regionalitet at navnetyperne er undersøgt i større områder, og at de er kortlagte. Det er langt fra tilfældet for navnetyperne med de ovennævnte efterled, og derfor vil jeg i det følgende sætte fokus på *torp*-, *rød*-, *tved*- og *holt*-navne. Efter min mening må der nemlig være en vis sammenhæng mellem disse fire navnetyper når det gælder deres udbredelse og alder samt deres placering i bebyggelseshistorien.

4. Stednavne på *-torp*

Stednavne på *-torp* er en af de navnetyper der har været mest fokus på blandt danske (og nordiske) navneforskere de senere år. Først i form af symposiet Nordiske *torp*-navne som blev holdt i Jaruplund i Slesvig i april 2002 – forevigt i en rapport med samme titel.¹³ Symposiet inspirerede til dannelsen af det dansk-svenske *Torp*-forum, som siden har arrangeret syv tværfaglige seminarer om *torp*-navne og *torp*-bebyggelser i Danmark og Sverige. *Torp*-forums hidtidige højdepunkt var en tværfaglig *torp*-konference som blev holdt i Malmö i april 2007. I skrivende stund arbejder *Torp*-forum på en antologi med artikler fra foredrag der er blevet holdt på de hidtidige seminarer (til og med 2006) og på konferencen i 2007.

Blandt de danske bebyggelsesnavne er *torp*-navnene en af de mest hyppige navnetyper. Ifølge Kristian Hald er de kun overgået i antal af yngre bebyggelsesnavne på *-gård*.¹⁴ I dag ender de fleste *torp*-navne på *-drup*, *-rup* og *-trup*, for eksempel *Pandrup* i Vendsyssel og de flere steder forekommende *Hunderup* og *Stenstrup*. Nogle få enleddede navne (dvs. navne uden forled) fremstår i let forandrede former. Nogle har fået indføjnet en støttevokal og fremstår i formen *Torup*. De falder således sammen med en række andre *torp*-navne med formen *Torup* som er toleddede, og som har

forled der består af mandsnavne dannet som kortformer til navne på *Thor*, for eksempel (i gammeldansk form) *Tōli*, *Tōki* og *Tōvi*.¹⁵ Andre enleddede *torp*-navne har fået ændret vokalen og har i dag former som *Tarp* og *Terp*.¹⁶ Nogle navne kan også fremstå i former der ikke umiddelbart er gennemskuelige som *torp*-navne. Det gælder for eksempel det østjyske *Børkop* som ligger ved Vejle, og det gælder en række navne på Lolland hvor *torp*-navnene kan komme til at ende på *-tolpe*, fx *Udstolpe*.¹⁷

Ordet *torp* har grundbetydningen »udflytterbebyggelse«. I de gamle germanske sprog har *torp* mange forskellige betydninger, og der har også været foreslået flere forskellige betydninger af det danske *torp* gennem tiden.¹⁸ Det er da også mest sandsynligt at betydningen kan have varieret geografisk og gennem tiden. I dag er der dog stor enighed om at hovedparten af *torp*-navnene betegner bebyggelser, enkeltgårde eller landsbyer, som er udflyttet fra en moderbebyggelse. Nogle af disse nye bebyggelser kan være anlagt som selvstændige stormandsgårde hvoraf nogle i dag har fået sognestatus fordi stormandsgårdens privatkirke blev gjort til sognekirke. Bebyggelsen kan også på andre måder have virket tiltrækkende og fået status som administrativt centrum.¹⁹ *Torp*-navnene er således udtryk for en nykolonisation, og den har bredt sig over såvel moderbyernes udmark og bymark som nyopdyrket område. En undtagelse er dog Bornholm hvor der ikke findes bebyggelsesbetegnende *torp*-navne, men kun en række naturnavne. Det skyldes at ordet *torp* har betydningen »en (lille) høj og tør eng med ringe græsvækst« i den klassiske bornholmske dialekt.²⁰

Torp-navnenes datering er blevet diskuteret livligt, ikke kun når det gælder de danske navne, men også når det gælder de øvrige nordiske navne af denne type.²¹

Tidligere anså man de danske *torp*-navne for at være vikingetidige, men i dag anses de for at være lidt yngre end det, og de tilhører nok nærmere (sen) vikingetid og (tidlig) middelalder.²² At en del af *torp*-navnene er vikingetidige, understøttes af at der findes en del danske stednavne af denne type i Danelagen og Normandiet. En stor del af *torp*-navnenes forled består af personnavne, og fra runeindskrifter ved vi at mange af disse personnavne er typiske for vikingetiden. Det drejer sig for eksempel om mandsnavnet *Svend* i *Svendstrup*, men

Fig. 1. Udbredelsen af bebyggelsesnavne på *-torp* som findes i Chr. V's matrikel fra 1688. Kort: Peder Dam.⁵²

det drejer sig især om mandnavne sammensat med gudenavnet *Thor-* og kortformer dannet til disse navne,²³ fx *Tebbestrup* (< Torben + s + torp) og *Tollerup* (< Toll + torp). Der findes imidlertid også nogle forled som består af personnavne og andre ord som klart viser at danske *torp*-navne også er dannet i den kristne middelalder. Det gælder for eksempel betegnelsen *munk* i *Munkdrup* ved Randers og mandnavnet *Jon* (< Johannes) i det flere steder forekommende *Jonstrup*.²⁴

Når det gælder udbredelsen af de danske *torp*-navne, er det svært at pege på et område med markant større

forekomst end andre steder i Danmark. Det skyldes at der er så mange af dem at hele landet stort set er plastret ind i *torp*-navne, se fig. 1. Kun enkelte mindre egne har en lidt tyndere forekomst end det øvrige af landet, for eksempel den sydlige del af Midtjylland og et lille område vest og nord for København. Kortet i fig. 1 viser udbredelsen af de bebyggelsesnavne på *-torp* som findes i Chr. V's matrikel fra 1688. Sønderjylland og Bornholm var ikke omfattet af denne matrikel og er derfor ikke markeret på kortet. Ser man på et større område, kan man se at Danmark er en del af

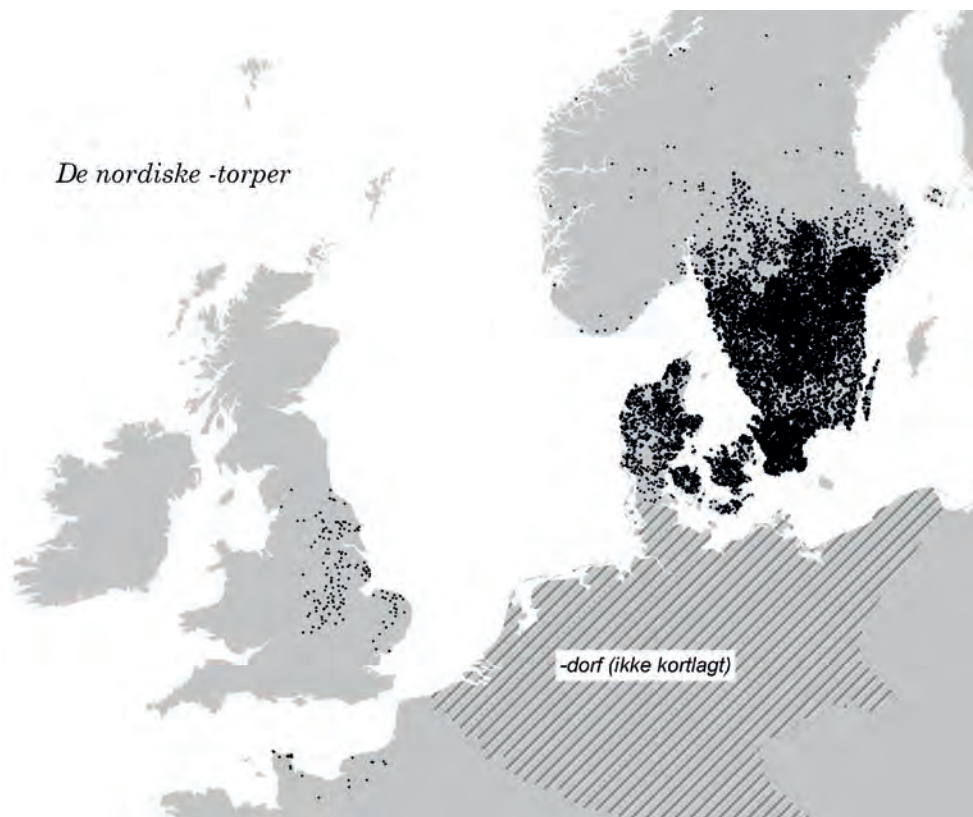

Fig. 2. Udbredelsen af *torp*-navne i Skandinavien samt Danelagen og Normandiet. Udsnit af et kort over udbredelsen af de nordiske *torper*, af Peder Dam.⁵³

en region som har en særlig høj koncentration af *torp*-navne. Denne centrale region udgøres af Danmark og den sydlige del af Sverige, se fig. 2. På dette kort kan vi også se at der ikke findes bebyggelsesnavne på *-torp* på Bornholm. Det skal nævnes at der uden for kortet i fig. 2 også findes enkelte *torp*-navne i Island og i Sverige nord for den centrale region. Øst for de nuværende nordisksprogede områder findes der desuden enkelte *torp*-navne i Finland og Estland.

5. Stednavne på *-rød*

En række af vikingetidens og middelalderens stednavne vidner om at bebyggelserne er anlagt på steder der er ryddet for skovbevoksning. Nogle af disse stednavne har efterleddet *-rød* som er beslægtet med verbet *rydde*. Den gammeldanske form af ordet er *ruth* der betyder »rydning«, og den har udviklet sig til *rød* på Sjælland hvor navnetypen er meget udbredt, se fig. 3. Det gælder for eksempel de nordsjællandske navne *Hillerød* og *Birkerød*. Den store udbredelse på Sjælland, især i Nordsjælland, har gjort at *rød*-endelsen er blevet opfattet som normalformen i Danmark på trods af at der er tale om en særlig dialektal udvikling. Andre steder i landet er den egentlige normalform *-rud* eller *-rod*, for eksempel det fynske *Morud* og Djurslands *Eskerød*. I Sønderjylland har *rød*-endelsen desuden udviklet sig til *-roj* i en mængde marknavne.²⁵

De fleste af forleddene i *rød*-navnene består af dyre- og plantebetegnelser samt af personnavne. Dyrebetegnelserne er for eksempel *ulv* i det nordsjællandske *Ullerød* og *gød* i *Gederød* syd for Præstø. Blandt plantebetegnelser er især træbetegnelser hyppige. Det er for eksempel *al*, »elletræ«, i *Allerød* i Nordsjælland og det gammeldanske *æski*, »bevoksning med asketræer«, i *Eskerød* på Djursland. De personnavne der findes i *rød*-navnenes forled, var almindelige i vikingetiden og i

Fig. 3. Udbredelsen af bebyggelsesnavne på *-rød* som findes i Chr. V's matrikel fra 1688. Kort: Peder Dam.³⁴

ældre middelalder ligesom vi så ved *torp*-navnene. Det er hovedsageligt mandnavne vi finder i disse navne som for eksempel *Asmund* i *Asminderød*, men der forekommer også enkelte kvindenavne, fx *Gunhild* i *Gun-derød*. Blandt de nordsjællandske *rød*-navne findes en lille gruppe som har gamle indbyggerbetegnelser på *-ing* som forled. Det gælder for eksempel et navn som *Villingerød* hvor forleddet er det gammeldanske ord **withlingar* som betyder »skovbeboere«. Gamle indbyggerbetegnelser på *-ing* findes ikke som forled i de

danske *torp*-navne, men i Skåne findes der nogle eksempler på stednavneendelsen *-ingaröd* som svarer til de danske *rød*-navne med forled på *-ing*.²⁶ Navnene med indbyggerbetegnelser på *-ing* i forleddet binder altså Nordsjælland og Skåne sammen sådan at det kan ses som en sammenhængende *rød*-region.

Det er lidt usikkert hvor *rød*-navnene skal lægges tidsmæssigt i forhold til *torp*-navnene. De danske *rød*-navne synes at tilhøre vikingetiden og middelalderen. Men der findes ingen *rød*-navne i vikingernes eroblingsområder i England og Normandiet, og derfor må de dateres til slutningen af vikingetiden og til middelalderen. Faktum er at det sproglige indhold ligner det vi finder hos *torp*-navnene. Men normalt skønner man at navnene på *-rød* er lidt yngre end *-torp*'erne der jo som nævnt ovenfor findes i rigt talt i både Danelagen og i Normandiet. Omvendt ser *rød*-navnene i Nordsjælland ud til at være ældre end *torp*-navnene i samme område, idet der blandt *torp*-navnene findes kristne personnavne i forleddene, mens det samme ikke er tilfældet i *rød*-navnene. Desuden er *rød*-bebyggelserne gennemgående større end *torp*-bebyggelserne i Nordsjælland.²⁷

Når man ser på *rød*-navnenes udbredelseskort i fig. 3, kan man se at der findes væsentlig flere navne af denne type på Øerne end i Jylland. Den største koncentration findes i Nordsjælland nord for Mølleåen, mens der er ganske bart syd for Mølleåen, på Heden vest for København og i Horns herred. På resten af Sjælland er der en mere spredt forekomst af *rød*-navne, og der findes nogle enkelte på Lolland. På Nordvestfyn er der en tæt koncentration på Visenbjerg-egnen og nogle lidt mere spredte forekomster på Syd-fyn. Den sparsomme udbredelse i Jylland viser kun en enkelt lille koncentration nord for Vejle Fjord, mens de få øvrige forekomster er meget

spredte. Kortet i fig. 3 dækker ikke Sønderjylland som i 1688 var en del af hertugdømmet Slesvig. Men i den østlige del af Sønderjylland findes der imidlertid også nogle *rød*-navne. De sønderjyske *rød*-navne synes dog ifølge Kristian Hald at være reeltivt unge.²⁸ Det er altså tydeligt at navnetypen hører hjemme i Østdanmark og især i Nordsjælland. Ser vi på det gamle danske landskab øst for Øresund, viser det sig at der faktisk er en stor udbredelse af *rød*-navne i Skåne. Bebyggelsesnavne på *-rød* (svensk *-ryd*, *-röd* m.m.) er i det hele taget almindelige i hele Sydsverige.²⁹ De danske *rød*-navnes regionalitet i Østdanmark skal således ses i sammenhæng med de svenske. I Sverige er navne på *-rød* desuden den næsthypigste navnetype blandt stednavne fra middelalderen eller før. Den hyppigste blandt de ældre navnetyper er *torp*-navnene ligesom i Danmark.³⁰ Også i Norge findes der en del stednavne med efterleddet *-rød* (norsk *-rud*), men de er dog nok lidt yngre end de danske, idet de tidsfæstes til tiden ca. 1000-1350.³¹

6. Stednavne på *-tved*

Som efterled i stednavne er *-tved* en af de mest almindelige rydningsbetegnelser i Danmark. Det findes i bebyggelsesnavne som de sjællandske *Næstved* og *Ortved*. Ordet *tved* har oprindeligt haft betydningen »skæring, afskæring«, og senere har det fået betydningen »rydning«. Ordet *tved* (engelsk *thwaite*) er med betydningerne »udhugning, rydning i skoven, indhegnet engstykke« optaget i engelsk dialekt i vikingetiden, så betydningen »rydning« må også have været gældende i dansk på den tid.³² Gunnar Knudsen har vist at det også må være denne betydning der gør sig gældende når *tved* optræder som efterled i danske stednavne.³³ *Tved*-navne er ofte svære at identificere fordi efterleddet let kan ændre sig. For eksempel er de sjællandske

navne *Bjergsted*, *Gelsted*, *Tornved* og *Tjørnede* alle oprindeligt dannet med efterleddet *-tved*. Det samme gælder *Harte ved Kolding* og *Humble* på Langeland.³⁴

Som i *torp*- og *rød*-navnene er mange af *tved*-navnenes forled personnavne der er velkendte fra vikingetid og middelalder. Det gælder for eksempel *Grimsted* (Grim + s + tved) som er et herregårdsnavn på Lolland.³⁵ Dog er andelen af *tved*-navne med personnavneforled noget mindre end andelen af *rød*-navne med forled af denne art.³⁶ De fleste af *tved*-navnenes

Fig. 4. Udbredelsen af bebyggelsesnavne på *-tved* som findes i Chr. V's matrikel fra 1688. Kort: Peder Dam.³⁵

forled består af appellativer, især plantebetegnelser som for eksempel i *Bregentved* (bregne + tved) syd for Køge og *Humble* (humle + tved) på Langeland.³⁷ Men landsbynavne og adjektiver findes også, fx *Ringsbjerg Tved* (Ringsbjerg + tved) ved Køge og det flere steder forekommende *Langtved* (lang + tved).³⁸

Som det kan ses af det ovenstående, har *tved*-navnene en hel del tilfælles med *rød*-navnene, og meget tyder da også på at de to stednavnetyper er nogenlunde lige gamle. Men der findes et relativt stort antal danske *tved*-navne i både Danelagen og Normandiet, og det betyder at navnetypen med sikkerhed har været i brug i vikingetiden. *Tved*-navnene ser således ud til at være lidt ældre end *rød*-navnene. Man fortsætter dog med at danne *tved*-navne i middelalderen.

Den største forskel mellem *rød*-navnene og *tved*-navnene er de områder de hver især forekommer i. Som fig. 4 viser, findes navnene på *-tved* især i Nord- og Østjylland. Men der findes også koncentrationer i det nordvestlige Sjælland, på Sydsjælland samt på Lolland, og på Syd- og Østfyn samt på Langeland findes der også nogle forekomster af *tved*-navne. Det vigtigste ved udbredelsen af *tved*-navnene er den måde hvorpå de supplerer udbredelsen af *rød*-navnene. De to navnetyper afløser nemlig i høj grad hinanden i flere regioner. I Jylland er det generelt *tved*-navnene der er den dominerende rydningsbetegnelse, idet der kun er få *rød*-navne der (uden for Sønderjylland). På Øerne findes begge typer, men fordelt på den måde at *rød*-navnene er enerådende på Nordfyn og i Nordsjælland, og *tved*-navnene er dominerende på Syd- og Vestfyn og på Langeland, og der er store koncentrationer af *tved*-navne i Nordvest- og Sydsjælland. Set i et større perspektiv tilhører de i Danmark østligt orienterede *rød*-navne en større region sammen med det sydlige Sverige (jf. ovenfor om *rød*-nav-

nene), og de danske *tved*-navne udgør en større region sammen med de vestlige vikingetidige områder i Danelagen og Normandiet. Desuden er det muligt at de jyske – især de vendsysselske – *tved*-navne har en regional sammenhæng med norske *tved*-navne (norsk *-tveit*) som i øvrigt regnes for hovedsageligt at tilhøre vikingetiden.³⁹

7. Stednavne på *-holt*

Stednavne med efterleddet *-holt* er en meget udbredt navnetype i Danmark. Ordet *holt* har grundbetydningen »(lille) skov«, og med en naturbetegnende betydning af efterleddet har stednavne på *-holt* naturligvis været naturnavne i begyndelsen. Imidlertid er mange af disse navne blevet overtaget af bebyggelser opført på eller ved det navnebærende sted, og i det følgende drejer det sig om ældre danske bebyggelsesnavne på *-holt*.⁴⁰ Betydningen »træstykke« der findes i sammensatte ord som *ibenholt* samt i ældre betegnelser som *klapholt*, »mindre (ege- og bøge-) planker«,⁴¹ og *rundholt*, »rund stang«,⁴² er indlånt fra nedertysk i løbet af middelalderen og er ikke aktuel i forbindelse med danske stednavne på *-holt*. De danske *holt*-navne er ikke altid lige nemme at genkende. Ligesom vi har set med *torp*-, *rød*- og *tved*-navnene ovenfor, kan også efterleddet *-holt* have ændret udseende gennem tiden. For eksempel er nordsjællandske navne som *Græsted* og *Kirkelte* faktisk *holt*-navne. Det samme gælder *Romalt* ved Randers og *Sjotte* ved Præstø.

De fleste af *holt*-navnenes forled er vækst-, dyre- og topografibetegnende appellativer. Det gælder for eksempel ordet *abild*, »æbletræ«, i det flere steder forekommende *Abildholt*, *hund* i det vestjyske *Hundholt* og *sø* i *Søholt* som findes adskillige steder i Danmark. En del forled består dog af personbetegnelser og kulturbetegnelser. Det drejer sig for eksempel om

personbetegnelsen *fisker* i det fynske *Fiskerholt* og kulturbetegnelsen *grav* i det vendsysselske *Gravholt*. Der findes også nogle forled som består af adjektiver samt af sted- og personnavne. Det er for eksempel adjektivet *mørk* i *Mørkholt* nær Fredericia, det sønderjyske landsbynavn *Holing* i *Hollingholt* og det gammeldanske mandsnavn *Øthær* i *Ørsholt* i Nordsjælland.

De danske *holt*-navne synes hovedsageligt at tilhøre middelalderen. Nogle af navnenes sproglige indhold gør at man med stor sikkerhed kan datere dem til be-

Fig. 5. Udbredelsen af bebyggelsesnavne på *-holt* som findes i Chr. V's matrikel fra 1688. Kort: Peder Dam.⁵⁶

gyndelsen af middelalderen. Og selvom der ikke er påvist *holt*-navne af dansk oprindelse i Danelagen, er det dog sandsynligt at *holt*-navnene kan strække sig tilbage til den sene vikingetid. Der er i det hele taget tale om en navnetype med en meget lang produktions- og levetid, for vi ved med sikkerhed at man er blevet ved med at danne *holt*-navne, også efter middelalderens afslutning. For eksempel blev det sjællandske herregårdsnavn *Rudholt* dannet i midten af 1600-tallet da den daværende ejer Christian Skeel Albretsen opkaldte gården efter sin afdøde hustru Birgitte Rud (død 1645). Navnet blev brugt frem til ca. 1700 hvor det nuværende navn Billesborg blev taget i brug.⁴³

I fig. 5 kan vi se udbredelsen af bebyggelsesnavne på *-holt* i Danmark i 1688. Kortet illustrerer altså den samme situation som de udbredelseskort vi har set ovenfor ved *-torp*, *-rød* og *-tved*. Vendsyssel er uden sammenligning det område hvor *holt*-navnene ligger tættest, og det er værd at bemærke, for i ældre litteratur om *holt*-navne bliver Nordsjælland (sammen med Skåne) altid fremhævet som det største *holt*-område i Danmark. Det skyldes at Vendsyssel har været relativt overset i ældre stednavnebehandlinger. Andre steder med mange *holt*-navne er Midt- og Sydsjælland, Østjylland og et bredt bælte fra området mellem Vejle og Århus mod nordvest til Struer-Skive-egnen. Der

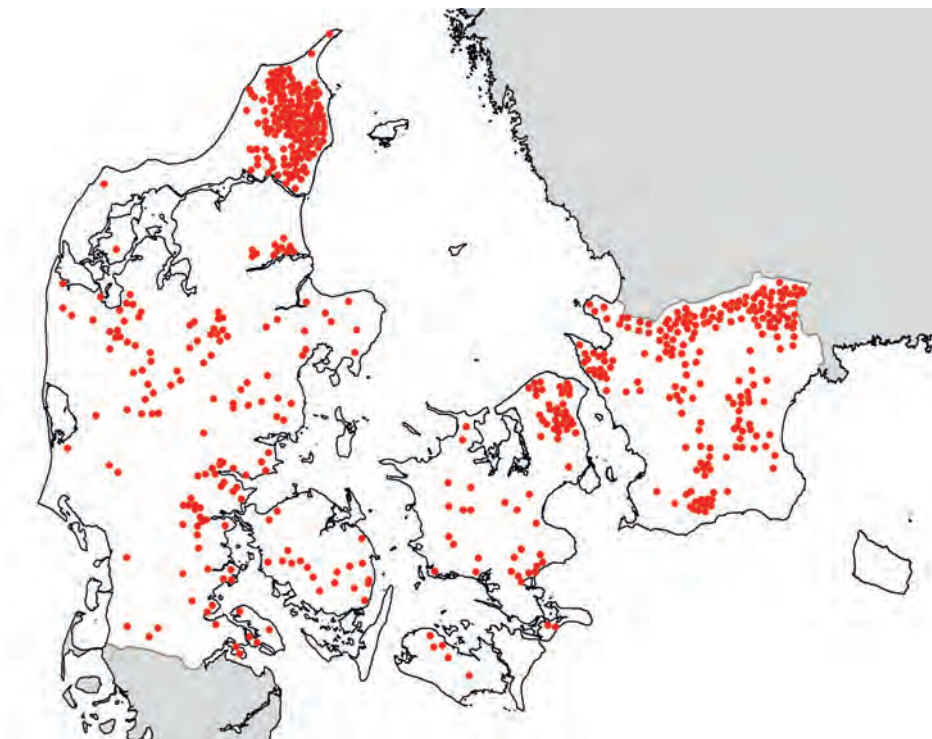

Fig. 6. Udbredelsen af bebyggelsesnavne på *-holt* i Danmark (overleveret før 1800) og i Skåne (overleveret før 1658). Kort: Peder Dam.⁵⁷

findes desuden nogle bebyggelsesnavne på *-holt* i den østlige del af Sønderjylland, se fig. 6. I områder med mange *holt*-navne er det sandsynligt at navnetypen er blevet så almindelig at man har kunnet bruge efterleddet i analogi med de eksisterende bebyggelsesnavne med dette efterled – også til bebyggelser som ikke lå i skoven.⁴⁴ Der er desuden fravær af *holt*-navne flere steder. Det gælder især Heden vest for København. Udbredelseskortet har også »bare pletter« i Hornsherred på Sjælland, på Falster, i det nordvestlige Jylland og i store dele af Sydvestjylland. På Nordfyn og på de sydfynske øer er der ligeledes et iøjnefaldende fravær af ældre *holt*-navne. På Bornholm findes der ingen gamle *holt*-navne.

Ligesom vi har set med de andre navnetyper ovenfor, hører *holt*-navnenes regionalisering sammen med områder som ligger uden for Danmarks nuværende grænser. For det første hænger de nordsjællandske *holt*-navne tæt sammen med et stort antal skånske og hallandske navne med samme efterled, se fig. 6 (de hallandske *holt*-navne er ikke kortlagt). Det er ikke kun udbredelsens tæthed der er fælles for de nordsjællandske, skånske og hallandske *holt*-navne. Også nogle sproglige forhold gør sig gældende på begge sider af Øresund. Det gælder hovedsageligt en nedslidning af efterleddet *-holt* til former som *-elt* og *-ilt*.⁴⁵ Men de danske *holt*-navne orienterer sig ikke kun mod øst. De orienterer sig også mod nord. De mange vendsysselske *holt*-navne ser ud til at være en del af en *holt*-region sammen med det sydøstlige Norge, se fig. 7 og 8. Fig. 7 viser udbredelsen af sammensatte navne på *-holt*, og fig. 8 viser udbredelsen af usammensatte navne på *Holt(-)* som der er væsentlig flere af i Norge (43%) end i Danmark (5%) hvilket sandsynligvis er årsagen til at der er lavet to kort over det norske materiale.⁴⁶ Den koncentration af norske *holt*-navne der

findes i området omkring Trondheim, har efterleddet i maskulin form i stedet for neutrum, som er det almindelige i Danmark og Sydøstnorge. Den maskuline form af ordet *holt* er en dialektal/regional udvikling med betydningen »høj, bakke (ofte stenet og ujævn)« – en betydning der også gør sig gældende i islandsk i dag.⁴⁷ Det interessante her er altså de sydøstlige *holt*-navne i Norge hvor efterleddet er brugt i samme betydning som i de danske *holt*-navne. Tom Schmidt har desuden vist at det ikke kun er udbredelsen af *holt*-navnene der viser en forbindelse mellem Danmark og Norge – også navnenes forled ligner i høj grad hinanden. Ved inddeling i semantiske kategorier viser det sig nemlig at forleddene i de norske og de danske navne for det meste fordeler sig efter det samme mønster. Som man kan se i tabel 1, er det kun forledskategorien »stednavn« som viser en væsentlig afvigelse mellem det norske og det danske materiale.

forledskategori	Norge	Danmark
vegetation	16%	16%
topografi	14%	12%
stednavn	12%	5%
kulturbetegnelse	11%	14%
dyrebetegnelse	9%	10%
mandsnavne	9%	7%

Tabel 1: Nogle af de hyppigste forledskategorier i danske og norske *holt*-navne.⁶¹

8. Konklusion

De fire navnetyper der er præsenteret ovenfor, kan efter min mening med god ret ses i sammenhæng når det drejer sig om deres udbredelse, deres alder og deres bebyggelsehistoriske sammenhæng. *Torp*-navnene afspejler en nykolonisering af såvel moderbyernes udmark og bymark som nyopdyrkede områder, og ryd-

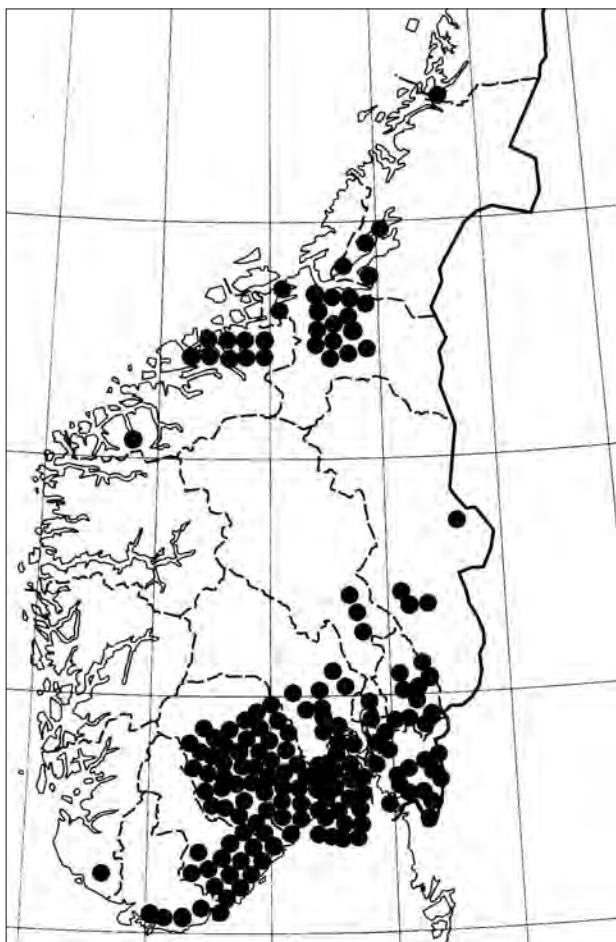

Fig. 7. Udbredelsen af sammensatte bebyggelsesnavne på *-holt* i Norge. Udsnit af et kort over udbredelsen af ældre norske sammensatte navne på *-holt(-)*, af Tom Schmidt.⁵⁸

ningsnavnene på *-rød* og *-tved* må afspejle kolonisation af skovbevoksede områder, ligesom *holt*-navnene. Men hvor rydningsnavnene fortæller at man har fjernet skoven, fortæller *holt*-navnene enten om den skov der

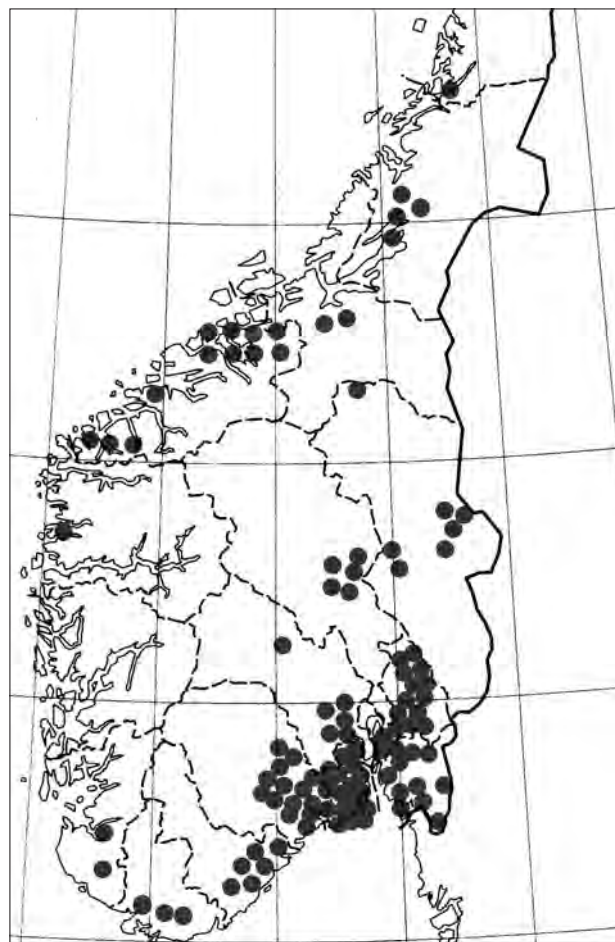

Fig. 8. Udbredelsen af usammensatte bebyggelsesnavne på *Holt(-)* i Norge. Udsnit af et kort over udbredelsen af ældre norske usammensatte navne på *Holt(-)*, af Tom Schmidt.⁵⁹

eksisterede før rydningen, eller også fortæller de at man er flyttet ud i skoven uden at fælde den.

Det er ikke nogen ny idé at se nogle af disse navnetyper i en sammenhæng. Eksempelvis siger Gunnar

Knudsen det indirekte ved at påpege at *torp*-navne (og andre navnetyper inden for sekundærbosættelser) sagtens kan være brugt for bebyggelser der er anlagt i nyrøddet skov selvom efterleddet ikke siger noget om det. Det er der til gengæld, fortsætter Knudsen, andre typer der gør, heriblandt *rød-* og *tved-*navne.⁴⁸ Også John Kousgård Sørensen har været inde på at *torp*-navnene og *rød-*navnene tilhører bebyggelseshistoriske sammenhænge som minder om hinanden.⁴⁹ Jeg har selv foreslået at også *holt-*navnene kan knyttes til den bebyggelseshistoriske udvikling som udflytterbebyggelserne afspejler.⁵⁰ De lidt forskellige dateringer af navnetyperne forhindrer ikke sådan en udvikling, idet det må anses for mest sandsynligt at man har anlagt de første (ældste) udflytterbebyggelser der hvor der var ubesværet adgang, og at man først senere er flyttet ud i de mere krævende skovbevoksede områder.

Da rydningsnavnene og *holt-*navnene kan knyttes til skovbevoksning, er det oplagt at sammenligne navnes udbredelse med skovens udbredelse. Det ældste kort som viser skovens udbredelse i Danmark, er Videnskabernes Selskabs Kort fra tiden 1768-1805, se fig. 9. Kortet viser naturligvis ikke skovens udbredelse i vikingetiden og middelalderen, men det giver dog en indikation på hvilke områder man kan regne for skovområder i Danmark. Udbredelsen af skov passer udmærket med udbredelsen af bebyggelsesnavnene på *-rød-*, *-tved-* og *-holt-* fra 1688 når det gælder Øerne og det østlige Jylland. Men sammenhængen vakler når det drejer sig om *tved-* og *holt-*navnene i Vendsyssel og *holt-*navnene i dele af Vestjylland. I disse områder er der kun sparsom eller ingen skovbevoksning, mens *tved-* og *holt-*navnene er velrepræsenterede – i særdeleshed i Vendsyssel. Den manglende indikation på skovvækst i områder med mange *holt-* og rydningsnavne kan betyde at en eventuel skovbevoksning tid-

ligt er forsvundet, eller at den i nogle områder ikke har behøvet at omfatte ret mange træer eller buske. Endelig er der den mulighed at navnene har været modefænomener som har spredt brugen af efterleddene til områder uden skovbevoksning. Hvis det er sådan at udbredelsen af *holt-* og *tved-*navne i Vendsyssel og *holt-*navnene i dele af Vestjylland skyldes at skovbevoksningen ikke behøvede at omfatte ret mange træer eller blot nogle buske, så kan det måske fortælle os noget om *rød-*navnene. Det er nemlig kun en lille håndfuld af *rød-*navnene som findes uden for det vi på kortet i fig. 9 kan konstatere er skovområder.

Fig. 9. Udbredelsen af skov i Danmark i 1700-tallet, angivet på basis af Videnskabernes Selskabs Kort 1768-1805.⁶⁰

Kunne det tænkes at *rød*-navnene indikerer en rydning i en større sammenhængende skov? Det er et interessant spørgsmål, men det er ikke muligt at svare på det her.

Men har de fire navnetyper så en sammenhængende regionalitet? Kristian Hald mener at fordelingen af *rød*- og *tved*-navne på Sjælland tyder på at der i vikingetiden og i den tidlige middelalder har været to adskilte kulturområder, et øst- og et vestsjællandsk.⁵¹ Denne teori understøttes af *rød*-navnenes store udbredelse mod øst, i Sverige, hvor *tved*-navnene i øvrigt er meget sjældne, samt af at *tved*-navnene er hyppigere mod vest, i Jylland og i vikingernes eroblingsområder. Teorien om to adskilte kulturområder kan, mig bekendt, ikke understøttes af ikke-sproglige kilder, og navnene findes jo også tæt op ad hinanden i flere andre områder. Jeg tror nærmere at der er tale om dialektale variationer i ordforrådet, hvilket Hald da også er inde på, og sandsynligvis en lille forskydning i tid, hvor *tved*-navnene er lidt ældre end *rød*-navnene. Det understreges af at der findes både *tved*- og *rød*-navne i Norge hvor *tved*-navnene repræsenterer et ældre lag som især er vikingetidigt, i forhold til *rød*-navnene som hovedsageligt er fra tiden ca. 1000-1350.

De fire navnetyper er alle internordiske fænomener som spreder sig over landegrænserne. Der er altså ingen af dem der er typiske for Danmark, og deres regionalitet skal ses i et større perspektiv end det nationale. Mod nord, i Norge, findes alle de fire navnetyper om end *torp*-navnene er forholdsvist svagt repræsenterede. Derimod findes der rigtig mange forekomster af de tre øvrige navnetyper på *-rød*, *-tved* og *-holt*. Mod øst, i Sverige, spreder navnene på *-torp*, *-rød* og *-holt* sig alle til omtrent den grænse vi kunne se for *torp*-navnene på kortet i fig. 2. Men hvor *torp*-nav-

nene findes næsten overalt, er det spørgsmålet om *rød*- og *holt*-navnene hovedsageligt findes i skovområder ligesom tilfældet er for disse navnetyper i det østlige Danmark. Det ville være det mest sandsynlige, men vi vil først vide med sikkerhed om det er tilfældet den dag de to navnetyper bliver kortlagt for hele Sverige. Mod vest, i Danelagen og Normandiet, findes der *torp*- og *tved*-navne hvilket sandsynligvis skyldes at disse to navnetyper har været veletablerede og velkendte for de vikinger der erobrede landområderne, mens *rød*- og *holt*-navnene er kommet i brug så sent at de ikke har nået at være etablerede navnetyper før end de fleste af »udvandrerne« var taget fra Danmark. De fire navnetypers regionalitet overlapper således hinanden i forskellige områder, men ingen af dem er sammenfaldende. Kan man så med god ret fastholde idéen om at de fire navnetyper skal ses i sammenhæng? Det mener jeg godt man kan. De er alle fire navnetyper som er kendetegnende for sekundære bebyggelser hvad enten der er tale om bebyggelser som er udflyttet til landsbyjord eller til nyopdyrket område. Navnetyperne behøver ikke have fælles regionalitet for at dette kan gøre sig gældende. Navnene tilhører let varierende tider, nogle af typerne er mere eller mindre afhængige af særlige topografiske forhold, og nogle har været produktive over længere perioder end andre.

En større nordisk undersøgelse og kortlægning af *torp*-, *rød*-, *tved*- og *holt*-navnene og gerne flere af de vikingetidige og middelalderlige navnetyper ville kunne belyse de problemstillinger og ubesvarede spørgsmål som denne artikel frembringer. Det kunne være en yderst interessant undersøgelse for mange faggrene, men også så omfangsrig at vi kommer til at vente i mange år før ønsket om sådan en undersøgelse går i opfyldelse – hvis det overhovedet sker.

Noter

- 1 Se Christensen 2007 s. 19 ff. med henvisninger.
- 2 Jf. Jørgensen 1994.
- 3 *Vikingerens Aros* 2005 s. 45.
- 4 Se fx Jørgensen 1994.
- 5 *Danmarks Stednavne* 12 s. 53.
- 6 Holmberg 1986 s. 109 ff.
- 7 Brøndum-Nielsen 1950 s. 145.
- 8 Se Hald 1963 om Odin i danske stednavne.
- 9 Se Eggert 2006 s. 107; Feilberg.
- 10 Trap 8,1 s. 273.
- 11 Holmberg & Skamby Madsen 1997-1998 s. 197 ff.
- 12 Se fx Hald 1965 i kapitlerne om de pågældende navnetyper.
- 13 Gammeltoft & Jørgensen (red.) 2003.
- 14 Hald 1965 s. 137.
- 15 Jørgensen 1994 s. 302.
- 16 Jørgensen 1994 s. 300 f.
- 17 Jørgensen 1994 s. 53, 301 og 313.
- 18 Se fx Hald 1965 s. 120 ff.
- 19 Lerche Nielsen 2007 s. 160.
- 20 Urne; se også Lerche Nielsen 2007 s. 147.
- 21 Se Lerche Nielsen 2001 med litteratur; Lerche Nielsen 2003 s. 177 ff.
- 22 Lerche Nielsen 2007 s. 160.
- 23 Hald 1965 s. 131 og fig. 8 s. 133.
- 24 Jørgensen 1994.
- 25 Knudsen 1939 s. 106.
- 26 Hald 1965 s. 164 f.
- 27 Hald 1965 s. 167 f.
- 28 Hald 1965 s. 166 f.
- 29 *Svenskt ortnamnslexikon* s. 261.
- 30 Pamp 1983 s. 60.
- 31 *Norsk stadnamleksikon* s. 370 f.
- 32 Hald 1965 s. 170.
- 33 Knudsen 1938 s. 53 ff.; 1939 s. 108 f.
- 34 Jørgensen 1994.
- 35 *Danmarks Stednavne* 11 s. 58.
- 36 Knudsen 1938 s. 54.
- 37 Hald 1965 s. 172.
- 38 Knudsen 1938 s. 55.
- 39 *Norsk stadnamleksikon* s. 466 f.
- 40 Der findes en række *holt*-navne i Danmark som er taget i brug som bebyggelsesnavne efter 1800. For udbredelsen af disse yngre bebyggelsesnavne på *-holt*, se Eggert 2006 s. 255; Eggert 2007 s. 68.
- 41 Kalkar 2 s. 521.
- 42 Kalkar 1 s. 425.
- 43 Trap 4 s. 136; Eggert 2006 s. 115.
- 44 Tilsvarende for de svenske *hult*-navne, jf. Benson 1972 s. 35.
- 45 Eggert 2006 s. 186 ff.; Eggert 2007 s. 70 f.
- 46 Schmidt under udgivelse.
- 47 Schmidt under udgivelse.
- 48 Knudsen 1938 s. 46.
- 49 Kousgård Sørensen 1984 s. 222.
- 50 Eggert 2006 s. 249 f.
- 51 Hald 1965 s. 166.
- 52 Dam & Jakobsen 2007 s. 42.
- 53 Dam under udgivelse.
- 54 Dam & Jakobsen 2007 s. 38.
- 55 Dam & Jakobsen 2007 s. 39.
- 56 Dam & Jakobsen 2007 s. 40.
- 57 Eggert 2007 s. 63.
- 58 Schmidt under udgivelse.
- 59 Schmidt under udgivelse.
- 60 Vektoriseret af Jan Bill, Claus Dam, Peder Dam og Peter Steen Nielsen i 2003.
- 61 Efter tabel 2 i Schmidt under udgivelse.

Litteratur

- Benson, Svend: Namngivning och namntypologi. *Sydsvenska ortnamnsällskapets årsskrift* 1972, s. 34-40.
- Brøndum-Nielsen, Johs.: *Gammeldansk Grammatik* I. 2. udg., København 1950.
- Christensen, Lisbeth Eilersgaard: Stednavne som kilde til yngre jernalders samfundsstruktur. *Nordiske navnes centralitet og regionalitet* (red. Birgit Eggert, Bente Holmberg & Bent Jørgensen). Rapport fra NORNA's 35. symposium på Bornholm d. 4.-7. maj 2006. NORNA-rapporter 82, Uppsala 2007, s. 19-34.
- Dam, Peder & Johnny Gøgsig Jakobsen: Danske middelalderlige rydningsbebyggelser. *Nordiske navnes centralitet og regionalitet* (red. Birgit Eggert, Bente Holmberg & Bent Jørgensen). Rapport fra NORNA's 35. symposium på Bornholm d. 4.-7. maj 2006. NORNA-rapporter 82, Uppsala 2007, s. 35-59.
- Dam, Peder: De nordiske -torper: torp-grupper eller torp-variationer? *Nordiska namn – Namn i Norden. Tradition och förnyelse*. Rapport

- fra Den 14. nordiske navneforskerkongres i Borgarnes, Island, 11.-14. august 2007. NORNA-rapporter 84, under udgivelse.
- Danmarks Stednavne 1 ff. Udgivet af Stednavneudvalget/Institut for Navneforskning/Afdeling for Navneforskning, København 1922.
- Eggert, Birgit: *Danske stednavne på -holt*. Ph.d.-afhandling, København Universitet 2006. [Utrykt, men kan downloades i pdf-format på Nordisk Forskningsinstituts hjemmeside: nfi.ku.dk/publikationer/
- Eggert, Birgit: Udbredelsen af danske stednavne på -holt. *Nordiske navnes centralitet og regionalitet* (red. Birgit Eggert, Bente Holmberg & Bent Jørgensen). Rapport fra NORNAs 35. symposium på Bornholm d. 4.-7. maj 2006. NORNA-rapporter 82, Uppsala 2007, s. 61-76.
- Feilberg, H. F.: *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål* 1-4, København 1886-1914.
- Gammeltoft, Peder & Bent Jørgensen (red.): *Nordiske torp-navne*. Rapport fra NORNAs 31. symposium i Jaruplund 25.-28.4.2002. NORNA-rapporter 76, Uppsala 2003.
- Hald, Kristian: The Cult of Odin in Danish Place-names. *Early English & Norse studies* (red. Arthur Brown & Peter Foote). Presented to Hugh Smith in honour of his 60th birthday, London 1963, s. 99-109.
- Hald, Kristian: *Vore Stednavne*. 2. udg., København 1965.
- Holmberg, Bente: Den hedenske gud Tyr i danske stednavne. *Mange Bække Små* (red. Vibeke Dalberg & Gillian Fellows-Jensen). Til John Kousgård Sørensen på tresårsdagen 6.12.1985, København 1986, s. 109-127.
- Holmberg, Bente & Jan Skamby Madsen: Da kom en snekke ... Havnepladser fra 1000- og 1100-tallet? *Kuml*, 1997-1998, s. 197-225.
- Jørgensen, Bent: *Stednavneordbog*. 2. udg., København 1994.
- Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)* 1-5, København 1881-1918.
- Knudsen, Gunnar: Skovrydning i Danmark, belyst gennem Stednavnene. *Saga och Sed*. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok, 1938, s. 43-63.
- Knudsen, Gunnar: De danske stednavne. *Stednavne*. Nordisk Kultur 5. Stockholm, Oslo & København 1939, s. 76-123.
- Kousgård Sørensen, John: Navne og bebyggelse. Om -rød i Nordsjælland. *Bebyggelsers og bebyggelsesnavnes alder*. Rapport fra NORNAs 9. symposium i København d. 25.-27. oktober 1982. NORNA-rapporter 26, Uppsala 1984, s. 215-228.
- Lerche Nielsen, Michael: Om dateringen af danske stednavne på -torp. *Namn i en föränderlig värld* (red. Gunilla Harling Kranck). Rapport från den 12. nordiska namnforskarkongressen, Tavastehus 13-17 juni 1998. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 631, Studier i nordisk filologi 78, Helsingfors 2001, s. 186-199.
- Lerche Nielse, Michael: Sognekriteriets betydning for vurderingen af *torp*-navnenes alder. *Nordiske torp-navne* (red. Peder Gammeltoft & Bent Jørgensen). Rapport fra NORNAs 31. symposium i Jaruplund 25.-28.4.2002. NORNA-rapporter 76, Uppsala 2003, s. 177-202.
- Lerche Nielsen, Michael: Bornholmske -*torp*-navne. Centralstatus eller periferi? *Nordiske navnes centralitet og regionalitet* (red. Birgit Eggert, Bente Holmberg & Bent Jørgensen). Rapport fra NORNAs 35. symposium på Bornholm d. 4.-7. maj 2006. NORNA-rapporter 82, Uppsala 2007, s. 145-170.
- Norsk Stadnamnleksikon* (red. Jørn Sandnes & Ola Stemshaug). 4. udg., Oslo 1997.
- Pamp, Bengt: *Ortnamnen i Skåne*, Stockholm 1983.
- Schmidt, Tom: Navneleddet *holt* i Norge. Forledd og utbredelse med hovedvekt på Østlandet. *Nordiska namn – Namn i Norden. Tradition och förnyelse*. Rapport fra Den 14. nordiske navneforskerkongres i Borgarnes, Island, 11.-14. august 2007. NORNA-rapporter 84, under udgivelse.
- Svenskt ortnamnslexikon* (red. Mats Wahlberg), Uppsala 2003.
- Trap, J.P.: *Danmark* 1-12. 5. udg., København 1953-1973.
- Urne, J.C.: *J. C. Urnes bornholmske ordsamlinger*. Det kongelige Bibliotek Thott 1507 4° og Ny kongelig Samling 726b 4°, 1755-1757.
- Vikingerens Aros* (red. Annette Damm), Højbjerg 2005.

Udbredelsen af reguleret møntøkonomi i geografisk perspektiv ca. 600 - ca. 1150

Af Jens Christian Moesgaard

1. Mønter og regionale forskelle

Mønter egner sig fremragende til studiet af regionale forskelle i historisk perspektiv. Mønter er en massevarer, produceret i millionvis, brugt, tabt eller gemt væk og siden fundet igen i vore dage i tusindvis. Den blotte fundmængde muliggør analyser på et statistisk forsvarligt grundlag. Hver mønt har sit mere eller mindre præcise prægetidspunkt og -sted, der udgør potentielle variable parametre i analysen. Koblet med oplysning om fundsted, dvs. stykkets sidste brugssted, bliver analysen endnu mere fintmasket. Endelig giver den arkæologiske kontekst – grav, markedsplads, lag afspejlende byggeaktivitet osv. – fingerpeg om de situationer, mønter blev brugt i. Mulighederne for kombinationer i analysen er nærmest uendelige, og det samme er de resultater, vi kan få af analyserne.

Og dog har de regionale forskelle ikke været specielt meget i fokus i udforskningen af møntbrugen i Danmarks vikingetid, hvis vi går ud over stadiet af banale generelle konstateringer såsom »Bornholm er meget fundrigt«, »Der kendes næsten ingen 1000-tals-fund fra Sydvestjylland« osv. Imidlertid er regionalvinklen vundet frem inden for de seneste par årtier. Inspirationen kommer i høj grad fra udlandet – nævnes kan Michael Metcalfs studier af møntbrug i England.¹ I Norden må Tuukka Talvios disputats om mønter i Finland i vikingetiden fremhæves som et skoleeksempel på potentialet i udforskningen af regionale forskelle.²

Og Danmark har fulgt trop – dog mest markant med en svensk forskers arbejde. Overblikket over de lange linjer og de generelle overordnede tendenser kommer nemlig med Cecilia von Heijnes disputats i 2004.³ Der er dog stadig mange delasppekter at bearbejde og detalstudier, der venter på at blive lavet.

600-tallets møntfund fra Danmark er et godt eksempel på mulighederne i studiet af regionale forskelle i møntbrug. Efter romertidens import af sølvdenarer og guldsolidi følger en møntimportløs periode. I 600-tallet dukker mønter så småt op igen i form af små frankiske guldtrienter eller tredjedelssolidi. Der kendes en lille halv snes stykker op langs den jyske vestkyst fra Elbens munding op til Limfjordens udløb i Nordsøen med et enkelt eksemplar i Kaupang i Oslofjorden. De fleste er præget i det nuværende Holland, og de må afspejle frisiske købmænds handelsrute langs Jyllands kyst. Inden for de sidst par år er der også dukket eksemplarer op længere østpå, i Jelling (fig. 1) og i Schalby tæt ved Slesvig. Disse to eksempla-

Fig. 1. Efterligning af møntmesteren Madelinus' guld-triens fra Dorestad. Fundet i Jelling.

rer er imidlertid gennemborede til brug som smykker og har således ikke noget med handel at gøre; det er luksusforbrug på magtens bopladser. Kortlægningen af 600-tallets møntfund udviser således markante regionale forskelle – relativ fundrigdom i en egn, mangel på fund i andre, handelsrelaterede fund et sted og forbrugsrelaterede et andet.⁴

2. Møntøkonomi versus vægtøkonomi

Her vil jeg ikke behandle de lange linjer i de regionale forskelle i møntbrug. Den interesserede læser vil som nævnt finde et fint overblik herover i Cecilia von Heijnes disputats.⁵ Mit sigte er mere begrænset, nemlig at gå i dybden med et delaspekt: udbredelsen af reguleret møntøkonomi.

Møntøkonomi skal forstås som brugen af mønter efter antal til en fastsat og alment accepteret kurs. Det lyder måske for den moderne læser som den mest naturlige måde at benytte mønter på, men det var langt fra givet i Danmark i vikingetiden. Faktisk var den uden sammenligning mest udbredte form for møntbrug at betale efter vægt. Reguleret møntøkonomi var den sjældne undtagelse, og det er udbredelsen af den, jeg her vil forsøge at følge i tid og sted.

Den regulerede møntøkonomis forudsætning er en social konvention om accept af mønternes værdi. I praksis foregår det oftest ved, at samfundets magt-haver udsteder sine egne mønter, som han udsender til en kurs, der overstiger deres metalværdi. En del af forskellen går til dækning af udgifterne ved møntprægning, en del – den såkaldte slagskat – som afgift til møntudstederen. Heri lå møntudstederens motivation for systemet: det gav indtægt. Set fra møntbrugernes synspunkt var fordelene, at en mønt med en accepteret fast værdi var mere praktisk anvendelig end en mønt, der hele tiden skulle vejes og tjekkes. Sy-

Fig. 2. Typisk møntøkonomiskat fra Glumsø på Midsjælland, nedlagt efter 1157. Alle mønterne er af samme type, præget i Roskilde. De blev – lidt usædvanligt for perioden – fundet sammen med en sølvarre.

stemet kunne opretholdes, så længe møntherren var stærk nok til at gennemtvinge det, og så længe møntbrugerne havde tillid til det.⁶ Initiativet til indførelsen af systemet må formodes at komme fra møntherren, der vil være interesseret i indtægterne. Midlet vil være at tvinge møntbrugerne til at acceptere systemet. Man kan dog også forestille sig situationer, hvor grupper af møntbrugere, typisk handelsfolk, har interesse

Fig. 3. Typisk vægtøkonomiskat fra Sigerslevøster i Nord-sjælland, nedlagt efter 921. Islamiske mønter til venstre, tre engelske mønter fornedet, sølvbarrer i midten og smykker foroven og til højre.

i en god og stabil mønt og derfor kræver et ordnet møntsystem. Det findes der eksempler på uden for Danmark i senere perioder, f.eks. senmiddelalderens Vendiske Møntforening, der sammenbandt de nordtyske Hanse-stæders møntvæsen.⁷

Studiet af møntbrug i vikingetiden må helt overvejende basere sig på mønternes og møntfundenes egne vidnesbyrd, da de skriftlige kilder i vid udstrækning er tavse desangående. Heldigvis forholder det sig sådan, at et møntfund fra en møntøkonomi og et møntfund fra en vægtøkonomi ser helt forskellige ud (fig. 2-3). I en møntøkonomi kan og må man kun bruge landets egne mønter, da man jo ikke nødvendigvis kender værdien på andres mønter. Under alle

omstændigheder vil møntherren som regel forsøge at forbyde udenlandske mønter, der skal indveksles og omsmeltes til brug for nationale mønter, der så vil give ekstra indtægt til møntherren. Mønterne er hele, eller til nød skåret op i regulære halve eller kvarte (fig. 4). Hvad angår mønternes geografiske

Fig. 4. Bagsiden af en halveret sølv-penning, præget i Lund i Hardeknuds navn. Stykket stammer fra Roskilde/Sankt Jørgensbjerg-fundet, nedlagt efter 1029, et tidligt eksempel på møntøkonomitendenser.

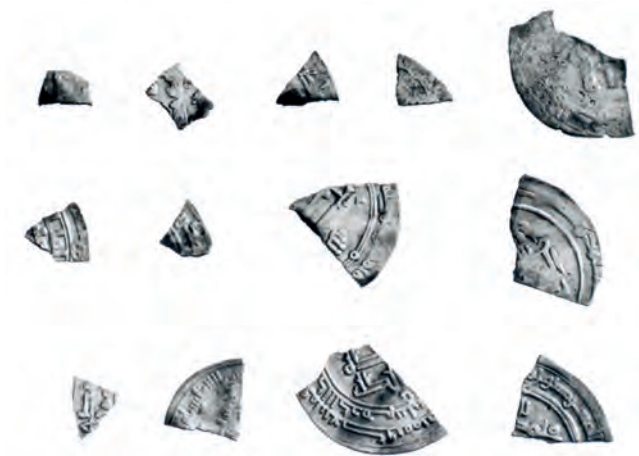

Fig. 5. Fragmenterede islamiske sølv-dirheme fra den store Grisebjerggårdskat fra Sydvestsjælland, nedlagt efter 942/943.

Fig. 6. Bagsiden af sølv-penning præget i Lund under Knud den Store. Adskillige knivhak (pecks), foretaget for at teste sølvets lødighed.

Fig. 7. Bagsiden af sølvpenning præget i Lund under Knud den Store. Kraftigt bøjet for at tjekke sølvets lødighed. Stammer fra Hågerup-skatten fra Fyn, nedlagt efter 1048.

og kronologiske oprindelse, vil et møntfund fra en møntøkonomi derfor være forholdsvist homogent og dermed let genkendeligt.

Et fund fra en vægtøkonomi ser helt anderledes ud (fig. 3). Her kan der være mønter fra mange tider og steder og tillige smykker og barrer. Mønter og genstande kan være skåret eller brækket i små stykker for at få vægten ved en betaling til at stemme (fig. 5). Mønterne vil ofte have små knivhak (såkaldte peckmarks) (fig. 6) og være bøjet med det formål at tjekke metallens kvalitet (fig. 7) – sølv er forholdsvist blødt i forhold til kobber, der var det mest almindelige legeringsmetal. I tabel 1 har jeg forsøgt at sammenfatte forskellene mellem skattefund fra hhv. en møntøkonomi og en vægtøkonomi.

3. Ribe i 700-tallet

Ribe er som bekendt Nordens ældste by. Den blev grundlagt i 700-tallets allerførste år og blev efter få år opdelt i velafgrænsede parceller og gadeforløb. Der må have stået en stærk magt (konge?) bag grundlæggelsen. Samme magt har sikkert garanteret fred til handels- og håndværksaktiviteterne på stedet. Disse har været af en radikalt anden karakter end de aktiviteter, der i øvrigt fandt sted i det omliggende samfund. Handelen på markedspladsen i Ribe var socialt set neutral og uforbindende på et tidspunkt, hvor udveksling af varer/gaver/tjenester ellers i datidens samfund skabte alliancer eller afhængighedsbånd.⁸

I det ældste Ribe er der til og med år 2000 fundet 203 små penninge i sølv eller kobber-sølv legeringer, de såkaldte sceattaer. De er let tilgængelige for forskningen takket være forbilledlige publiceringer ved Kirsten Bendixen for de første funds vedkommende og siden ved Claus Feveile.⁹ Stykkerne er fundet enkeltvis i arkæologiske lag, der svarer til aktiviteten på

Møntøkonomi	Vægtøkonomi
<i>Definition</i>	<i>Definition</i>
Brug af mønter efter antal	Brug af mønter efter vægt
<i>Karakteristika</i>	<i>Karakteristika</i>
Fast pålydende værdi for en mønt	Metallet bestemmer værdien
Kun mønter bruges til betaling	Mønter bruges sammen med barrer og smykker
Kun egne mønter bruges	Mønter mange steder fra bruges
Kun nye mønter bruges	Nye og gamle mønter sammen
Kun hele mønter (evt. halve og kvarte)	Ofte ituklippede mønter
Ikke nødvendigt at teste mønter	Test ved bøjning og hak
Mønter bruges sjældent som smykker	Mønter bruges jævnlige som smykker

Tabel 1. Karakteristika for møntøkonomi og vægtøkonomi

markeds- og håndværkspladsen. De må således være tab fra daglig handel og vandel. Hvert enkelt fund repræsenterer derfor én hændelse, hvor en mønt er blevet håndteret.

Sceattaerne stammer fra det nuværende Holland og England, og man kender snesevis af forskellige typer.¹⁰ Blandt fundene i Ribe udgør en enkelt type, nemlig Wodan/Monster-sceattaen (kaldet således af numismatikere på grund af det skæggede ansigt *en face* på forsiden og et uhyre-lignende dyr på bagsiden), imidlertid hele 85% af de bestemmelige eksemplarer (fig. 8). En del af mønterne kommer fra udgravninger med fine stratigrafiske lag, der hver

Fig. 8. Sceatta af Wodan/Monster typen, der blev brugt i Ribe i 700-tallet. Målestok 2:1.

især repræsenterer ca. 5-15 års aktivitet. Det giver en enestående mulighed for at følge forandringer i den cirkulerende møntmasse. Det viser sig, at de fleste mønter af andre typer end Wodan/Monster ligger i de helt tidlige lag, mens Wodan/Monster bliver næsten enerådende fra ca. 725 eller måske lidt før.¹¹ Denne dominans har fået den engelske møntforsker Michael Metcalf til at foreslå, at Wodan/Monster-typen ikke er præget i Frisland, som man traditionelt har ment, men derimod i Ribe. Især Brita Malmer har dog talt imod idéen, og debatten om denne hypotese er ikke afsluttet. Jeg skal ikke her komme nærmere ind på den, men henviser til min nyligt udgivne opsummering af standpunkterne.¹² Det, der i nærværende sammenhæng er yderst bemærkelsesværdigt, er derimod den meget homogene møntmasse fra senest ca. 725. Den tyder nemlig på en organiseret møntøkonomi, hvor det er lykkedes for magthaveren at gennemføre et kontrolleret omløb af kun én mønttype. Andre iagttagelser peger i samme retning. Mønterne er hele, og de er ikke blevet testet med knivstik eller ved bøjning. Alt sammen karakteristika ved en reguleret møntøkonomi.

203 mønter synes måske ikke af meget til at bevise en møntøkonomi. Men man må tænke på, at kun en meget lille del af handels/markedspladsen er udgravet. Pladsen ligger i dag midt i Ribe og udgør et kvarter, der især blev bebygget i 1800-tallet. En del af pladsen er derfor ødelagt af senere byggeri og andre dele er ikke tilgængelige for udgravning. Faktisk er der stort set kun udgravninger, når moderne bygnings- eller anlægsarbejder truer undergrunden og derfor gør arkæologernes indgriben nødvendig. Arkæologerne fra Den antikvariske Samling solder jorden systematisk med henblik på at finde alle mønterne og andre små genstande, der ellers let kunne blive overset. Under forudsætning af, at fundtætheden er ens over hele pladsen, har Stig Jensen og Claus Feveile beregnet, at der måske ligger 10.000 stykker i jorden endnu og venter på at blive fundet!¹³ Og der var ganske givet flere for 1300 år siden, for en del er sikkert bortkorroderet i jorden i de mellemliggende år. Og når man tænker på, at de mønter, der ligger i jorden, kun er dem, der er blevet tabt og dernæst ikke fundet igen, er det reelle antal af møntbaserede transaktioner mange gange større. Så 203 mønter er faktisk ikke så lidt endda.

Ribe-området er også det sted i Norden, hvor fundstederne uden sammenligning ligger tættest: der er fundet sceattaer både på bebyggelserne Gammel Hviding og Okholm og på den tilsyneladende nedlagte bebyggelse Dankirke. De øvrige fundpladser i Norden ligger spredt langt fra hinanden: f.eks. Hedeby, Föhr (Sydslesvig), Holmslands Klit (Jylland), Gudme (Fyn), Tissø (Sjælland) og Åhus (Skåne). De fleste af disse steder er der kun fundet en enkelt eller et par sceattaer, der på ingen måde tyder på reguleret møntøkonomi. Det skal nok nærmere ses som

lidt tilfældige exotika. Hvis vi ser nærmere på disse få spredte fund af 700-tals-mønter på steder uden for Ribe, opdager vi, at en del af dem er skattefund (f.eks. Föhr-skatten¹⁴ og muligvis Dankirke¹⁵). Hver især repræsenterer de en samlet nedlæggelse af flere mønter ad gangen. Så hvis man i stedet for at tælle antal mønter tæller antal hændelser af mønthåndtering, bliver Ribes dominans i fundbilledet endnu mere markant.

I Ribe og det nærmeste opland har man altså i 700-tallet haft en møntøkonomi, hvor man brugte mønter efter antal som betalingsmiddel ved handelstransaktioner. Det er en lille isoleret og meget aktiv enklave i et ellers stort set møntløst samfund. Det må ses i sammenhæng med de handelsrelaterede aktiviteter, der fandt sted i Ribe, og som var radikalt anderledes end i resten af landet. Idéen til møntøkonomi kommer udefra – de sidste par årtiers metaldetektorbrug har vist, at England i langt højere grad end tidligere antaget var monetariseret i 700-tallet.¹⁶

4. Ribe i 800-tallet

I 800-tallet blev der præget flere møntserier i Norden. Brita Malmers grundlæggende arbejde fra 1966 er standardværket om disse udmøntninger, suppleret af senere artikler fra hendes hånd. De relevante serier benævnes her KG (kombinationsgruppe) 3 til 6.¹⁷ Der er gennem tiden givet flere bud på mønternes prægested, men der er efterhånden opstået konsensus om, at Stig Jensens og Michael Metcalfs henførelse af KG 5 og 6 til Ribe sandsynligvis er korrekt (fig. 9) (mens KG 3 og måske 4 sandsynligvis stammer fra Hedeby, se nedenfor). Henførelsen til Ribe bygger dels på en markant fundkoncentration omkring denne by (se nedenfor), dels på møntmotivet ansigt/hjort, der tydeligvis er en videreførelse af Wodan/Monster ty-

pen.¹⁸ Det er tankevækkende, at fundene fra Ribe og omegn alle er dukket op ved Den antikvariske Samlings udgravninger inden for de sidste 3 årtier. Inden da kunne ingen ane, at der var en så markant møntkoncentration her.

Malmer daterer mønterne til anden og lidt ind i tredje fjerdedel af århundredet.¹⁹ Bl.a. Georg Galster har dog også foreslået at datere dem til tidligere i århundredet.²⁰ Jeg skal ikke her komme nærmere ind på dateringsspørgsmålet, men vil koncentrere mig om, hvorledes mønterne blev benyttet i Ribe.

Fundmaterialet fra Ribe og omegn er både kompakt og homogent.²¹ Kompakt på den måde, at ti 800-tals-penninge fra Ribe og tre fra det nærliggende Okholm udgør et meget stort antal mønter i forhold til andre nordiske pladser fra 800-tallets første halvdel, hvor antallet af fund generelt er minimalt før masseimporten af islamiske mønter mod århundredets slutning. Og homogent, da 11 ud af 12 bestemmelige mønter er KG 5 eller 6. Undtagelsen er en skibsmønt fra Okholm. Den trettende mønt er for dårligt bevaret til at kunne bestemmes. I denne forbindelse bør man notere sig, at der i Ribe og omegn ikke er fundet en eneste karolingisk penning, som – skønt fundene ikke er mange – ellers var den almindeligste mønttype i Danmark på det tidspunkt.²²

Fig. 9. Penning af Malmers KG 6, sandsynligvis præget i Ribe midt i 800-tallet. Dette eksemplar stammer fra det sjællandske Tørslev-fund, nedlagt efter 940.

Ej heller de islamiske dirhemer fra Mellemøsten og Centralasien, der som allerede nævnt lidt senere kom til at dominere møntomløbet, er særligt almindelige i Ribe.

Mønterne stammer fra kulturlag (Ribe og en af Okholm-mønterne) og fra fyld af grubehuse (to Okholm-fund). Nogle er fundet enkeltvist – dog udgør 7 af mønterne fra Ribe sandsynligvis et lille skattefund (tabt pung?). Ingen af mønterne viser tegn på at være blevet fragmenteret i datiden eller gennem-boret til smykkebrug. Det kunne endnu engang tyde på udbredt møntbrug, hvor mønterne bruges efter antal i et velreguleret møntvæsen, hvor ikke-lokale mønter blev udelukket af omløbet og skulle tvangsveksles til lokal mønt. Endnu i 800-tallet var Ribe således en enklave med møntøkonomi i et i øvrigt næsten møntløst bagland. Hvem stod for det? En magt, der var stærk nok til at opretholde både markedsfred, møntprægning og -monopol, der var de redskaber, handelen på stedet krævede. Det må næsten være kongen? Fundene i Okholm tyder på, at møntøkonomien i Ribe oven i købet smittede af på det nærmeste opland.

5. Hedeby i 800-tallet

Hedeby ved Slien i det nuværende Sydslesvig tog sit opsving som handelsknudepunkt i 800-tallets begyndelse. Byen lå tæt ved Danevirke i grænseområdet mod Det frankiske Rige mod sydvest og de slaviske områder mod sydøst. Ifølge de frankiske rigsannaler tog kongen aktiv del i byens vækst ved at overføre handelsfolk fra den ødelagte slaviske handelsplads Reric til Hedeby.

Som nævnt ovenfor er Hedeby sandsynligvis det ene af de to møntsteder i Norden i 800-tallets første halvdel. Malmers KG 3 og måske også 4 er sandsynlig-

vis præget i Hedeby (fig. 10). Det drejer sig om efterligningerne af Karl den Stores mønter fra Dorestad samt mere nordiske typer med skibe, dyr, huse og gående personer.²³ Kan der have været reguleret møntøkonomi også i Hedeby?²⁴

I Hedeby er der gjort to, måske tre, fund fra 800-tallet. Det første er en lille pung, der blev fundet i vandet. Den er sandsynligvis tabt fra en mole, der blev påvist ved udgravningen. Fundet består af syv mønter, hvoraf seks var KG 3, men ikke nok med det, de var oven i købet samtlige af nøjagtig samme variant, nemlig den med et hus på bagsiden. Den sidste mønt var en karolingisk penning af tempeltypen, præget 822-840. Alle stykkerne var hele og bar ingen tegn på test eller bøjning.²⁵ Altså en homogen, lokal møntmasse bestående af én enkelt mønttype og uden tegn på fragmentering eller test. Disse forhold mere end antyder reguleret møntøkonomi. Hvis vi derimod ser på det andet skattefund, der består af mindst syv mønter, nedlagt i en krukke, ser billedet helt anderledes ud. Her er der ud over tre KG 3 ligeledes fire islamiske mønter, der er fragmenterede, bøjede og testede. Yngste mønt er fra 867 eller derefter.²⁶ Altså et typisk vægtøkonomifund, dog med en ikke helt vanlig stor andel af lokale mønter. Endelig kendes et lille fund af to sammenkorroderede mønter, der efter beskrivelsen meget vel kunne være KG 3.²⁷

Fig. 10. Penning af Malmers KG 3, sandsynligvis præget i Hedeby i 820'erne. Dette eksemplar stammer fra Lerchenborg/Asnæs-skatten fra starten af 900-tallet.

Kan det svare til to faser i møntomløbet: først fra ca. 825 en reguleret møntøkonomi med lokale mønter, dernæst fra midten af århundredet et sammenbrud i møntøkonomien, der afløses af en vægtøkonomi? Det ville passe fint med Malmers datering af ophøret af udmøntningen af KG 3 og 4 til før midten af århundredet. Det stemmer ligeledes overens med, at de islamiske mønters indtog i Vestskandinavien først slår igennem i århundredets anden halvdel; der er yderst få fund før 850, og de optræder overhovedet ikke i de ældste lag i Kaupang i Sydnorge, hvorimod de er almindelige i lag efter ca. 850.²⁸

Kan enkeltfundene fra Hedeby hjælpe os med at belyse denne problemstilling? Hedeby blev opgivet allerede i 1000-tallet, og stedet er ikke bebygget og derfor tilgængeligt for udgravninger. Overjorden er blevet pløjet. Der er fundet mønter i Hedeby over de sidste 100 år, nogle ved udgravning, andre tilfældigt ved markvandring. De er derfor generelt set ikke så veldokumenterede som dem i Ribe, der alle stammer fra moderne udgravninger. Det er derfor heller ikke så let at bestemme tabstidspunktet så præcist som i Ribe, og det giver, som vi vil se om lidt, problemer ved fortolkningen af dem. Der er fundet en del mønter i grave i Hedeby, men dem må vi se bort fra her, da udvælgelsen af mønter til deponering i en grav kan bero på svært bestemmelige rituelle faktorer, der ikke nødvendigvis afspejler den lokalt cirkulerende møntmasse. Når det er sagt, bør det dog nævnes, at der faktisk er en del lokale KG 3 i gravene.²⁹

Fundbilledet for enkeltfundne mønter er mindre homogent end i Ribe, idet der ud over de lokale KG 3 og 4 mønter også er fundet en del karolingiske mønter. Den største fundgruppe er dog de islamiske mønter. Ralf Wiechmann har for nylig publiceret en graf over den kronologiske spredning af mønterne, hvil-

ket giver et temmelig broget billede.³⁰ Grafen baserer sig imidlertid på mønternes prægetidspunkt og ikke på deres tabstidspunkt, som man i de fleste tilfælde ikke kender, og det giver måske et misvisende billede. Selvom en del af de islamiske mønter er præget allerede i 700-tallet og 800-tallets første årtier, betyder det nemlig ikke nødvendigvis, at de er tabt så tidligt. Som antydnet ovenfor tyder meget på, at de først kom til Vestskandinavien efter ca. 850. Hvis man antager, at det også er tilfældet i Hedeby, kan man se bort fra dem ved analysen af situationen før ca. 850.

Hvis man godkender denne præmis, er der de karolingiske og de nordiske mønter tilbage. Der er fem karolingiske mønter: to af Ludvig den Frommes tempeltype, præget 822-840, to fra Orléans, præget 840-864 under Karl den Skaldede og en fra Pippin af Akvitanien, præget 839-852.³¹ Heroverfor står fire lokale KG 3, præget i 820'erne og måske lidt senere.³² De lokale mønter er således velrepræsenterede, men de karolingiske mønter udgør ligeledes et markant islæt.

Dog bemærker man, at Ribe-typerne KG 5 og 6 helt er fraværende. Måske er de bevidst udelukkede fra omløbet? De blev nemlig ikke kun brugt i Ribe, men optræder jævnlige andre steder, f.eks. i Østholsten, på øen Sild og på Sjælland.³³ Deres fravær i Hedeby virker derfor påfaldende, selv i betragtning af det lille antal enkeltfund på pladsen. To helt adskilte udmøntninger så tæt på hinanden, som Ribe og Hedeby trods alt er, tyder på en meget velorganiseret administration af de to handelspladser. Der må have stået en instans bag, der havde magt, som den havde agt. Det kan næsten kun være en konge?

Den foreløbige konklusion må være, at der var ansatser til reguleret møntøkonomi i Hedeby i første halvdel af 800-tallet, uden at det dog helt lykkedes

at udelukke de udenlandske mønter. Denne konklusion bygger dog på et meget lille antal fund og er derfor ikke særlig sikker. Måske ville en fornyet granskning af mønternes fundsituation og eventuelle fragmentering og test give interessante resultater. Man kan ligeledes håbe på, at de systematiske rekognosceringer med metaldetektor, der for nylig er påbegyndt i Hedeby,³⁴ vil give nye fund, der kan gøre billedet klarere.

6. Sydslesvig i 900-tallet

Ralf Wiechmann har for nylig udtømmende beskrevet møntøkonomien i Sydslesvig i 900-tallet, og jeg kan derfor her nøjes med at referere hovedtrækkene.³⁵

Udmøntningen i Hedeby blev genoptaget omkring år 900 efter cirka et halvt århundredes ophør, hvor bl.a. islamiske dirhemer i stor udstrækning var blevet brugt i omløbet. Der prægedes nu på ny efterligninger af Karl den Stores efterhånden temmelig gamle Dorestad-type. Endnu engang er Brita Malmers undersøgelse af møntrækken grundlæggende. Hendes KG 7 stammer fra århundredets første årtier. Dernæst var der måske et ophør i udmøntningen, før KG 8 og 9 blev præget i henholdsvis 950'erne og 960'erne til 980'erne (fig. 11).³⁶ Fund af disse mønter er almindelige, ikke blot i selve Hedeby, men også adskillige steder i landskabet Angeln, beliggende nord for

Fig. 11. Penning præget i Hedeby i 900-tallet. Dette eksemplar stammer fra den vestjyske Pilhus-skat, nedlagt efter 983.

byen. Fundene indeholder udelukkende mønter, ingen genstande. Mønterne er hele. De fleste fund består udelukkende eller næsten udelukkende af lokale Hedeby-mønter.

Dette står i skarp kontrast til de samtidige fund i resten af Danmark og også til de slaviske områder, f.eks. i Østholsten. I modsætning til starten af 800-tallet, som vi så på ovenfor, var oplandet uden for byerne Ribe og Hedeby nu ikke længere næsten møntløst. Mange skattefund bevidner, at mønter var almindelige, og at de blev brugt efter vægt. Det faktum, at det lykkedes at gennemføre en reguleret møntøkonomi i det østlige Sydslesvig, bliver derved så meget desto mere bemærkelsesværdigt.

7. Harald Blåtands Danmark

Omkring 975/980 blev der oprettet endnu en møntsmedje i Danmark. Den prægede en ny type med korsmotiv. Disse mønter findes overhovedet ikke i Hedeby og nærmeste omegn, så prægningen må være sket et andet sted. Man ved ikke præcis hvor – både Jelling,³⁷ Roskilde³⁸ og Lund³⁹ har været foreslået. Brita Malmer har samlet dem i KG 10-12 (fig. 12). Udmøntningen må have ophørt ca. 985/990.⁴⁰ Prægeperioden falder stort set sammen med anden halvdel af Harald Blåtands regering (ca. 958-986/987), og selvom mønterne er anonyme, ville det være oplagt at se ham som ophavsmanden. De tydeligt kristne motiver med et eller flere kors stemmer fint overens med Haralds kristning af Danmark i ca. 965.⁴¹

Flere forskere har bemærket, at danske mønter i denne periode spiller en langt større rolle i møntmassen end i perioden umiddelbart før, der var helt domineret af islamiske mønter.⁴² Faktisk udgør danske mønter flertallet i de fleste af periodens skattefund. Dominans af lokale mønter er et tydeligt indicium

Fig. 12. Penning med korsmotiv præget under Harald Blåtand. Dette eksemplar stammer fra den vestjyske Pilhus-skat, nedlagt efter 983.

for en reguleret møntøkonomi. Desværre er fundene aldrig blevet gennemgået grundigt med henblik på at afklare, om der virkelig er tale om møntøkonomi. Det går ud over denne artikels rammer at foretage en sådan tilbundsgående undersøgelse. Jeg vil i stedet præsentere nogle spredte iagttagelser og antyde, hvor det kunne være relevant at gå videre med undersøgelserne.

Enkeltfundne mønter kan desværre ikke benyttes til en undersøgelse af, hvorledes møntmassen så ud i anden halvdel af Haralds regeringstid. Det skyldes, at vi kun kender prægetidspunktet på mønterne, ikke tabstidspunktet. Vi ved derfor ikke præcis, hvornår de har været i brug – årti- eller århundredgamle islamiske dirhemer kan sagtens have holdt sig i omløb, og det samme kan de sjældnere engelske og tyske mønter, som dukker op i skattefundene i første halvdel af 900-tallet. Enkeltfundene kan derfor ikke bruges til et kronologisk øjebliksbillede af møntmassen. Til det formål må man benytte skattefundene, hvis nedlæggelsestidspunkt angives af fundets yngste mønt. De øvrige mønter, gamle som nye, danske som udenlandske, må således have været disponible på fundstedet på nedlæggelsestidspunktet.

I tabel 2 har jeg forsøgt at resumere indholdet af skattefundene fra det danske område (dvs. det nuværende Danmark og Skånelandene, men ikke Sydsles-

Fundsted	Præ-1970 amt (nuv. DK) Landsdel (Sk-H-B)	KG 7-9	KG 10-12	Islamiske	Tyske, engel- ske osv.	Genstande	Malmer	Heijne
Ålborg	Ålborg	0	0	41	3	79 diverse	-	8.33
Siem	Ålborg	8	12	1	2	11 diverse	25	8.22
Grønnerup	Viborg	7	6	7	1	1 barrefrg.	22	9.2
Pilhus	Ringkøbing	25	37	8	7	32 diverse	24	10.1
Grågård	Ringkøbing	41(+)	22(+)	6	37	80 diverse	21	10.2
Nonnebakken	Odense	2 el. 5*	0	4	0	4 diverse	34	7.9
Nonnebakken	Odense	4	0	19	1	0	35	7.10
Harndrup	Odense	12	113	3	1	diverse	29	7.20
Sorø-området	Sorø	4	8	2	0	16 diverse	37	4.98
Bødstrup	Sorø	4 [?]	1	118	3	50+ div.	28	4.117
Ystad	Skåne	1	3	2	3	1 armring	-**	1.161
Baldringe	Skåne	138	50	81	44	146 div.	45***	1.2
Södra Sandby	Skåne	15	55	26	47	142 div.	61****	1.139
Tärnö	Blekinge	0	0	6	1	118 div	-	2.6
Kongens Udmark	Bornholm	4	0	77	32	diverse	54	5.97
Kilder: Malmers og Heijnes fundlister samt * Haupt 2006, note 1; ** CNS 3.4.52; *** CNS 3.1.4; **** CNS 3.4.30.								
Udelukket: Heijne 2004, fund 1.135 Stävie (dårligt overleveret).								

Tabel 2. Skattefund ca. 975-985, nuværende Danmark og Skånelandene.

vig, der jo, som vi lige har set, havde sit eget møntvæsen), nedlagt i årene 973-985. Det drejer sig om 15 skattefund. Hvis vi først ser på andelen af nordiske mønter (KG 7-12) over for de udenlandske (islamiske, engelske og tyske), kan man konstatere, at de nordiske mønter udgør omkring halvdelen eller mere i ti af fundene. Disse fund er spredt ud over hele landet, Jylland, Fyn, Sjælland og Skåne. I fire fund (to fra Jylland, et fra Fyn og et lille fund fra Sjælland) er de nordiske mønter helt dominerende (fig. 13). Af de fem fund, hvor de nordiske mønter er fraværende eller i klart mindretal, er to fra områder, der med stor sandsynlighed endnu ikke var integrerede i det danske rige, nemlig Bornholm og Blekinge. De øvrige tre er derimod fra kerneområder som Nordjylland, Fyn og Midtsjælland.

Det samlede billede er, at skønt der også er plads til en vis mængde udenlandske mønter, dominerer de nordiske mønter møntmassen. Dette gælder stort set i hele landet. Dette forhold er, isoleret set, helt kompatibelt med en, om end ikke fuldt gennemført, reguleret møntøkonomi.

De nordiske mønter dækker imidlertid over to udmøntninger: KG 7-9 fra Hedeby og KG 10-12 fra et andet, nordligere møntsted. En fuldt ud gennemført reguleret møntøkonomi, som i Sydslesvig, skulle indebære, at én gruppe skulle dominere på ethvert givet sted. Det er imidlertid ikke tilfældet. De fleste fund i det danske område indeholder både KG 7-9 og KG 10-12, nogle flest af førstnævnte, andre flest af sidstnævnte, uden at det er muligt at se et egentligt mønter i det. Det er muligt, at billedet dækker over

Fig. 13. Pilhus-skatten fra Vestjylland, nedlagt efter 983. De fleste mønter er danske, jf. fig. 11-12. Der ses enkelte tyske penninge samt nogle fragmenter af islamiske dirhemer. I midten sølvgenstande.

en kronologisk udvikling, som vi ikke kan gennemskue. Med denne lille usikkerhed in mente må man imidlertid på forskningens nuværende stade konkludere, at man tilsyneladende har accepteret det umiddelbare naboområdes mønter på lige fod med egne mønter. Den eventuelle møntøkonomi kan således ikke have været perfekt.

Næste kriterium for møntøkonomi er udelukkelsen af sølvgenstande brugt efter vægt. Tabel 2 afslører, at dette bestemt ikke var tilfældet i denne peri-

ode (fig. 13). Endnu en gang lader den eventuelle møntøkonomi noget tilbage at ønske.

Det sidste fænomen, der bør undersøges, er mønternes sekundærbehandling, dvs. fragmentering, testmærker og bøjning. Her er der hidtil ikke lavet en samlet undersøgelse. En hurtig gennemgang af to fund publiceret i *CNS* viser, at meget få mønter er fragmenterede, hvorimod en del er bøjede.⁴³ Den reelle andel af fragmenterede mønter er nok endnu lavere, end det fremgår af listerne i *CNS*. Mønterne er nemlig så tynde, at de let vil kunne knække i jorden ved moderne landbrug eller ved bjergningen af fundet i vore dage. Mit arbejde for et par år siden med at magasinere fundet fra Pilhus i Vestjylland gav mig i alt fald det indtryk, at de fleste af mønterne var hele, og at fragmenterne var knækket i nyere tid og ikke i datiden. Dette gjaldt dog ikke de få islamiske mønter i fundet, der netop var blevet fragmenterede allerede i datiden (fig. 11-13). Det ville i høj grad være ønskeligt at lave en nybearbejdning af fundene ud fra dette aspekt. Malmers liste over kendte eksemplarer i 1966 ville være et naturligt udgangspunkt, der vil lette dette arbejde betydeligt.

Konklusionen må være, at der under Harald Blåtand var en ansats til indførelse af en reguleret møntøkonomi i hele landet. Det er svært at afgøre, om det var kongens reaktion på, at importen af islamiske dirhemer faldt, og at der derfor var et behov for andre mønter, eller om det derimod skyldtes en bevidst, målrettet politik fra kongens side. Initiativet lykkedes ikke fuldt ud, da der stadig blev brugt udenlandske mønter og sølvgenstande. Resultatet var ikke desto mindre spektakulært i forhold til perioden forud. Harald var en foretagsom og beslutsom konge, der bl.a. byggede Trelleborgene og broen over Ravnning Enge omkring 980/981. Det var militære magtinstrumen-

ter til at holde styr på landet og holde kongens og den nye tros modstandere i ave. Måske skal Haralds møntpolitik føjes til listen over hans vigtige reformer af landet. Motivvalget med det kristne kors virker under alle omstændigheder bevidst og bestemt af propaganda-hensyn.

Set i et regionalitetsstudieperspektiv er det tankevækkende, at møntmassen har kunnet ændre sig så grundlæggende (fra arabiske til danske mønter) over så stort et område (stort set hele Danmark inklusive Skåne) på så kort tid (nogle få år). Det bør minde os om, at ting kan ændre sig hurtigt, og at eventuelle regionale forskelle kan forsvinde, hvis en national trend slår igennem.

8. Den gradvise indførelse af reguleret møntøkonomi i 1000-tallet

Lige så pludseligt som Harald Blåtands møntreform havde sikret danske mønter den dominerende stilling i møntmassen, lige så hurtigt mistede de den igen. Det var ikke længere islamiske mønter, der strømmede ind i landet, men engelske og tyske. Importen slog igenem i 990'erne. 1000-tallet blev en lang og sej kamp for den danske mønt for at genvinde sin førerstilling. Det er ikke stedet her at beskrive denne udvikling til bunds, blot at gøre opmærksom på nogle udviklingstendenser og påpege nogle delaspekter, der kunne være interessante at få udforsket noget nærmere.

Omkring 995 påbegyndtes, sandsynligvis i Lund, en udmøntning af efterligninger af engelske mønter. Nogle enkelte bar den nye konge, Svend Tveskægs (986/987-1014) navn (fig. 14), mens de fleste bibeholdt forbilledernes indskrifter i mere eller mindre korrumpert form. En tilsvarende udmøntning fandt sted i Sigtuna i Sverige og – i meget mindre skala –

Fig. 14. Penning præget ca. 995 i Svend Tveskægs navn. Efterligner de samtidige engelske mønter. Første danske mønt, der bærer kongens og folkets navn.

i Norge. Denne udmøntning er nu velbeskrevet og lettilgængelig takket være Brita Malmers grundlæggende arbejder.⁴⁴ Hun har påvist, at udmøntningen var betydelig, og at den udgør den egentlige start på det middelalderlige danske møntvæsen, som man ellers traditionelt har tilskrevet Knud den Store (1018-1035). Han satte nemlig i større udstrækning sit eget navn på mønterne, og omkring 1030 gennemførte han en reform, hvor den tidligere typemangfoldighed afløstes af en standardisering, hvor hvert møntsted – Lund, Roskilde, Ringsted, Slagelse osv. – havde sin egen specielle type (fig. 15).⁴⁵

Men selvom den nationale udmøntning allerede fra 900-tallets sidste år var omfattende, var den langt fra dominerende i møntomløbet. Skattefundenes sammensætning viser, at engelske og tyske

Fig. 15. Penning af den såkaldte orm-type fra den sidste del af Knud den Stores regering (1018-1035), hvor der blev indført en specifik type for hvert møntsted.

mønter udgjorde langt hovedparten af møntmassen i 1000-tallets første halvdel.⁴⁶ Kun langsomt trængte de danske mønter de udenlandske tilbage, og de blev først dominerende i århundredets tredje fjerdedel, nærmere bestemt i Svend Estridsens sene regeringsår, der synes at have været skelsættende (fig. 16).⁴⁷ Som Cecilia von Heijne har påvist, var denne udvikling dog langt fra jævn. I de større byer – mest markant Lund og Roskilde, men også i f.eks. Odense – og i deres umiddelbare opland sætter de danske mønters dominans ind årtier tidligere end på landet.⁴⁸ Sankt Jørgensbjerg-skatten fra Roskilde med 2/3 danske mønter er et specielt tidligt eksempel, nedlagt allerede efter 1029,⁴⁹ men også enkeltfundene peger i den retning. I byerne blev en reguleret møntøkonomi med kontrolleret indenlandsk møntomløb således måske gennemtvunget allerede i århundredets midterste tredjedel.

Der er ligeledes andre tegn på, at møntbrug efter antal og ikke efter vægt var i fremmarch i løbet af 1000-tallet. Således viser Cecilia von Heijnes undersøgelser, at mønternes andel i skattefundene øgedes betragteligt på bekostning af andre ædelmetalgenstande såsom brudsølv samt hele smykker og barrer.⁵⁰ Det er også mit indtryk fra mit daglige arbejde med fundene, at fragmenteringen af mønterne

Fig. 16. Penning med rune-indskrift præget i Lund i slutningen af Svend Estridsens regering (1047-1074).

– såvel de danske som de udenlandske – tog kraftigt af. Man var måske også lige så langsomt begyndt at benytte også de udenlandske mønter efter antal og ikke efter vægt? Derimod fortsatte man med at tjekke metallets kvalitet ved bøjning og knivstik (peckmarks). Dog ser man interessant nok forskelle i behandlingen af de danske og de udenlandske mønter. F.eks. i den nordsjællandske Freerslev-skat er de udenlandske mønter kraftigt testede, mens de danske ikke er.⁵¹ Man havde sikkert mere tillid til de kendte, nationale og af kongen garanterede danske mønter. Det ville være interessant at lave et mere detaljeret studium af disse fænomener i kronologisk og geografisk perspektiv.

I løbet af århundredets sidste årtier slog den regulerede møntøkonomi igennem overalt. Udenlandske mønter og ædelmetalgenstande forsvandt stort set fra omløbet, og test og fragmentering ophørte. Der skete imidlertid også andre grundlæggende ændringer i forbindelse med denne proces. Det er flere gange i de foregående linjer blevet nævnt, at danske mønter i løbet af årtierne omkring 1000-tallets midte øgede deres andel i skattefundene på bekostning af de udenlandske, hovedsagligt engelske og tyske, mønter. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at det er mønter fra Lund, der dominerer, ikke mønter fra de lokale møntsteder.⁵² F.eks. er der langt flere mønter fra Lund end fra Roskilde i Sankt Jørgensbjerg-skatten, nedlagt i en forstad til Roskilde efter 1029,⁵³ og i den nordsjællandske Freerslev-skat, nedlagt omkring 1070.⁵⁴ Hen mod århundredets slutning ændres denne tingenes tilstand. Jørgen Steen Jensen har gennemgået skattefundenes sammensætning i århundredets sidste årtier og i begyndelsen af det følgende århundrede, og de

viser tydeligt, at det såkaldte regionale møntsystem slog igennem på det tidspunkt. Det regionale møntsystem bestod i, at landet opdeltes i flere møntområder, nemlig Skåneland, Sjælland og Jylland. Fyns og Sønderjyllands stilling er ikke helt klar. Hver landsdel havde sin egen mønt, der var eneste gyldige betalingsmiddel – mønter fra de øvrige landsdele var på samme måde som udenlandske mønter ugyldige og skulle omveksles med lokal mønt – mod vekslegebyr, forstås. Inden for hvert enkelt område skulle gamle mønter derudover med jævne mellemrum, mod gebyr, omveksles med nye – det såkaldte *renovatio monetae*-system.⁵⁵ Således er der i de jyske Bjerregrav- og Jegstrup-fund fra 1080'erne udelukkende mønter fra de jyske møntsteder, Randers, Viborg og Ålborg, og kun helt nye mønter fra Knud den Hellige (1080-86) (fig. 17).⁵⁶

Der er dog undtagelser til dette velordnede og homogene billede af møntbrug. I landets yderområder kunne systemet ikke gennemføres fuldt ud. Således udgør de danske mønter (hovedsagligt fra Randers og Ålborg) i det nordjyske Lundby Kratfund – skønt fundstedet ligger i den rige og centrale Limfjordsegn – kun halvdelen af mønterne. De var dog kun af få typer og ganske nye, således som de skal være i en reguleret møntøkonomi. Re-

Fig. 17. Penning præget i Ålborg under Knud den Hellige (1080-1086). Stykket stammer fra Bjerregrav-skatten.

sten af fundet udgjordes af norske og tyske samt enkelte engelske mønter. Fundet indeholdt også adskillige sølvgenstande. Altså tydelige tegn på brist i reguleringen af møntmassen.⁵⁷ Endnu mere udtalt bliver fænomenet østpå.⁵⁸ Den bornholmske Store Frigård I-skat, nedlagt efter 1106,⁵⁹ og Johannishus-skatten, nedlagt efter 1120 i Blekinge,⁶⁰ indeholder kun ganske få danske mønter, mens især de tyske, men også de engelske tegner sig for langt hovedparten af mønterne. Mønterne er testede og der optræder sølvgenstande i skattene. De er således typiske eksponenter for vikingetidens vægtøkonomi, der for længst var afløst af reguleret møntøkonomi i resten af Danmark, men stadig herskede uindskrænket i Østersøområdet, f.eks. på Gotland og i Estland. Blekinge og Bornholm var således på dette tidspunkt endnu ikke omfattet af det danske riges administrative organisering på møntområdet – man kan i øvrigt spørge, om de overhovedet var kommet under den danske konge endnu?

Noter

- 1 F.eks. Metcalf 1998.
- 2 Talvio 2002.
- 3 von Heijne 2004.
- 4 Berghaus 1961; Hatz 1981; Bendixen 1981 s. 99; Moesgaard & Pol 2003; Dobat 2005.
- 5 von Heijne 2004.
- 6 Se en kritisk og grundig gennemgang af begrebsapparatet hos Kilger 2006, der dog nok lægger lidt for meget vægt på forskningstraditionernes betydning.
- 7 Jesse 1967.
- 8 Hedeager 1994.
- 9 Bendixen 1981; 1994; Feveile 2006a.
- 10 Metcalf 1993-1994.
- 11 Feveile & Jensen 1993; Feveile 2006a.
- 12 Moesgaard 2007 s. 117-120 med henvisninger.

- 13 Feveile & Jensen 1993 s. 34.
 14 Hatz 2001.
 15 Feveile 2006b.
 16 Metcalf 2007.
 17 Malmer 1966 og senest Malmer 2007. Vil blive opdateret af Malmer, under forberedelse, som jeg takker Brita Malmer for adgang til.
 18 Se min opsummering af debatten, Moesgaard 2007 s. 120-121 med henvisninger. Malmer under forberedelse henfører KG 5 og 6 til »Southern Jutland«, hvor det mest sandsynlige prægested er Ribe.
 19 Malmer 1966 s. 204-219 og senere artikler, senest Malmer 2007 s. 18-19.
 20 Galster 1974; Bendixen 1981 s. 76; Callmer 1984 s. 23-29.
 21 Feveile 2001 s. 20 og 26; Feveile 2006a, bd. 1.1 s. 285 og 296-298, nr. 55-61, s. 300, nr. 2, s. 305, nr. 8, bd. 1.2, tavle 32,8.
 22 Moesgaard 2004a.
 23 Senest Malmer 2007, der vil blive korrigeret på enkelte punkter af Malmer under forberedelse, som jeg takker Brita Malmer for at have fået adgang til.
 24 Jeg takker Ralf Wiechmann for inspirerende diskussioner om dette emne.
 25 Hatz 1985; Wiechmann 1996 s. 224 og 229-230.
 26 Wiechmann 1996 s. 224-228.
 27 Malmer under forberedelse nr. 66.1044 og 67.1045.
 28 Jeg takker Dagfinn Skree, Christoph Kilger og Mark Blackburn for oplysning om Kaupang-fundene.
 29 Malmer under forberedelse nr. 27.1021, 52.1027, 53.1034, 62.1041 og 64.1043.
 30 Wiechmann 2007 s. 42.
 31 Wiechmann 2004 s. 31 nr. 3a, b og g; Hilberg 2007 s. 53-55.
 32 Malmer under forberedelse nr. 18.1029, 26.1020, 43.1033 og 49.1035.
 33 Malmer 1966, planche 55.
 34 Hilberg 2007 s. 53 og 56.
 35 Wiechmann 2007, med henvisninger til især Jankuhns og Steuers arbejder. Se også Wiechmann 1996 s. 190-192.
 36 Malmer 1966. For dateringerne, se Malmer 2002 s. 124-125.
 37 F.eks. Bendixen 1976 s. 16.
 38 Jankuhn citeret efter Malmer 1966, s. 30-33.
 39 F.eks. Wiechmann 2007 s. 32-33 fig. 3.2 (gengivelse af opstilling fra fig. 131 i Hatz 1984, der imidlertid ikke henfører udmøntningen til Lund, men forsigtigt foreslår Jelling, Odense eller Roskilde, Hatz 1984 s. 271).
 40 Malmer 1966 s. 238. KG 13 er sandsynligvis ikke dansk, Malmer 1966 s. 196.
 41 Malmer 2004 s. 79.
 42 F.eks. Haastrup 1969; Coupland 1991 s. 22; von Heijne 2004 s. 71 fig. 5.5.
 43 CNS 3.1.4 og 3.4.30.
 44 Malmer 1989; Malmer 1997; Malmer under forberedelse.
 45 Jonsson 1994 s. 223-227, især s. 226.
 46 Haastrup 1969; von Heijne 2004 s. 134-147 og 159.
 47 Rasmusson 1961 s. 12; Haastrup 1969; Ljungkvist 1986; Moesgaard 2004b; Jensen 2006.
 48 von Heijne 2004 s. 146-147, 156, 158, 160, 163 og 166.
 49 Jensen 1995 med henvisninger.
 50 von Heijne 2004 s. 72 og 128.
 51 Moesgaard 2004b.
 52 von Heijne 2004 s. 141-149.
 53 Jensen 1995 med henvisninger.
 54 Moesgaard 2004b.
 55 Jensen 1996.
 56 DMS nr. 31 og 32.
 57 DMS nr. 36.
 58 von Heijne 2004 s. 159.
 59 DMS nr. 37.
 60 Myrberg 2000 nr. 27.

Litteratur

- Bendixen, Kirsten: *Sceattas and Other Coin Finds. Ribe Excavations 1970-76 I* (red. Mogens Bencard), Esbjerg 1981, s. 63-101.
 Bendixen, Kirsten: *The coins from the oldest Ribe (Excavations 1985 and 1986, »Ribe II«)*. *Nordisk Numismatisk Årsskrift 1989-90*, 1994, s. 27-44.
 Berghaus, Peter: *Die merowingischen Trienten von Altenwalde. Die Kunde. Neue Folge 12*, 1961, s. 43-62.
 Callmer, Johan: *Sceatta problems in the light of finds from Åhus*, Lund 1984.
 CNS = *Corpus Nummorum Saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt*, Stockholm 1975-.
 Coupland, Simon: *Carolingian Coinage and Scandinavian Silver. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1985-86*, 1991, s. 11-32.

- Dobat, Andres S. Minos: Tidligt tegn. *Skalk* 2005:5, s. 15-17.
- DMS = *Danmarks Middelalderlige Skattefund* 1-2 (red. Jørgen Steen Jensen m.fl.), København 1992.
- Feveile, Claus: Okholm – en plads med håndværksspor og grube-huse fra 8.-9. århundrede. *By, marsk og geest* 13, 2001, s. 5-32.
- Feveile, Claus: Mønterne fra det ældste Ribe. *Ribe Studier. Det ældste Ribe. Udgravninger på nordsiden af Ribe Å 1984-2000* 1-2 (red. Claus Feveile), Højbjerg & Ribe 2006a.
- Feveile, Claus: Sceattaerne fra Dankirke – skatte eller enkeltfund?. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2006b, s. 3-9.
- Feveile, Claus & Stig Jensen: Sceattasfundene fra Ribe – nogle arkæologiske kendsgerninger. *By, marsk og geest* 5, 1993, s. 33-39.
- Galster, Georg: Kong Godfred. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1974, s. 4-13.
- Hatz, Gert: Der Triens-Fund von Sylt. *Lagom. Festschrift für Peter Berg-haus*, Münster 1981, s. 87-96.
- Hatz, Gert: Zur Münzprägung in Haithabu. *Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an Siedlungen im deutschen Küstengebiet 2, Handelsplätze des frühen und hohen Mittelalters*, Weinheim 1984, s. 260-273.
- Hatz, Gert: Malmer CEII/Hus. *hikuin* 11, 1985, s. 133-144.
- Hatz, Gert: *Der Münzfund vom Göting-Kliff/Föhr*, Hamborg 2001.
- Haupt, Nadia Eva: Nye bestemmelser af gamle fund – de kufiske mønter fra de to skattefund fra Nonnebakken i Odense. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2006, s. 51-56.
- Hedeager, Lotte: Krigerøkonomi og handelsøkonomi i vikingetiden. *Norden og Europa i vikingetid og tidlig middelalder* (red. Niels Lund), København 1994, s. 44-68.
- Heijne, Cecilia von: *Särpräglat : vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800-1130)*. Stockholm Studies in Archaeology 31, Stockholm 2004.
- Hilberg, Volker: En ny „Munus-Divinum“-efterligning fra Hedeby. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2007, s. 49-57.
- Hastrup, Lars: Oversigt over kompositionen af danske skattefund ca. 800 – ca. 1150. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1969, s. 129-132.
- Jensen, Jørgen Steen: Møntskatten under Skt. Jørgensbjerg kirke. *Tusindtallets danske mønter*, København 1995, s. 38, 150.
- Jensen, Jørgen Steen: Møntfornyelse (*Renovatio monetæ*) i Danmark indtil år 1200. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1996, s. 130-136.
- Jensen, Jørgen Steen: The introduction and use of runic letters on Danish coins around the year 1065. *Runes and their secrets* (red. Marie Stoklund m.fl.), København 2006, s. 159-168.
- Jesse, Wilhelm: *Der Wendische Münzverein*. 2. udg., Braunschweig 1967.
- Jonsson, Kenneth: The Coinage of Cnut. *The Reign of Cnut* (red. Alexander Rumble), London 1994, s. 193-230.
- Kilger, Christoph: Coin finds and the idea of monetary space. *Nordisk Numismatisk Årsskrift 2000-2002*, 2006, s. 208-227.
- Ljungkvist, Carsten: Omkring »Harald Hens Møntreform« og det feudale møntvæsen. *Fortid og Nutid* 1986, s. 261-271.
- Malmer, Brita: *Nordiska mynt före år 1000*, Bonn & Lund 1966.
- Malmer, Brita: *The Sigtuna Coinage, c. 995-1005*, Stockholm 1989.
- Malmer, Brita: *The Anglo-Scandinavian Coinage c. 995-1020*, Stockholm 1997.
- Malmer, Brita: Münzprägung und frühe Stadtbildung in Nord-europa. *Haithabu und die frühe Stadtentwicklung im nördlichen Europa*, Neumünster 2002, s. 117-132.
- Malmer, Brita: Kristna symboler på danska mynt ca 825-1050. *Kristendommen i Danmark før 1050* (red. Niels Lund), Roskilde 2004, s. 75-85.
- Malmer, Brita: South Scandinavian Coinage in the Ninth Century. *Silver Economy in the Viking Age* (red. James Graham-Campbell & Gareth Williams), Walnut Creek 2007, s. 13-27.
- Malmer, Brita: *Serpents and Crosses. Scandinavian Coinages from the time of Louis the Pious, Knut the Great and Anund Jakob*, Stockholm, under forberedelse.
- Metcalf, Michael: *Thrymsas and sceattas* 1-3, Oxford 1993-1994.
- Metcalf, Michael: *An Atlas of Anglo-Saxon and Norman Coin Finds 973-1086*, London 1998.
- Metcalf, Michael: Regions Around the North Sea With a Monetised Economy in the Pre-Viking and Viking Ages. *Silver Economy in the Viking Age* (red. James Graham-Campbell & Gareth Williams), Walnut Creek 2007, s. 1-11.
- Moesgaard, Jens Christian: *Christiana Religio*. *Skalk* nr. 6, 2004a, s. 12-17.
- Moesgaard, Jens Christian: Møntskatten fra Freerslev. *NoMus*. 17. årgang nr. 3, 2004b, s. 21-23.
- Moesgaard, Jens Christian: Møntskatten fra Danelund og møntvæsenet i Sydvestjylland i vikingetid og tidlig middelalder. *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2004, 2007, s. 107-156.
- Moesgaard, Jens Christian & Arent Pol: Nouvelle trouvaille de *tre-missis* de Madelinus au Danemark. *Bulletin de la Société française de numismatique* 2003, s. 186-189.

- Myrberg, Nanouschka: *Myntfynd från Blekinge*. Sveriges Mynthistoria. Landskapinventeringen 9, Stockholm 2000.
- Rasmusson, Nils Ludvig: An Introduction to the Viking-Age Hoards. *Commentationes de nummis saeculorum IX-XI in Suecia re-pertis* 1, Stockholm 1961, s. 1-16.
- Talvio, Tuukka: *Coins and Coin Finds in Finland, AD 800-1200*, Helsingfors 2002.
- Wiechmann, Ralf: *Edelmetalldepots der Wikingerzeit in Schleswig-Holstein*, Neumünster 1996.
- Wiechmann, Ralf: Karolingische Denare aus Bardowick – Münz-umlauf an der nördlichen Peripherie des Frankenreichs. *Delectat et Docet* (red. Manfred Mehl), Hamborg 2004, s. 13-44.
- Wiechmann, Ralf: Hedeby and its Hinterland: A Local Numismatic Region. *Silver Economy in the Viking Age* (red. James Graham-Campbell & Gareth Williams), Walnut Creek 2007, s. 29-48.
- Alle fotos: Nationalmuseet, undtagen fig. 8: Den antikvariske Samling, Ribe.

Regionale forskelle på udmøntning og møntbrug i Danmark ca. 1050 - ca. 1500

Jørgen Steen Jensen

Måske kunne man forestille sig, at regionalitet i forbindelse med møntvæsenet var noget, jeg havde overvejet under mit professionelle arbejde, men det er ikke tilfældet. For i det begreb indgår nemlig også, specielt i ældre middelalder, et spørgsmål om vægtmæssige forskelle mellem udmøntningerne i de forskellige landsdele, først og fremmest mellem Jylland og Østdanmark, dvs. Sjælland og Skåne. Alt for indgående overvejelser og vidtrækkende konklusioner i forbindelse med vægtstudier over middelaldermønter, det var noget man – i hvert fald i dansk sammenhæng – »burde« holde sig fra. Sådan lød det fra de ældre og klogere kolleger, da jeg startede, og lige på det punkt har jeg egentlig ikke haft lyst til at gøre oprør.

Jeg vil forsøge at belyse udviklingen i dansk middelalder ved hjælp af punktnedslag ud fra spørgsmål jeg har beskæftiget mig med, dels tjenstligt, dels under udarbejdelse af indledning i det nordisk-baltiske bind af Philip Griersons stort anlagte katalogværk over Fitzwilliam-museet i Cambridges samling, *Medieval European Coinage*, mere kortfattet *MEC*.¹

Det skal bemærkes, at der er forskel på begreberne møntprägning og møntcirkulation i dansk middelalder. Møntcirkulationen domineres indtil c.1060/65 af udenlandske mønter, men med en stigende andel af danske mønter. I de to sidste tred-

jedele af 1300-tallet er det igen udenlandske mønter, der dominerer, idet den danske møntprägning – bortset fra Skåne – praktisk taget synes at være ophørt. Men i den mellemliggende periode, ca. 1050/65 – ca. 1332, er danske mønter – stort set – enerådende i den danske møntcirkulation. Fra den sidste tredjedel af 1000-tallet til og med den første tredjedel af 1300-tallet kan fund af udenlandske mønter i Danmark normalt forklares som særtilfælde. I 1400-tallet er der gang i den danske møntproduktion. Den flyttes i begyndelsen af 1440'erne til Malmø fra Lund, og Malmø er landets eneste møntsted indtil kong Hans (1483-1513). Først sent i 1400-tallet bliver der også præget mønt i København og Aalborg. Brugen af udenlandske mønter handler i 1400-tallet især om guldmønter, tyske og nederlandske gylden.

Møntmaterialet, som vi kender det fra fundene, kan deles i skattefund og enkeltfund, der hver har deres udsagnskraft. De enkeltfundne mønter og den erkendelse, som kan opnås ved studiet af dem, blev for et par år siden drøftet indgående ved et symposium på Nationalmuseet i København.² Endelig skal det bemærkes, at der her i opsatsen måske er uforholdsmæssigt mange henvisninger til egen skriftlig produktion, hvilket kan være lidt uretfærdigt set i kollegial sammenhæng.

1. Østdanske og vestdanske mønter i 1000-tallets midte

Igennem Store Bælt har der gået en regional grænse, hvad udmøntningen angår, således at man på Fyn tilsyneladende nærmest har brugt jyske mønter. Det lille forbehold er indsat, idet det fynske fundmateriale ikke er overvældende. Jyske mønter blev følgelig i 1000-tallet fortrinsvis brugt i Jylland, mens skånske og sjællandske mønter især blev brugt øst for Store Bælt. Denne viden havde jeg glæde af, da jeg i en række år brugte ganske mange kræfter på at få indkredset spørgsmålet om »det store sjællandske fund«, et kæmpemæssigt møntskattefund, som antagelig er kommet frem et sted imellem Horns herred, Roskilde og Stevns, måske omkring 1990, eller måske noget tidligere. Det har, så vidt det kan vurderes, været et af de største danske møntskattefund fra 1000-tallet, omfattende mindst to et halvt tusind mønter, og formentlig mange flere. Mønterne blev gradvis forsøgt spredt på det danske marked, indtil materialet i begyndelsen af 1997 kom ud på det større europæiske marked, hvor vi bl.a. blev opmærksomme på diverse *lots* i offentlige auktioner i Nord- og Mellemeuropa. Det endte med, at vi fra Nationalmuseets side fik erhvervet en del mønter, især danske, og vi har også et vist indtryk af, hvilket udenlandsk, dvs. tysk og engelsk, møntmateriale der oprindeligt kan have været i fundet. Hvad danske mønter angik, først og fremmest skånske (fig. 1) og dernæst sjællandske mønter, fra de nærmeste tiår før fundets nedlægningsstidspunkt, som er efter ca. 1058. Af jyske mønter (fig. 2) var der meget få.³

Denne forskel mellem udmøntningen i Jylland og udmøntningen i Østdanmark, primært Lund, hvor hovedmøntstedet lå, men også Roskilde og Slagelse på Sjælland (med et rundt tal, så vejer østdanske pen-

ninge c. 1 gram, vestdanske c. $\frac{3}{4}$ gram), går vistnok tilbage til det mere regelmæssige danske møntvæsens begyndelse på Knud den Stores tid. Men, som sagt, har jeg ikke følt mig kaldet til nærmere forskning i årsagerne til forskellen i vægt på de østdanske og vestdanske penninge. Hvis jeg – på ganske uforpligtende måde – skulle komme med en antydning af årsager, så ville jeg mene, at man i Jylland måske kan have været inspireret af frisisk møntvæsen, de frisiske mønter tenderer til at være lettere end så mange andre af mønterne i det tyske rige. Men vi er ude på – hvad man nok kan kalde det – spekulationernes overdrev. Hvad der får de østdanske mønter fra midt i 1000-tallet til at forblive tungere, er jo ikke lige til at forklare. At man i Sigtuna i tidligt 1000-tal tenderer til at præge endnu tungere mønter, sikkert under indflydelse af de kufiske dirhemer, kan jo ikke forklare forholdene en menneskealder senere i Skåne og på Sjælland. Måske har påvirkningen fra engelsk eller tysk møntvæsen (Köln) været væsentligere?

Fig. 1-2. Penninge fra Lund og fra Viborg, begge Svend Estridsen (1047-74), antagelig ca. 1060. Det var ikke alene vægtmæssigt, men, som det ses, også stilmæssigt forskel på udmøntningerne i Øst- og Vestdanmark. Forsiden på Lunde-mønten har en byzantinsk inspireret Kristus-figur, mens forsiden på Viborg-mønten har en herskerfigur, der fra et vesteuropæisk forbillede stilmæssigt har udviklet sig på selvstændig vis.²⁹

2. Jyske mønter sidst i 1000-tallet

Går vi frem til Knud den Hellige (1080-86), bliver forskellen endnu mere markant. De østdanske mønter er små og forholdsvis tykke, øjensynligt af godt sølv (fig. 3), de vestdanske er lidet lødige, men de er hvad møntblanketterne angår lidt større (fig. 4). Danmark var jo ét rige, og der har på dette tidspunkt været en massiv kongelig beskatning i form af *renovatio monetae*, »møntfornyelse«. Man skulle med visse mellemrum indveksle de kurserende mønter mod nye mønter, som så skulle bruges ved officielle betalinger.⁴ Man, dvs. møntherren, kongen, kunne på denne måde få en massiv fortjeneste, dels ved at forringe mønternes sølvindhold og dels ved at lade udlevere færre ny mønter end der blev indleveret gamle. På et tidspunkt nåede man jo betænkeligt nær et nulpunkt for sølvindholdet. Men så kunne man – som i Norge under Magnus Barfod (1090-1103) – foretage en form for revaluering, således at penningen blev udmøntet efter en halvpenning-standard, det vil sige med en vægt, der svarede til den tidligere kun sjældent udmøntede halvpenning. Mønten havde

Fig. 3-4. Udmøntning fra Knud den Hellige (1080-86) fra Lund og fra Viborg. De jyske mønter er lidt større og noget tyndere end de skånske og sjællandske, ligesom også lødigheden er ringere.

således nu ringere vægt, men til gengæld var den af godt sølv.⁵ Hvordan det gik i Jylland, står ikke helt klart – Georg Galster mente, at Knud den Helliges voldsomme møntforringelse i Jylland, måske for at skaffe penge til sin planlagte færd til England, kunne være en direkte årsag til mordet på ham i 1086.⁶ Et nyligt skattefund fra Danelund nær Ribe indeholder blandt andet lidet lødige efterligninger af en engelsk mønttype fra Edward Bekenderen. Også prægningen af disse mønter, formentlig i Ribe eller eventuelt i Slesvig, sættes i forbindelse med Knud den Helliges planlagte tog til England.⁷ I hvert fald er vi under en af efterfølgerne, Erik Ejegod (1095-1103), nået frem til en jysk udmøntning af øjensynligt godt sølv, men af en noget beskednere vægt (fig. 5 og 6) – måske af en halvpenning standard, som i Norge? Det store fund fra Lundby Krat, der fremkom 1980 syd for Ålborg, blev for de danske mønters vedkommende publiceret af Kirsten Bendixen.⁸ Det var næsten udelukkende Erik Ejegods jyske mønter: fra Ålborg

Fig. 5-6. Udmøntninger fra Lund og Randers fra Erik Ejegod (1095-1103). Mønterne fra Lund synes at have en ringere sølvholdighed, mens de jyske mønter tydeligt er af godt sølv. Det er denne jyske udmøntning, der her foreslås at være af halvpenningstandard, og måske efter norsk inspiration.

og Randers var der 109 mønter, fra Lund var der 4 fra Erik selv og 4 fra forgængeren Oluf Hunger (1086-95). Lundby Krat skatten kan dateres ret nøje til årene lige omkring 1100.

3. Skåne, Sjælland og Jylland under kong Niels

Fra kong Niels' tid er der en række sjællandske fund samt et dobbelt fund fra en af kirkerne i Lund, Skt. Drotten, fremkommet 1984. De sjællandske fund har hovedsagelig sjællandske udmøntninger og nogle få skånske,⁹ og det skånske dobbeltfund har hovedsagelig skånske mønter samt nogle få sjællandske¹⁰ – ingen af dem har jyske mønter.

Fra en tidligere generation diskuterede to lærde herrer, Georg Galster (1889-1983) og Nils Ludvig Rasmussen (1904-73), hvad årsagen til de manglende jyske mønter fra det tidlige 1100-tal dog kunne være? Var det sådan, at det måske i virkeligheden var nogle mønter, som man hidtil havde troet var norske, der stammede fra Jylland?¹¹ Galster var selv tilbageholdende med at flytte om på møntserierne, men i sin sidste opsats, foreslog han dog, at en enkelt mønt, som han i overensstemmelse med den almindelige mening havde publiceret som norsk i det nordsjællandske Græse-fund, snarere burde henføres til Viborg, bisp Eskil (ca. 1100-33).¹²

Fra Jylland kendes der ingen skattefund fra kong Niels, men for 15-20 år siden var der fremkommet så mange enkeltfund i Jylland af en anonym mønt, tydeligt fra 1100-tallet, at man kunne argumentere for at placere den i århundredets første halvdel, altså meget muligt under Niels. Men der er kun fundet nogle få stykker øst for Store Bælt – altså igen et ganske tydeligt bevis på regionalisering i udmøntningen.¹³ Det skal tilføjes, at der i det sidste par år er fremkommet nye møntfund både i Ribe og Slesvig, som vil nuancere vort billede af Niels' udmøntning.¹⁴

4. De små jyske brakteater omkring og efter 1150

En meget speciel udmøntning fra Svend Grathe, Knud V og Valdemar den Store, altså groft sagt tiårene omkring og efter 1150, er de små jyske brakteater, som kunstnerisk set er meget fremragende, og som samtidigt viser, at der var en række byer, hvor der var møntsteder: Horsens, Randers, Viborg, Hjørring (fig. 7-8). Mønterne kendes fra nogle store nordjyske fund, som stammer helt tilbage fra slutningen af 1600-tallet,¹⁵ og ganske få enkeltfund – formentlig er mønterne så skrøbelige, at de dårligt kan overleve i jorden som enkeltfund (vægt 1/5 gram og derunder!). Hvordan disse meget omfattende udmøntninger reelt har fungeret som betalingsmiddel ved vi ikke. De er uden tvivl tysk påvirkede, og de må opfattes som en udløber af de meget store mængder brakteater, der i de samme tiår blev udmøntet, bl.a. i Sachsen. På grund af navnefællesskab mellem Liutger, mesteren for det danske Gunhildkors, der af Harald Langberg tolkes som udført for en datter af Svend Grathe (død 1157), og en brakteatkunstner Luteger fra Altenburg, foreslog Harald Langberg forsøgsvis, at der kunne være tale om én og samme mand.¹⁶ Dermed være ikke sagt, at det også skulle være samme Luteger, der har udført de smukke jyske brakteater, men vi har antydnet den kreds, hvorfra stempelskæreren kan være hentet.

Fig. 7-8. Jyske brakteater, ensidige mønter, præget efter tysk inspiration i årene omkring 1150. Mønten til venstre angives at være præget af kong Svend, det vil sige Svend Grathe, mens mønten til højre angiver møntstedet, Heringa. Det er den eneste mønt, der vides præget i Hjørring.

5. Valdemar I den Stores jyske Dannebrogsmønt

Valdemar I den Stores såkaldte Dannebrogsmønt er en af de berømteste danske middelaldermønter.¹⁷ Dette skyldes selvfølgelig først og fremmest motivet med korsfanen, der ikke nødvendigvis er flaget Dannebrog, som vi kender det, men muligvis en slags korsfarerfane. På de bedst bevarede eksemplarer har det usædvanlig fint udførte profilportræt af kongen tiltrukket opmærksomheden (fig. 9). Dateringen til Valdemar I er rimelig sikker på grundlag af møntens optræden i et enkelt skattefund.¹⁸ Mønten kendes i øvrigt fra nogle jyske enkeltfund, vistnok også syd for den nuværende grænse, så henførelsen til Jylland synes sikker.

6. Valdemar Sejrs møntreform 1234-1241

– Skåne og resten af Danmark

I 1234, eller lige efter, gennemføres der en møntreform i Danmark, der giver de jysk/fynske mønter et ensartet, næsten standardiseret udseende. De har ganske enkle dekorationer, forsiden har »I I«, som normalt læses som Secundus, men som også er forelået tolket som et symbol for de to Jylland, Nørre- og Sønderjylland (fig. 10)¹⁹, og bagsiden har et kors. Samtidig er de udført på et teknisk højt plan med megen brug af punsel, og efter al sandsynlighed med en udviklet brug af såkaldte »hemmelige tegn«, der antyder emissioner m.v. Jeg har andetsteds argumenteret for, at den tekniske udførelse sandsynligvis er iscenesat af den fremstående engelske møntmand Nicholas af Saint Albans (død ca. 1252), der i en lang årrække havde en meget betroet stilling ved forvaltningen af Valdemar Sejrs møntvæsen.²⁰ I Roskilde blev der præget en tilsvarende mønt, men med fremhævelse af Roskildebispen (Niels Stigsens) andel i mønten, og

i øvrigt med en meget beslægtet udførelse (fig. 11). Det samme gælder i Lund, men her selvfølgelig med fremhævelse af ærkebisp Uffo (fig. 12). Det ser ud til, at man i Lund gjorde en slags oprør mod al denne uniformitet, og sidst i Valdemars regeringstid vendte

Fig. 9. Den såkaldte »dannebrogsmønt« præget af Valdemar den Store. Forsiden har i halvfigur kongen i profil med sværd og scepter, nærmest en slags lilje-vækst, hvoraf korset vokser frem, mens bagsiden har korsfanen. Man kan godt argumentere for, at møntens billedsprog viser hen til kongens korstog mod venderne, blandt andet erobringen af Rugen.

Fig. 10-11. Valdemar Sejrs, udmøntninger efter 1234. Fig. 10 viser den såkaldte rigsudmøntning, der antages udmøntet adskillige steder i landet, møntstederne angives ved diverse punkter (ikke afbildet her). Forsidens indskrift foreslås læst som »Valdemar II«, mens bagsiden har »Danskernes Konge«. Fig. 11, som er fra Roskilde, har på forsiden »Valdemar Dan(skernes) Konge«, mens bagsiden har »Nicolaus Ep(is)c(opus) R(oscildensis)« for »Bisp Niels af Roskilde«. Roskilde-bispen havde andel i møntindtægterne.

man tilsyneladende tilbage til en mere traditionel type med kongehoved og ærkebispehoved på hver sin side af mønten, men specielt ærkebisen, der er placeret over Laurentius-risten virker noget mere stiliseret og anderledes end de tidligere tilsvarende typer. Denne type, Hauberg 15, er nok den yngste af Valdemar Sejrs Lunde-mønter (fig. 13).²¹

7. Udmøntningen i Lund sidst i 1200- og i 1300-tallet

Udmøntningen i Danmark i perioden mellem Valdemar Sejrs død 1241 og Christopher II.s død 1332 kaldes »borgerkrigsmønter«. Det har været en højtt udviklet udmøntning, med forskellige møntsteder, Sjælland, bl.a. Roskilde, et eller snarere flere møntsteder i Nørrejylland, Ribe og Slesvig. Sølvindholdet

Fig. 12-13. Valdemar Sejrs udmøntninger fra Lund efter 1234. Stilmæssigt synes mønten fig. 12 at svare til de foregående, forsiden har kongens for-bogstav »VV« omkring hans magtsymbol sværdet, mens ærkebisp Uffes latiniserede navn VFO står langs hans ærkebispstav. Mønten på fig. 13 har ingen indskrift, men opbygningen af motiverne svarer til den hævdundne, forsiden har kongebilledet, bagsiden har ærkebisen, som har stiftets helgen Laurentius' martyrsymbol, risten, foran sig. Mønten dateres af et fund til sent i Valdemar Sejrs regering.

blev efterhånden stærkt formindsket, og efter alt at dømme har der været en ny udmøntning hvert år, hvor de gamle mønter skulle omveksles med de nye. Der synes at have været en meget stor mængde mønter i omløb, og mønterne har tilsyneladende ikke helt sjældent haft gyldighed i flere regioner i Vest-Danmark, det vil sig vest for Øresund.²²

Ganske anderledes var forholdet for de »borgerkrigsmønter«, der var præget i Lund, og som i hvert fald fra sidst i 1200-tallet følger den franske *denier tournois*. Mønterne fra Lund er næsten alle klart mere sølvholdige end de vstdanske. Det kan næsten altid erkendes med det blotte øje, og af samme grund er det ikke særlig ofte, at man træffer mønter fra Lund i vstdanske fund, ligesom det heller ikke er særlig ofte, at man træffer vstdanske mønter i Lund, det øvrige Skåne eller Bornholm. Vi har en enkelt skriftlig kilde, som belyser dette forhold, nemlig fra den voldsomme strid mellem Erik Menved og ærkebisp Jens Grand, hvor kongen åbenbart har forringet mønten i ærkebispens fravær.²³ Det forlanges nu i 1298 fra ærkebispens side under forhandlinger i Rom, at Lundestiftets mønt skal føres tilbage til den værdi den franske mønt fra Tours har (en *denier tournois*), og at det skal være sådan i al fremtid. Det nævnes, at ærkebisen har andel i mønten, og dens forringelse har gjort stor skade for gejstligheden, folket, ja selv for kongen.

Faktisk ser det ud til at Lundepenningen fastholdt sin relativt høje lødighed, så længe den eksisterede, det vil sige i endnu trekvart århundrede (fig. 14). Vi kunne være fristet til at spørge hvorfor man lagde så megen vægt på at have en mere lødig mønt i Skåne, og hvorfor det understreges, at den skal være af samme lødighed som en specifik nævnt udenlandsk, her fransk, mønt. Den lille franske *denier* fra Tours var ellers ikke en mønt, som i særlig høj grad blev

anvendt på vore breddegrader. En nærliggende forklaring kunne ligge i Skånemarkedet, hvor der jo var megen international handel, men der blev næppe i særlig høj grad afregnet i fransk mønt. En anden, måske mere oplagt forklaring kunne være, at man i Lund havde brug for en internationalt gangbar mønt, når der skulle betales afgifter til Pavestolen, og at det var nemmest, hvis det skete i netop den mønt man selv var med til at producere. Under alle omstændigheder, Skåne forblev i næsten trekvart århundrede møntmæssigt noget for sig selv med sit eget møntvæsen, altså en udpræget form for regionalisering. Dette ganske uanset om Skåne var en del af Danmark, et »eget« kongerige (i nogle år efter 1332) i personalunion med Sverige, en del af Magnus Erikssons svenske kongerige, eller en del af Valdemar Atterdags

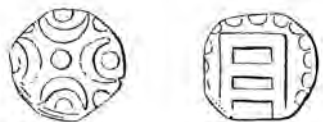

Fig. 14. Mønt fra Lund med Laurentius-risten. Mønten, der ikke har indskrift, hører til blandt de sene skånske udmøntninger i 1300-tallet; på det tidspunkt var Skåne det eneste sted i Danmark, hvor det traditionelle møntvæsen med årlig møntfornyelse havde overlevet.

Fig. 15. Pommersk denar fra Szczecin. De små pommerske denarer kom efter alt at dømme i møntcirkulationen til at afløse mønterne fra Lund, da udmøntningen ophørte i løbet af 1370'erne. De kaldes undertiden »vinkenaugen«, hvad der formentlig alluderer til ørnehovedet på møntens forside, hvor øjet er tydeligt angivet.

genoprettede Danmark (men fra 1370 til 1385 med Hansetæderne som forvaltere af de vigtige skånske slotte ved Øresund). Udmøntningen i Lund af den hævdevundne type mønter sluttede definitivt 1378, da Hansetæderne forbød »dat nye copperghelt, dat men op Sconen sleit«. ²⁴

8. Pommerske denarer træder i stedet for de skånske mønter

Da den skånske penning gik ud af brug i sidste fjerdedel af 1300-tallet opstod der en ledig plads i møntcirkulationen i Skåne og på Bornholm, og der blev dermed plads til en anden, for så vidt tilsvarende, men dog lidt mindre mønt, den pommerske denar, også kaldt »vinkenaugen« formentlig efter penningen fra Stettin (Szczecin), der på den ene side har et ørnehoved i profil, med et tydeligt fremhævet øje (fig. 15). De pommerske penninge er fundet i en række bornholmske kirkers gulve, og de indgår i et par skattefund, hvor man specielt kan lægge mærke til Olsker-skatten, idet $\frac{3}{4}$ af fundet er de små pommerske mønter. ²⁵ Selv om mønttypen også kendes fra Sjælland, er koncentrationen på det lille bornholmske område bemærkelsesværdig, men den svarer i øvrigt, ganske naturligt, til forholdene i Skåne. ²⁶ Således har vi her et godt eksempel på en form for regionalisering af møntcirkulationen i Senmiddelalderen.

9. Erik af Pommerns kobbersterlinge

Det lykkedes for dronning Margrethe at få genetableret et dansk nationalt møntvæsen, og hun lod nu udmønte i sin unge slægtning, den kronede konge Erik af Pommerns navn. Oprindeligt var det sølvmønter, men traditionen fra borgerkrigsmønternes tid har nok været levende, og man har formentlig vidst, at

det kunne have visse fordele både for møntudstedene og for møntbrugeren med en meget kraftig udmøntning af kobbermønt. I hvert fald bliver der fra omkring 1420 foretaget en betydelig udmøntning på fire møntsteder: Lund, Næstved, Odense og Randers. Efter alt at dømme var der ingen forskel på kvaliteten af udmøntningerne. Næstved og Randers havde i øvrigt særlige små tegn på bagsiden, der også for ikke skriftkyndige muliggjorde hurtig identifikation (fig. 16-17). Når man valgte at udmønte fire steder rundt i landet, skyldes det nok mest distributionsmæssige grunde. Det kunne måske være lidt besværligt at distribuere mønt til hele Danmark blot ud fra de østdanske møntsteder, Næstved og Lund. Mønter beregnet til lokal, daglig brug ville det måske være nemmere at få sat i cirkulation fra et lokalt møntsted? Man kan se, at de enkeltfundne kobbersterlinge, som fremkommer ved detektoramatørers færden i Jylland, ganske ofte – for så vidt de overhovedet kan identificeres på grund af slid – viser sig at være præget i Randers, hvad der antyder, at oprettelsen af de fire danske møntsteder til kobbersterlingene var velmotiveret. Udmøntningen dateres af Jens Christian Moesgaard, under inddragelse af nye fund og overvejelser, til ca. 1420-1430/35. Efter Erik af Pommerns afsættelse 1439 må kobbersterlingene være fjernet hurtigt fra omløbet.²⁷

10. Malmø bliver i en periode eneste danske møntsted

Møntstedet i Lund blev lukket lidt ind i 1440'erne, og i stedet blev produktionen flyttet til Malmø, som i et lille halvt hundrede år, under Christopher af Bajern og Christiern I, var eneste danske møntsted (fig. 18). Der var en kæmpemæssig produktion af danske hvide, små sølvmønter af forholdsvis lav lødighed, som

Fig. 16-17. Erik af Pommerns kobbersterlinge fra Odense og Randers. Hvis man dømmes efter mønternes udbredthed, må de være præget i millionvis. Forsiden viser kong Eriks kronede initial, mens den latinske omskrift angiver møntstedet (»moneta«), derefter følger stednavnet, her Odense og Randers. Bagsiden har den fromme devise »In nomine Domini«, »I Herrens navn«, og Randers mønten har i den ene korsvinkel en lille ring. Udmøntningen af disse rene kobbermønter synes at afspejle en bevidst kongelig politik, der tilsyneladende ikke var bange for inflation.

Fig. 18. Christiern I.s hvid fra Malmø opnåede en stor udbredelse, også i de nærmeste nabolande. Det var i forholdet til de svenske sølvmønter og de nordtyske hansestæders mønt ikke nogen særlig lødige mønt. Den trængte frem i kraft af »Greshams lov«, hvorefter den ringere mønt forjager den bedre. Men den kunne bruges ved beskednere former for kapitaldannelse, også i 1500-tallet. Derimod viser centraliseringen af udmøntningen til ét møntsted, at regeringen sandsynligvis har ønsket, at regionaliseringen indenfor møntvæsenet skulle ophøre. Der gik i første omgang et halvt hundrede år, før man igen måtte operere med flere møntsteder.

på grund af Gresham's lov også vandt udbredelse i nabolandene, både i den sydlige del af det daværende Sverige og i Nordtyskland. Mønterne var i omkring hundrede år anset for en stabil enhed, når man ville spare op, det ses blandt andet i skifter i dødsboer i Malmø langt efter midten af 1500-tallet.²⁸

11. Nye møntsteder oprettes i årtierne omkring 1500

Selv om Malmø forblev hovedmøntstedet, så blev der under kong Hans oprettet nye møntsteder, både i København og i Ålborg. Under sønnen, Frederik I, blev møntstedet i Ålborg lukket, mens Ribe, der havde haft et aktivt møntsted i det meste af middelalderen, blev genåbnet. Man kan se, at det – ligesom med Erik af Pommerns kobbersterlinge – er en form for regionalisering, hvor man har et ensartet møntvæsen over hele landet, men hvor man af rent praktiske grunde har fordelt en række møntsteder rundt i landet. Det er en praksis, som endnu i skrivende stund (2007) opretholdes i store europæiske lande som Tyskland (fire møntsteder) og Rusland (to møntsteder).

12. Konklusion

Det er værd at bemærke, at fra og med 1400-tallet blev der præget en ensartet mønt i hele landet, og når man har flere møntsteder har det, som nævnt, sandsynligvis været rent praktiske grunde der har talt for det, f.eks. lettere distribution af de nye mønter. Det gælder lige til tiden efter Grevens fejde (1534-36), hvor der – vel betinget af krigsforholdene – igen er flere møntsteder i aktivitet, bl.a. Århus. Derimod er der fra Christian III.s møntreform 1541 i selve Danmark, stort set, kun ét møntsted, nemlig København.

Til gengæld har hertugdømmerne, Slesvig og Holsten, deres eget møntvæsen, som ifølge Ribe privilegiet 1460 følger møntvæsenet i Hamburg og Lübeck. Det vil sige, at forholdet mellem dansk og lybsk mønt som oftest var som 2:1. Hertugdømmerne har hele vejen igennem også deres egne møntsteder – mønter til brug i Slesvig og Holsten bliver normalt ikke præget i Kongeriget. Men årsagen til denne form for regionalisering ligger – i hvert fald formelt set – i rent statsretslige forhold.

Noter

- 1 Jensen 2006.
- 2 Horsnæs & Moesgaard (red.) 2006.
- 3 Jensen 2004 a og b.
- 4 Jensen 1996.
- 5 Skaare 1969.
- 6 Galster 1934.
- 7 Moesgaard 2004.
- 8 Bendixen 1993, vægtanalyse s. 44 ff.
- 9 Galster 1955.
- 10 Foreløbig fremlæggelse Jensen 1993
- 11 Galster 1965.
- 12 Galster 1981; DMS, I, s.279 ff., nr. 40.
- 13 Posselt 1989.
- 14 Tak til Jens Christian Moesgaard og Morten Søvsø, Ribe, for oplysninger om nye fund.
- 15 Øster Uttrup I og II, fremkommet 1696 og 1708, samt Biersted hede, fremkommet 1860, DMS, I, nr.47-48 og 52.
- 16 Langberg 1982 s.46 og 89.
- 17 Hauberg 1906, tavle 3, nr. 61.
- 18 DMS I, nr. 56.
- 19 Kaaber 1986.
- 20 Jensen 2005.
- 21 Golabiewski Lannby 1982; Hauberg 1906, tvl. 5, nr. 15; Medieval European Coinage, bd. 10.
- 22 Grinder-Hansen 1997 og 2000, s.81-91.
- 23 Skriftlige kilder, nr. 145.
- 24 Skriftlige kilder, nr. 510.
- 25 DMS II s.183 f., nr.223.

- 26 Jensen 1985.
 27 Moesgaard 2005.
 28 Bager og Jensen 1987.
 29 Illustrationerne er alle lånt fra grafiske gengivelser hos Hauberg 1900 (fig.1-6), Hauberg 1906 (fig.7-13), Hauberg 1885 (fig.14), Ramus og Devegge ca. 1832 (fig.16-17), Hauberg 1886 (fig. 18)) samt Dannenberg 1893 (fig.15).

Litteratur

- Bager, Einar & Jørgen Steen Jensen: Papir-skattefund fra Frederik II.s og Christian IV.s Malmø. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1987, s. 2-7.
- Bendixen, Kirsten: *Skatten fra Lundby Krat. De danske mønter*, København 1993.
- DMS = *Danmarks Middeldalderlige Skattefund*, I-II, Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, København 1992.
- Dannenberg, H.: *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter*, Berlin 1893.
- Galster, Georg: Knud den Helliges jyske Mønter. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1934, s. 129-136.
- Galster, Georg: Græse-fundet og andre fund på Sjælland af mønter fra kongerne Niels og Erik Emune. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1955, s. 61-103
- Galster, Georg: Norge eller Jylland. Ramus og Devegges ufuldendte møntværk... *Numismatiske Meddelelender* 30, Stockholm 1965, s. 57-81.
- Golabiewski Lannby, Monica: Danska 1200-talsmynt i depåfynd från Skåne. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1982, s. 106-113.
- Grinder-Hansen, Kjeld: Møntfornyelse (Renovatio monetæ) i Danmark fra år 1200 til Christopher II.s død i 1332. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1997, s. 130-136.
- Grinder-Hansen, Kjeld: *Kongemagtens krise. Det danske møntvæsen 1241-1340*, København 2000.
- Hauberg, Peter: *Danmarks Myntvæsen og Mynter ...1241-1377*, København 1885.
- Hauberg, Peter: *Danmarks Myntvæsen ... 1377-1481*, København 1886.
- Hauberg, Peter: *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146*, København 1900.
- Hauberg, Peter: *Danmarks Myntvæsen ... 1146-1241*, København 1906.
- Horsnæs, Helle W. & Jens Christian Moesgaard (red.): *6th Nordic Numismatic Symposium. Single Finds: the Nordic Perspective*, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 2000-2002 (2006).
- Jensen, Jørgen Steen: Pomeranian Denars («Vinkenaugen») and kwartniks at Bornholm, *Nummus et Historia* (festskrift til Ryszard Kiersnowski), Warszawa 1985, s. 269-275.
- Jensen, Jørgen Steen: En mindemønt for Assers opnåelse af ærkebispværdigheden i Lund 1104? *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1993, s. 2-8.
- Jensen, Jørgen Steen: Møntfornyelse (Renovatio monetæ) i Danmark indtil år 1200. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1996, s. 130-136
- Jensen, Jørgen Steen: Det store sjællandske møntskattefund fra Svend Estridsens tid. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2004, s. 148 f.
- Jensen, Jørgen Steen: Stort møntfund fra Sjælland. *Nyt fra Nationalmuseet* 2004, nr. 104, s. 34.
- Jensen, Jørgen Steen: Nicholas af Saint Albans – Valdemar Sejrs engelske mønt og pengemand gennem 30 år, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2005, s. 58-61
- Jensen, Jørgen Steen: Philip Grierson 15.november 1910-15. januar 2006, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2006, s. 78-81.
- Langberg, Harald: *Gunhildkorset*, København 1982.
- Kaaber, K. G.: Niels Stigsens møntreform 1234/35, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1986, 213-241.
- Medieval European Coinage* (= MEC), 10. *Nordic and Baltic Coinages*, under udarbejdelse i Cambridge af Elina Screen og Jørgen Steen Jensen
- Moesgaard, Jens Christian: Om Erik af Pommerns danske mønter, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2005, s. 79-86.
- Moesgaard, Jens Christian: Møntskatten fra Danelund og møntvæsenet i Sydvestjylland i vikingetid og tidlig middelalder, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2004 (2007), s.107-56.
- Posselt, Gert: En udbredt norrøjsk mønttype fra ca. 1100-50, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1989, s. 73-76.
- Ramus, Chr. & Ole Devegge: »Ramus og Devegges ufuldendte møntværk« = Chr.Ramus og Ole Devegges stort anlagte dansk-norske møntværk; blev afbrudt 1832, et mindre oplag blev udsendt 1867.
- Skaare, Kolbjørn: »Olav Kyrres« myntreform, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1969 (1970), s. 21-36
- Skriftlige kilder = De skriftlige kilder til Danmarks middelalderlige møntvæsen*, København 1989. (Samlede særtryk af i alt 1123 latinske, nedertyske og gammeldanske kildesteder, publiceret i fire årgange af *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1955-1983/84)

Summaries

Physical geography and historical regionality

By Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen

Physical geography is the natural starting-point for studies within the conglomerate discipline of historical geography. Even though the hardcore natural-deterministic ideas of nineteenth-century historical geographers have long been abandoned, it would be folly to ignore the importance of the physical surroundings for the people living in them. Certainly, the author of the present article supports the concept of a historical-geographical *possibilism*, as introduced by the French scholar Lucien Febvre, where physical geography is believed to have set the overall frame within which people through history have chosen various creative ways of utilizing the possibilities. The need for keeping the physical geography in mind is even more obvious when studying regional variations, as in this present case of Viking-Age and medieval Denmark.

The article gives a short presentation of Danish and Scanian studies, in which historical regionality and physical geography have been analysed and linked. Historical geography as such has in Denmark experienced a series of ups-and-downs, and even though we still await a continuation of the numerous interdisciplinary, state-funded initiatives of the 1990s dealing with various aspects of the historical, cultural landscape, a number of individually based studies by

young scholars in recent years within the boundaries of the field of historical-geographical research, often using new technology such as GIS, do bring hope for the future.

The final part of the article seeks to provide a physical-geographical regionalisation of medieval Denmark (including Schleswig, Scania, Halland and Blekinge) primarily based on variations in soil and terrain, to the extent that these factors are likely to have played a role for the medieval inhabitants. The classification has suggested eight such physical-geographical regions, and by comparing these regions with the regions identified in the articles below, we may get a better foundation for interpreting the possible reasons for any intra-national, cultural variations within medieval Denmark – or at least be able to judge whether these were based on physical-geographical differences or not.

Historical geography and regionalisations.

Prospects and problems

By Peter Dam

Historical geography is an interdisciplinary discipline which attempts to combine the methodology of the two mother-disciplines history and geography as well as having its own methods. In this article the most

commonly used historical sources, mapping techniques and historical-geographical methods seen in relation to regionalisation are discussed. The most commonly used historical-geographical sources are categorised into three main-groups: 1) relics, 2) present-day collection and classification of sources and 3) sources from the early modern period that can be used as guidelines for the landscape in early periods. Mapping techniques or type are categorised into area, line and point-based maps – plus raster-maps which belong to a separate category. Finally, four methods are described: *retrogressive analyses*, *retrospective analyses*, *synchronic analyses* and the *regional comparative analyses*.

Historical regions produced by historical-geographical methods have boundaries following natural-geographical boundaries, mainly soil- and terrain variation, and administrative districts from the Middle Ages, mainly *herreder* (~ shires), *sylser* (local Jutish districts) and the three countries (Skåne, Sjælland and Jutland). Just to mention a few. There are no 'main' regional boundaries – there are many and various types of boundaries in the historical regions, depending on period, sources, methods and objective.

Can regionality be pointed out through archaeological material?

Some methodical and source critical aspects.

By Bertil Helgesson

The spread of archaeological and historical source material has been an important factor when discussing regional variations during the Iron Age and the Middle Ages in Southern Scandinavia. In this paper

the conception of regionality is discussed and it is obvious that this may be expressed in many ways, depending on which historic problems are under discussion. The source material is, of course, an important variable but also social structure, social levels, natural geography, expressions in the periphery, anomalies and chronological duration. Regional studies on the basis of many categories of source material are necessary for understanding variations in landscape and society. Unfortunately there are too few of them. We must also be aware of the fact that the questions that we want to answer are basic and must be clearly expressed.

These different variables are applied on an historical course of events, i.e. the province of Scania around 1000 A.D. It is obvious that different regions in Southern Scandinavia played different roles during the transition from the Viking Age into the Middle Ages. The rather neglected fact that medieval Denmark was united from Jelling, Jutland, might have been a more nuanced process seen in a regional context.

The examination of the spread of source material can never be the goal of regional studies. The goal must be to express what the spread of the source material can tell us about landscape, social structure and human strategies. For this, more penetrating investigations are necessary involving several scientific disciplines.

Cultural difference, social networks and regionality in Viking-period archaeology

By Søren M. Sindbæk

This study surveys the wealth and diversity of archaeological material which has come to light in recent decades in Denmark and neighbouring lands. It shows that prominent cultural differences between regions

can be identified in this area in the Viking Period. Interpreting these differences in terms of identities, communications and social networks, it is argued that the most significant factor in forming cultural differences was not tribal grouping, resulting from barriers to contact or deliberate separation, but the impact of the gravitational fields of the most significant recurrent communicative events in Viking-Age Scandinavia: regional assemblies or thing-moots. Such occasions, at which large groups of people met with peers of their region, gave rise to shared cultural norms that were reflected in aspects of material culture.

No distinctive feature of material culture can be identified whose distribution coincides even roughly with the extent of the medieval Danish kingdom. This does not imply that a common kingdom did not exist; rather that the network holding it together was constituted differently from those which sustained its provinces. There was no common assembly for the entire kingdom and thus no series of focal events to support the dissemination of common culture. As a concept and a political dominion 'Denmark' existed in some form throughout the Viking Age. But for most people within Denmark it meant a relatively distant and faint association compared with those within the districts or 'lands' where people met regularly.

Region, network and material culture

By Jette Linaa

Plotting phenomena onto maps is a basic archaeological craft. Numerous works by distinguished scholars have given us hundreds of maps where areas with similar phenomena such as brooches, grave equipment, pots etc. have been pronounced to be regions. But

what constitutes a region? How do we define regions, sub-regions, local groups etc? Are the archaeological regions of today of any relevance to past society? Or are they an analytical tool? Our insight into the archaeological record, the ruins of past societies, is increasing rapidly. We are faced with traces of a massive diversity, where no single or simple explanation, geographical or otherwise, seems to be sufficient. So should we use the region today, or should we abandon it? This article offers a few preliminary thoughts on the nature and relevance of regions based on observations in medieval north Zealand.

Regionality and language contact during the Viking Age and the Middle Ages

By Peder Gammeltoft and Jakob Povel Holck

This article is a comparative analysis of two important influences on Southern Scandinavia during the Viking Age and the early Middle Ages, namely the Anglo-Saxon and the Slavic (Wendish) cultures. The historical and archaeological evidence for these two influences are well known and established beyond doubt. But how do these influences manifest themselves in the linguistic landscape in Southern Scandinavia – are they regional in character, or even supra-regional?

By paying careful attention to the linguistic differences between Scandinavian and Old English/Wendish, it is possible to establish a number of criteria by which it is possible to determine the origin of a word. The result of the analysis is that Old English has left a relatively large number of traces in the Scandinavian word stock, whereas Wendish is almost absent. By integrating place-names of Old English and Wendish origin into the survey, it is possible to modify this picture

somewhat. The influence from Old English is mainly connected to learning and Christianity and to some extent to the sphere of nobility, seemingly spurred by a relatively high degree of bilingualism. The Wendish influence, on the other hand, seems to be related to a limited, but relatively concentrated settlement in Lolland, Falster and Møn in Denmark and to trade. The status of the Wendish language was however not very high, whereas Old English – being to a great extent associated with the introduction of Christianity – appears to have been of high status. The close linguistic relationship of Scandinavian with Old English may also have been a contributing factor.

Regionality in Danish place names with focus on *torp*-, *rød*-, *tved*- and *holt*-names

By Birgit Eggert

In the author's opinion there is a connection between the four place-name types in *-torp*, *-rød*, *-tved* and *-holt*, when we are talking about distribution, age and their situation in settlement history. All the four name types belong to the Viking Age and the Middle Ages. The *torp*-names reflect a new colonization of the mother town's land, as well as reclamation of new land. The clearing names in *-rød* and *-tved* must reflect colonization of woodland, as the *holt*-names also do. But where the clearing names signify that the wood has been removed, the *holt*-names tell either of the former wood that existed before the clearing or that people moved into the wood without clearing it. The four place-name types are all inter-Nordic phenomena which spread out over the national borders. The names in *-torp* are found in all the Nordic countries as well as in the Viking colonies in the Danelaw and Nor-

mandy, but with a huge concentration in Denmark and in the southern part of Sweden. The *rød*-names are found mainly in the south and east of Denmark, as well as in Sweden and Norway, while the *tved*-names are found further west in Denmark, the Danelaw and Normandy as well as in Norway. But in Sweden there are only very few *tved*-names. The *holt*-names on the other hand are found in large numbers in all the Scandinavian countries, but like the *rød*-names they are absent from the Danelaw and Normandy. None of the four name types are thus typical just for Denmark, and therefore their regionality has to be seen in a larger perspective than a national one.

The introduction of a regulated coin economy in a geographical perspective, c. 600-ca. 1150

By Jens Christian Moesgaard

In Viking-Age Denmark, coins were predominantly used by weight along with ingots and other silver artefacts. They were bent and pecked in order to test the alloy, and they were cut to make up small change. However, another form of coin use emerged at various places and at various times: the use at tale (by number) in a regulated currency, the way we use coins today. This system required a powerful coin issuer to guarantee the coin value, and coin users ready to accept it. The study of coin issues and circulation reveals that coins were used at tale in Ribe during the 8th-9th centuries, perhaps in Haithabu in the 9th century, and for certain in south-eastern Schleswig in the 10th century. A tentative attempt was made in the 970s and 980s to introduce a regulated currency on a national scale. During the 11th century, a regu-

lated currency slowly evolved, first in the cities and by the third quarter of the century all over the country except in Bornholm and Blekinge, where the weight economy was maintained well into the 12th century.

Regional differences in coinage and monetary circulation in Denmark c. 1050-c. 1500

By Jørgen Steen Jensen

A system of regular mints was introduced into Denmark during the reign of Cnut (c. 1018-35). It is evident that the coins from Jutland were struck to a lighter standard (c. $\frac{3}{4}$ gram) than the coins in Eastern Denmark (Scania and Sealand) (c. 1 gram). The difference is upheld during most of the 11th century and well into the 12th century, culminating, so to say, with the small bracteates of Northern Jutland in the middle of the 12th century, weighing between a fifth and a quarter of a gram.

In the 13th century there were several mints in the country, Scania, Sealand, Northern and Southern Jutland, but in the middle of the century there is a growing tendency to strike better coins at the mint of

Lund than in the rest of the country. This is expressed in the strife between the archbishop of Lund and the king in 1298. The archbishop expresses his wish to have the Scanian denars struck to the same standard as the *denier tournois*. The archbishop was apparently successful in his argumentation, and the Lund coinage would seem to have been struck to this standard till the mint was closed in the 1370s, the other Danish mints striking a very debased coinage until they were closed after the death of King Christoffer II in 1332.

In the early 15th century Danish mints were established again, but the minting of the widespread copper sterlings c. 1420-c.1430/35 took place at four mints, one in each major province, Scania, Sealand, Funen and Jutland (Lund, Næstved, Odense and Randers). Apparently it is only a question of logistics which makes the establishing of the four mints important, as there is nothing to indicate any regional differences in the standard or fineness.

In most of the 2nd half of the 15th century only one mint existed, that of Malmø, but late in the century mints were established both in Copenhagen and Aalborg. Here again it rather seems to be a question of rational distribution.